

BEVEZETÉS A NYELVTUDOMÁNYBA

SEGÉDKÖNYVEK A NYELVÉSZET TANULMÁNYOZÁSÁHOZ XLVIII.

KÁLMÁN LÁSZLÓ – TRÓN VIKTOR

BEVEZETÉS A NYELVTUDOMÁNYBA

Második, bővített kiadás

TINTA KÖNYVKIADÓ
BUDAPEST, 2007

SEGÉDKÖNYVEK A NYELVÉSZET TANULMÁNYOZÁSÁHOZ XLVIII.

Sorozatszerkesztő:
KISS GÁBOR

A könyv az Oktatási Minisztérium támogatásával,
a Felsőoktatási Pályázatok Irodája által lebonyolított
Felsőoktatási Tankönyv- és Szakkönyv-támogatási Pályázat
keretében jelent meg.

Lektorálta:
KASSAI ILONA
SZÉPE JUDIT

ISSN 1419-6603
ISBN 978-963-7094-65-1

© Kálmán László, Trón Viktor, 2005, 2007
© TINTA Könyvkiadó, 2005, 2007

A kiadásért felelős:
a TINTA Könyvkiadó igazgatója
A könyvet a szerzők a L^AT_EX szedőprogrammal készítették. Felelős szerkesztő:
Temesi Viola
Borítóterv: Rung András

Tartalomjegyzék

Bevezetés	9
1. Nyelv és nyelvtudomány	10
1.1. A nyelvtudományról	10
1.1.1. Szinkrónia és diakrónia	10
1.1.2. Elméleti nyelvészet	11
1.1.3. Leíró nyelvészet	11
1.1.4. Határtudományok	12
1.1.5. Alkalmazott nyelvészet	12
1.1.6. ... és ami nem nyelvészet	13
1.1.7. Összefoglalás	14
1.2. A nyelvtan fogalma	14
1.3. A természetes nyelv mint jelrendszer	16
1.3.1. A jelek osztályozása	16
1.3.2. A nyelvi jel(rendszer) természete	18
1.3.3. Nyelv és beszéd	19
1.3.4. Emberi és állati nyelv	19
1.3.5. Az emberi nyelv eredete	21
1.3.6. Nyelvi komplexitás	23
2. Kognitív képességek és a nyelv	24
2.1. Nyelv és gondolkodás	24
2.1.1. Univerzalizmus	24
2.1.2. Determinizmus	25
2.1.3. Relativizmus	26
2.1.4. A nyelvi képesség mibenléte	26
2.1.5. A nyelvelsajátítás szakaszai	27
2.2. A nyelv és az agy	30
2.2.1. Lateralizáció	30
2.2.2. Nyelvi károsodás és modularitás	30
3. Nyelvváltozatok	34
3.1. Mikor azonos két nyelv?	34
3.2. Nyelvváltozatok	34
3.2.1. Nyelvváltozatok és társadalmi együttélés	35
3.3. Stílusok, kódok	37
3.3.1. Stílus, regiszter	37

4. A nyelv használata	41
4.1. Jelentés, értelmezés, használat	41
4.2. A mondatok használata	42
4.2.1. Beszédaktusok	43
4.2.2. A beszédhelyzet szerepe	45
4.2.3. Előfeltevések	46
4.3. Többértelműségek	48
4.4. Jelentéstan és logika	50
4.4.1. Jelentés és jelölet	51
4.4.2. Kompozicionalitás	52
4.5. Mondatrészek jelentésbeli szerepei	54
4.5.1. Igei jelentések, eseményszerkezet	54
4.5.2. Kötelező bővítmények	55
4.5.3. Tematikus szerepek	56
4.5.4. Kommunikatív szerepek	58
5. Mondattan	60
5.1. Mondatszerkezet	60
5.1.1. A szerkezet létezésének ténye	60
5.1.2. A szerkezet megállapításának módjai	62
5.1.3. Megszakított összetevők	62
5.1.4. Frázisszerkezet	64
5.2. Grammatikai funkciók	67
5.3. Egyeztetés és szórend	69
5.4. Néhány mondattani probléma	70
5.4.1. Vonzat és adjunktum	70
5.4.2. Lexikai integritás	72
5.4.3. Kompozicionalitási problémák	73
6. Alaktan	75
6.1. Az alaktan alapfogalmai	75
6.1.1. Szó	75
6.1.2. Szótári tétel	76
6.1.3. Szófaj	76
6.1.4. Morféma	78
6.2. Szóalkotás	80
6.2.1. Szóképzés	80
6.2.2. Szóösszetétel	81
6.3. Toldalékolás	81
6.3.1. A toldalékok osztályozása	81
6.3.2. Hiányos paradigmák, kivételes alakok	83
6.3.3. Nyelvosztályok toldalékolás szempontjából	84
6.3.4. A magyar toldalékok típusai	84
7. Fonetika és fonológia	86
7.1. Fonetika	86

7.1.1. A beszéd akusztikus vizsgálata	86
7.1.2. Artikuláció	88
7.2. Fonológia	90
7.2.1. Fonémák	91
7.2.2. Fonológiai jegyek	92
7.2.3. Fonológiai szabályok	93
7.2.4. Fonotaktikai szabályok	97
7.2.5. Lexikális és posztlexikális szabályok	98
7.3. Prozódia	100
7.3.1. Hosszúság	100
7.3.2. Autoszegmentális ábrázolás	100
7.3.3. Intonáció	101
7.3.4. Szegmentum-csontváz	102
8. Történeti nyelvészet	105
8.1. Nyelvi változatosság, nyelvi változás	105
8.1.1. A nyelvváltozás folyamata	105
8.1.2. A nyelvváltozatok hatása és idegen hatások	106
8.2. Hangváltozások és alaktani változások	108
8.3. Mondatszerkezeti változások	111
8.4. Jelentésbeli változások	113
8.4.1. Az informativitás és a gyakoriság szerepe	114
8.5. Funkcionalizmus, teleológia	115
8.6. Nyelvtörténet	116
8.6.1. Nyelvek hasonlósága, nyelvrokonság	116
8.6.2. Az összehasonlító módszer	116
8.6.3. Családfaelmélet és hullámelmélet	117
8.6.4. Lexikai statisztika és glottokronológia	118
8.6.5. Nyelvtörténet és segédtudományai	118
8.6.6. Nyelvcsaládok	119
8.6.7. Nyelvrokonság és identitás	119
9. A nyelvtudomány története	121
9.1. Az írás története	121
9.2. Nyelvészet az ókorban	122
9.2.1. A görög nyelvészet	122
9.2.2. Az indiai nyelvészet	123
9.2.3. Római nyelvészet	124
9.2.4. A klasszikus tévhit	124
9.3. Nyelvészet a középkorban	125
9.4. A 19. század nyelvészete	126
9.5. A 20. századi strukturalizmus	127
9.5.1. Ferdinand de Saussure	127
9.5.2. A kelet-európai strukturalizmus	128
9.6. Az amerikai nyelvészet a 20. században	130
9.6.1. A deskriptív iskola előfutárai	130

9.6.2. Az amerikai deskriptív nyelvészet	132
9.6.3. A generatív nyelvtan	133
9.7. Nem transzformációs generatív irányzatok	139
9.7.1. A nem levezetésalapú nyelvtanok megjelenése	140
9.7.2. Megszorításalapú elméletek	140
9.8. Posztgenerativista irányzatok	145
Olvasmányok	148
Fogalomtár	157

Bevezetés

Ez a könyv azoknak szól, akik a nyelvészet alapjaival szeretnének megismerkedni. A könyv szándékaink szerint bármilyen felsőoktatási intézményben használható, persze tanári segítséggel, de egyes részei középiskolában is feldolgozhatóak. A szöveg tömörsége miatt természetesen a tanárnak kell a példákat és feladatokat kidolgoznia. Egyszer talán majd mód nyílik arra is, hogy feladatgyűjteménnyel és gazdag példaanyaggal egészítsük ki munkánkat.

Bár külföldön folyamatosan megjelennek a mienkhez hasonló bevezető könyvek, mi nem ilyen bevezetőkből merítettünk, hanem saját bevezető kurzusainkból, ezért mind a tárgyalás szerkezete, mind tartalma sok mindent elárul arról, ahogyan a nyelvről és a nyelvészetről gondolkodunk.

A második kiadás a kötelező hibajavításokon kívül néhány jelentősebb változtatást is tartalmaz. A történeti nyelvészetet egy lényegesen bővebb és alaposabb fejezetben tárgyaljuk. A fogalomtár is megújult, újabb fogalmakkal bővült; a fogalmak közti viszonyok megértését keresztutalások segítik. Az olvasmányok jegyzékét új kiadványokkal frissítettük, és tematikus rendszerezésüket is megújítottuk. Ezen felül a fejezetek sorrendjét is megváltoztattuk.

Köszönetnyilvánítás

Rengeteg embernek tartozunk köszönettel azért, hogy ez a könyv elkészülhetett, de elsősorban azoknak a diákoknak, akik kurzusainkon valaha részt vettek, és akiknek kérdéseiből, megjegyzéseiből sokat tanultunk. Másodsorban köszönettel tartozunk a Tinta Könyvkiadónak, amiért vállalkozott a könyv kiadására és az Oktatási Minisztériumnak, amiért az első kiadást támogatta. Harmadsorban pedig köszönettel tartozunk a könyv lektorainak és recenzenseinek, továbbá azoknak a munkatársainknak és olvasóinknak, akik az eredeti kézirat változatait vagy már az első kiadást elolvasták és megkritizálták.

Bánréti Zoltán, Bárkányi Zsuzsa, Borbás Gabriella Dóra, Cser András, Eszes Boldizsár, Fejes László, Forró Orsolya, Horváth Katalin, Kassai Ilona, Komlósy András, Lukács Ágnes, Mészáros Lőrinc, Nádasdy Ádám, Rebrus Péter, Rung András, Simon Zsolt, Szépe Judit, Törkenczy Miklós, Varasdi Károly.

Végül különös köszönet illeti Gárdai Kingát illetve Papp Orsolyát, akik minket elváltak, és mindenben segítettek, amíg ezen a könyvön dolgoztunk.

1.

Nyelv és nyelvtudomány

1.1. A nyelvtudományról

Nem könnyű meghatározni, mi is az emberi nyelv. A nyelvészet is leginkább csak a nyelv használatában, vagyis a beszédben és az írásban megfigyelhető szabályszerűségekkel tudja azonosítani. Ezeket azután összefüggéseikben lehet vizsgálni. Mindezeket a vizsgálatokat a **nyelvészet** vagy **nyelvtudomány** körébe sorolhatjuk.

Annyi biztos, hogy a nyelvhasználat az emberi viselkedés egyik legfontosabb és legjellegzetesebb vonása. Ezért tanulmányozásával az emberi természetnek és az ember társas viszonyainak megértéséhez kerülhetünk közelebb. Az a fajta „nyelvész-kedés”, amely nem ezt célozza, nem tekinthető a nyelvtudomány részének.

A nyelvhasználatnak számtalan formája és funkciója van, ennek megfelelően számtalan aspektusból lehet vizsgálni. Ezek a vizsgálatok szinte minden emberrel és társadalommal foglalkozó tudománynak nyújthatnak több-kevesebb tanulságot.

A 19. és 20. századi nyelvtudománynak — számtalan részeredménye mellett — két olyan fontos felfedezést köszönhetünk, amelyeket itt érdemes kiemelni, mert ezeket mindvégig feltételezni, és ahol lehet, hangsúlyozni fogjuk. Az első, hogy a nyelv, bár emberi (közelebbi társadalmi) képződmény, **nem olyan értelemben emberi alkotás, mint például a helyesírás vagy a KRESZ**. A nyelvek szabályszerűségeit tehát nem lehet úgy tekinteni, vizsgálni, tanítani, ahogy a helyesírást vagy a KRESZ-t — akkor sem, ha iskoláinkban még mindig sokszor ezzel próbálkoznak. A másik megállapítás, hogy az emberi nyelvek (és a nyelveken belül a nyelvváltozatok) között **nem lehet értékítéletek formájában különbséget tenni** — nincsenek egyszerűbb és bonyolultabb, fejletlenebb és fejlettebb nyelvek (ld. [1.3.6.](#)).

1.1.1. Szinkronia és diakronia

Ferdinand de Saussure (1857–1913) nyomán a nyelvészeti kutatásokat két részre kell osztanunk. Bármely nyelvvel kapcsolatos jelenséget vizsgálhatunk

- **szinkrón** szempontból, vagyis egy adott időszakban változatlanul feltételezve, és
- **diakrón** szempontból, azaz történetileg, azt vizsgálva, hogy az időben hogyan változik.

Például **nyelvtanon** egy adott nyelvnek egy rögzített időpontban vett szerkezetét vagy ennek leírását értjük. Ezért a nyelvtanok szinkrón szemléletűek, az időbeli változásokat teljesen figyelmen kívül hagyják. Amikor egy nyelv rendszerének változását, történetét írják le, akkor a leírást **nyelvtörténetnek** vagy **történeti nyelvtannak** nevezik.

A 19. századi nyelvtudomány felfogása szerint lehetetlen a nyelvtant a nyelvtörténet ismerete nélkül „megérteni”. Azért állították ezt, mert „megértésen” történeti magyarázatot értek („hogyan lett ilyen a nyelvtan?”), és úgy gondolták, hogy ennek feltárása mindenképpen része a nyelvtan leírásának. Ferdinand de Saussure vitába szállt ezzel a felfogással, szerinte (és azóta is sokak szerint) a nyelvtan szerkezetének feltárása a nyelvtörténettől függetlenül is elvégezhető.

A szinkrón leírás függetlenségének tétele azon a megfigyelésen alapul, hogy a beszélők nincsenek tudatában a nyelv történeti aspektusainak, mégis el tudták sajátítani az anyanyelvüket, tehát az általuk használt kód modellje is szükségszerűen mentes lesz a történeti vonatkozásoktól. Ha tehát azt akarjuk modellezni, hogy mit tud a beszélő, amikor (anyanyelveként) tud egy nyelvet, akkor a leírásokból és magyarázatokból szigorúan ki kell zárunk a vizsgált nyelvállapotot megelőző nyelvállapotra való mindenfajta hivatkozást.

A nyelvi jelenségek időbeli változásával, a nyelvváltozás törvényszerűségeivel foglalkozik a diakrón megközelítést alkalmazó **történeti nyelvészet** (ld. 8. fejezet). Bár tudjuk, hogy a nyelv elsajátításában nem játszanak szerepet az elsajátított nyelvállapot előzményei, magának a nyelvi rendszernek a beszélőtől független jellemzésébe a történeti szempontú jellemzés is beletartozik. Sőt, a nyelveknek mint rendszereknek és a nyelvi rendszerek általános tulajdonságainak a megértéséhez sokak szerint csak a változás törvényszerűségeinek megértése vezethet el.

A következőkben sorra vesszük a nyelvészet egyes területeit, és röviden leírjuk, milyen típusú jelenségeket vizsgálnak. Ezek közül a területek közül a legtöbb megengedi mind a diakrón, mind a szinkrón szemléletű megközelítést.

1.1.2. Elméleti nyelvészet

Az **elméleti nyelvészet**, amit **általános nyelvészetnek** is nevezünk, a nyelvi jelenségeknek csak az általános törvényszerűségeivel foglalkozik, tehát a nyelvekben rendszeresen előforduló, ismétlődő, esetleg kísérletileg megismételhető jelenségek általánosítható tanulságaival, az **emberi nyelv állandó és egyetemes sajátosságaival**. Ezek a sajátosságok azonban nemcsak a nyelvtanból, a nyelvtörténetből stb. származhatnak, hanem a nyelvekkel kapcsolatos bármely területről.

1.1.3. Leíró nyelvészet

Ezzel szemben a **leíró nyelvészet** egy-egy nyelv nyelvtanát igyekszik tömör, a lényegre rávilágító formában jellemezni. Persze az elméleti nyelvészek számára is fontosak az ilyen leírások, az egyes nyelvekben megfigyelhető jelenségek, de ők mindezeket az általános tanulságok szempontjából szemlélik, azt lesve, hogy beleillik-e az illető jelenség a nyelvekről általában alkotott képükbe (elméletükbe). Ahogy

minden más tudományban, igazán csak azok a jelenségek érdekesek a számukra, amelyeket nehezen tudnak beilleszteni az elképzeléseikbe. Ahhoz azonban, hogy ilyenekre bukkanjanak, rengeteg kutatást kell elvégezniük vagy maguknak, vagy a leíró nyelvészeknek. Az elméleti nyelvészet vissza is hat a leíró nyelvészetre, annak módszertanára (bár ez a visszahatás néha nagyon lassúnak tűnik), hiszen az általános törvényszerűségek felfedezése leegyszerűsíti a leírást vagy megváltoztatja annak szemléletmódját és fogalomrendszerét.

1.1.4. Határtudományok

A tág értelemben vett nyelvészet hatáskörébe tartoznak mindazon határtudományok is, amelyek a nyelvvel kapcsolatos szabályszerűségeket tárják fel, de nem magát a nyelvi rendszert vizsgálják. Ezek általában a nyelvi jelenségeket más, nem nyelvi jelenségekkel való kapcsolatukban tekintik. Ilyen például a nyelvnek mint jelrendszernek a vizsgálata az általános jelten (a **szemiotika**) eszközeivel. Ezen határtudományok közé tartoznak az ún. „lingvisztikák” is, amelyek a nyelvi rendszernek a gondolkodás és az emlékezet rendszerébe (**pszicholingvisztika** ← pszichológia), az emberi idegrendszerbe (**neurolingvisztika** ← neurológia/neurobiológia), a társadalom alrendszerébe (**szociolingvisztika** ← szociológia) való beágyazódását vizsgálják, valamint a speciális nyelvi alkotásokat vizsgáló tudományok (például az irodalmiakat az irodalmi **stilisztika**, a szónokiakat a **retorika**, a szövegeket általában a **filológia** kutatja).

1.1.5. Alkalmazott nyelvészet

A nyelvészethez szokás sorolni az **alkalmazott nyelvészetet** is. Ez azokat a feladat-orientált alapkutatásokat és gyakorlati alkalmazásokat foglalja magába, amelyek nyelvvel kapcsolatos problémák megoldására irányulnak. A legjellegzetesebb alkalmazott nyelvészeti területek a **számítógépes nyelvészet** és a **nyelvoktatás módszertana**.

A **számítógépes nyelvészet** alkalmazásközpontú mérnöki ágát **nyelvtechnológiának** nevezik. A nyelvtechnológia körébe tartozik az automatikus beszédfelismerés, illetve beszéd-szintézis, az automatikus fordítás, nyelvi rendszerek automatikus tanulásának modellezése, azaz a különböző nyelvi viselkedésformák gépi „utánzása”, szimulálása. Az eredmények hasznossága és felhasználási területeik száma rendkívüli, a helyesírás-ellenőrzéstől az automatikus információs központokon és internet-keresőkön keresztül a mesterséges intelligenciában használt problémamegoldó szakértői rendszerekig terjed. Ezeknek a céloknak az eléréséhez leginkább gyakorlati feladatokat kell megoldani, de olyanokat, amelyeket alapos nyelvészeti felkészültség nélkül még megérteni, felmérni is nehéz. Számos magasan képzett nyelvész dolgozik ezért a számítógépes nyelvészetben, nyelvtudományi eredményeik is jelentősek.

A nyelvvel kapcsolatos **oktatás** (anyanyelvi nevelés, idegennyelv-oktatás) **módszertanának** komoly és hatékony művelése előfeltételezi a nyelv strukturális jegyeinek, a nyelvhasználat mentális alapjainak alapos ismeretét és a nyelvleírási mód-

szerek részletes és lehetőleg formális kidolgozását. Az alkalmazott nyelvészet ilyen módon támaszkodik az elméleti (és a leíró) nyelvészet eredményeire.

Sorolhatnánk még az alkalmazott nyelvészet kisebb területeit, hiszen minden olyan tudományág vagy tevékenység, amely hasznosítja a nyelvészet eredményeit, ide számítható. Ilyenek például a **logopédia** és a **klinikai nyelvészet**; az utóbbi foglalkozik például a nyelvhasználatot érintő agysérülések (ld. **2.2.2.**) nyelvi diagnosztikájával és terápiájával.

1.1.6. ... és ami nem nyelvészet

Nyelvészkedés

Érdeemes a nyelvésztől megkülönböztetni a **nyelvészkedést**, melynek körébe tartoznak a nyelvre irányuló, de nem tudományos jellegű tevékenységek. Ezeket igen gyakran az jellemzi, hogy nem vesznek tudomást a nyelvészet eredményeiről, például arról a két fontos felfedezésről, amelyeket e fejezet elején kiemeltünk. Ilyen tevékenység például a nyelv **értékközpontú (normatív)** vizsgálata (avagy bírálata), és közelebbről a **preskriptív nyelvészet**, vagyis a **nyelvi illemtan**, a **nyelvművelés** és a **helyesírás**. Utóbbi kettő **szabványosítással** foglalkozik, a nyelvművelés a nagy presztízsű központi nyelvváltozatnak (az ún. köznyelvi normának) a szabványosításával, a helyesírás pedig a beszéd írásos lejegyzésének a szabványosításával. Ezeknek természetesen megvan a maguk helye a nyelvi kultúrában, csakúgy, mint az illemtannak a hétköznapi életünkben, de semmiképp nem tekinthetők tudományosnak, hiszen a tudomány azzal foglalkozik, ami van, nem pedig azzal, aminek lennie kellene. Közelebbről a szabványosításról elmondhatjuk, hogy az írásos lejegyzés szabványosítása minden társadalom természetes igénye (bár a társadalom valószínűleg szívesebben látna a magyarnál könnyebben elsajátítható szabályzatot), míg a köznyelvi norma szabványosítása inkább csak heterogén (például sok független tartomány egyesülésével létrejött) társadalmakban szükséges feladat. Más történelmi helyzetekben inkább egyes beszélői rétegek, nyelvváltozatok megőrzése (**stigmatizálása**) lehet az eredménye. Persze az embereknek spontán igényük is van arra, hogy valamiféle (tekintéllyel rendelkező) normához igazodjanak, sőt, időnként a stigmatizálásra is. Ezt a viselkedésüket és magukat a normákat a már említett **szociolingvisztikának** kell tanulmányoznia; az ilyen kutatási tevékenység persze megkülönböztetendő a preskriptív nyelvészkedéstől.

Egyéb nyelvvel kapcsolatos tevékenységek

Nem szokás a nyelvészeti tevékenységek közé sorolni azokat a nem tudományos elfoglaltságokat, amelyeknek csak közegük a nyelv, pl. nyelvtanítás, fordítás, nyomdászat, színművészet stb., bár ezek művelői természetesen sok gyakorlati ismerettel rendelkeznek a nyelvhasználatról.

1.1.7. Összefoglalás

A fentebb tárgyalt nyelvvel kapcsolatos tevékenységeket az alábbiak szerint rendszerezük.

(1) *A nyelvvel kapcsolatos tevékenységek*

- nyelvészet
 - általános (elméleti) nyelvészet
 - leíró nyelvészet
 - határtudományok
 - szemiotikai nyelvészet
 - „lingvisztikák” (szocio-, pszicho-, neurolingvisztika)
 - stilisztika, retorika, filológia
- alkalmazott nyelvészet
 - számítógépes nyelvészet
 - a nyelvoktatás módszertana
- nyelvészkedés
 - preskriptív nyelvészet
 - nyelvi illemtan
 - nyelvművelés
 - helyesírás
- egyéb nyelvvel kapcsolatos tevékenységek
 - nyelvoktatás
 - nyomdászati szövegelőállítás (szedés)
 - fordítás
 - színművészet

1.2. A nyelvtan fogalma

Hagyományosan a szűkebb értelemben vett nyelvészet központi tárgya leginkább a **nyelvtan** (a **grammatika**; magát a nyelvtan tudományát is nevezik grammatikának, de a helyes idegen szó a **lingvisztika**).¹ A nyelvtan a nyelvi viselkedésnek az az aspektusa, amely

1. minden nyelvi megnyilatkozásra jellemző, elhangzásának konkrét körülményeitől függetlenül;
2. a beszélők akaratától függetlenül érvényesül, automatikusan, illetve tudatlanul.

¹ A *grammatika* szó eredeti jelentéséről, ami miatt nem találjuk helyes megjelölésnek, a tudománytörténeti fejezetben, a [9.2.3–9.2.4.](#) alpontokban szólunk.

A nyelvtant a nyelvi elemzés különböző szintjein lehet vizsgálni, amelyek nyelvtudásunk különböző aspektusainak felelnek meg, s ennek alapján hagyományosan a következő részterületekre osztható:

- (2) *A nyelvtan területei*
 - a. **hangtan (fonetika)**
 - b. **fonológia**
 - c. **alaktan (morfológia)**
 - d. **mondattan (szintaxis)**
 - e. **szövegtan**
 - f. **jelentés tan (szemantika)**
 - g. **pragmatika**

A **hangtan** a beszéd legkisebb elemeivel, a beszédhangokkal és más hangbeli kísérőjelenségekkel (hangmagasság, hangsúly) foglalkozik. A beszédhangokat az illető nyelvre jellemző képzési és hangzásbeli tulajdonságokkal jellemezhetjük. Mivel ezek a tulajdonságok kevésbé foglalhatók szabályokba, a hangtant nem mindig tekintik a szűk értelemben vett nyelvtan részének.

A **fonológia** azzal foglalkozik, hogy mik a megnyilatkozások hangtani felépítésének általános törvényszerűségei (amelyek persze nyelvenként változó módon érvényesülnek). Két fontos típusa van az ilyen törvényszerűségeknek: (1) mely helyzetben milyen hangfajta fordulhat elő (pl. lehetséges szótagszerkezetek, mássalhangzó-sorozatok) — ezt nevezik **fonotaktikának** —, és (2) hogyan **váltakoznak** egyes hangfajta másokkal (pl. a magyarban az *sz* a *z*-vel a *mész* ~ *mészből* párban).

Az **alaktan** tárgya a szóalakok felépítése. Mivel a szó fogalma önmagában bizonytalan, az alaktan státusa is az. A fonológia és az alaktan határai is elmosódtak (bár a fonológia alapelemei jelentés nélküliek, az alaktané pedig rendelkeznek jelentéssel), hiszen sokszor felfogás kérdése, hogy egy-egy **váltakozást** (ld. a fonológiáról mondottakat) fonológiainak vagy alaktaninak tekintünk-e. (A határterület megjelölésére használják a **morfofonológia** szót.) Biztosan az alaktan körébe legfeljebb az olyan váltakozások tartoznak, mint a *van/volt/lesz*. Az alaktanhoz tartozik a szóalakok lehetséges felépítésének vizsgálata (ragozás, képzés, összetétel stb.), ebben viszont a mondattannal van számos átfedése.

A **mondattan** a szerkesztett mondatrészek és mondatok belső felépítésével foglalkozik, az alaktani váltakozásoktól eltekintve, a szavakat elemzetlen építőkövekként felfogva. (Ugyanakkor a szavak alaktana meghatározhatja mondattani szerepüket is; ennek a határterületnek a megjelölésére használják a **morfoszintaxis** szót.) A jelentés figyelembevételét azonban aligha lehet elkerülni a mondattanban, ezért a jelentés tan és a mondattan számos ponton érintkezik egymással.

A **szövegtan** a szövegek szerkezeti tulajdonságaival foglalkozik, azzal, hogy mitől válik mondatok sorozata egyáltalán összefüggő szöveggé, milyen nyelvi eszközei

vannak a szövegbeli koherencia megteremtésének, és milyen fajta összefüggések vannak a szöveg egymást követő mondatai között.

A **jelentés** a szavak, kifejezések jelentésének ábrázolási módjait, a jelentések kombinációjának mechanizmusait kutatja.

A **pragmatika** a megnyilatkozásoknak az alakjukból és jelentésükből nem megjósolható használati szabályait vizsgálja (pl. azt, hogyan használhatunk kérdő alakú és jelentésű mondatot felszólításra vagy közlésre). A legtöbb ilyen szabály tudomásunk szerint nem változik nyelvről nyelvre (bár kultúráról kultúrára igen), ezért a pragmatika sem tekinthető a szoros értelemben vett nyelvten részének.

1.3. A természetes nyelv mint jelrendszer

Az alábbiakban megkíséreljük bemutatni az emberi nyelv általános jellegzetességeit a **szemiotika** (általános jelelmélet) fogalomkészletének segítségével. Összehasonlítjuk az emberi és az állati nyelvet, miközben megvizsgáljuk az emberi nyelv egyetemes jegyeit. A nyelvnek a szemiotika (eredetileg 'tünattan') eszközeivel való vizsgálata azt a célt szolgálja, hogy el tudjuk különíteni a tipikusan nyelvi jeleket más jelrendszerek jeleitől, valamint összevethessük a nyelvi jelrendszer sajátosságait más rendszerekéivel.

A **jelentés** szó — szintén Ferdinand de Saussure meghatározása nyomán — egy viszonyt jelöl, nem más, mint **jelölő** (jeltest, általában érzékelhető dolog; a természetes nyelv esetében a **nyelvi forma**) és **jelölt** („jelentett”) *viszonya*. Régi filozófiai vita tárgya, hogy a jelviszonyban a jelöltön vajon közvetlenül a „világban” levő dolgot, vagy inkább szellemi (tudati, mentális, kognitív) természetű dolgot értsünk-e. A nyelvészetben általában a **jelölet (extenzió)** szót használjuk, ha feltétlenül az elsőre, a külvilágban „objektíve” létező jelöltre gondolunk. (Erről bővebben ld. a nyelvhasználatáról és jelentéséről szóló 4. fejezetet.) Ferdinand de Saussure azonban fogalmat értett a *jelentett* szón, a **jel** szón pedig a jelölő és a jelentett együttesét. Jelek bizonyos csoportjai **jelrendszert** alkothatnak, pl. zászlók, közlekedési táblák, térképjelek, indikátorpapír színei.

1.3.1. A jelek osztályozása

A jelek kategorizálása a jelölő és jelölt mibenléte alapján is kivitelezhető. Sokkal érdekesebb azonban a köztük lévő viszony sajátosságait megvizsgálni, valamint az egyes jelrendszerek természetét feltárni.

Jel és szimptóma

Először is érdemes különválasztani a *jel* szó két értelmezését: 'tünet' („szimptóma”), illetve, 'jelzés, jeladás'. A **szimptómák** esetében valójában oksági viszony áll fenn két jelenség között; ezeket csak a hétköznapi nyelv (és a szemiotikai szakirodalom egy része) nevezi *jel*-nek. Például a heves szívdobogást okozhatja láz, a füst oka

tűz lehet, az indikátorpapír színe a kémhatás következtében változik. A jeladás ezzel szemben olyan jelölő—jelölt viszonyt feltételez, amelyből hiányozhat az oksági kapcsolat. (Persze ha a jeladó az ember, akkor nehéz a kettőt elkülöníteni: a mosoly lehet a jó közérzet szimptomája, de lehet jeladás, például biztatás is. Az utóbbi esetben viszont mondhatjuk azt, hogy a mosoly mint jeltest oksági viszonyban van a beszélő szándékával.) A továbbiakban a szimptomákra nem fogjuk a *jel* szót használni.

Önkényesség és motiváltság

A jeleket néha a jelölő és jelölt között fennálló **természetes**, illetve **önkényes** (konvencionális) kapcsolat szerint is osztályozzák. A természetes kapcsolat voltaképpen oksági kapcsolat (mint például egy testi vagy lelki jelenség és annak szimptomája között), míg az önkényesség azt jelenti, hogy a viszony csak megegyezésen (konvencion) alapul. Az önkényes kapcsolaton belül meg szoktak még különböztetni **motivált** kapcsolatot is, ami azt jelenti, hogy a jel „emlékeztet” a jelöltjére, de a kapcsolat pontos mibenléte mégis konvencion alapul.

Világos tehát, hogy minden olyan jel, amely nem szimptóma, alapvetően konvencionális, de ez nem jelent feltétlenül önkényességet abban az értelemben, hogy a jel formája egyáltalán nem „emlékeztetne” a jelöltjére. Az „emlékeztet” nagyon homályos fogalom: vajon emlékeztetnek-e a különböző kultúrákban használt hívó kézmozdulatok valamire? Vajon arra emlékeztetnek-e, hogy valaki oda akar hívni magához valaki mást? Vagy: motiváltak-e a rövidítések, betűszavak, „emlékeztetnek”-e arra, amit rövidítenek? Van akit igen, van akit nem, ahogy például az idegen nyelvekből átvett szavak is motiválnak tűnhetnek annak számára, aki ismeri az átadó nyelvet. Egyszóval lehetetlen ezekre a kérdésekre pontos választ adni. Teljes bizonyossággal csak a szimptomák esetében mondhatjuk, hogy motivált a viszony a jelölő és a jelölt között, a konvencionális jeleknél a motiváltság csak ritkán egyértelmű. Konvencionális jelek például az integetés, a bólogatás, a színek a térképen, sőt, akár a mosoly is lehet konvencionális jel, amikor nem szimptomaként viselkedik. Egyes ázsiai kultúrákban (például a japán kultúrában) a mosoly mint konvencionális jel a jeladó zavarodottságát jelöli. Az önkényességet nem szabad a **szándékossággal** összekeverni. Például a már említett „japán mosoly” nem feltétlenül szándékos, mégsem szimptóma.

Elsajátítás

A jelrendszereket osztályozhatjuk annak alapján, hogy hogyan sajátítjuk el a rendszert. **Inherens** (örökletes) rendszernek nevezzük a velünk született (genetikailag kódolt, öröklött) jelzésrendszereket. Genetikailag kódoltak az alapvető érzelmeket kifejező arckifejezések az embernél, pl. a mosoly, a nevetés, a sírás, amikor természetes jelekként működnek; inherens rendszer számos állati kommunikációs rendszer, például a méhek tánca. A nem inherens jelrendszerek **tanulással** sajátíthatók el; a rendszer **induktív általánosítás** eredménye avagy explicite, reprodukív módon tanult. Ilyenek általában a konvencionális jelrendszerek (a természetes nyelvek is).

Számos állati kommunikációs rendszer (pl. madarak éneke) bár nagyrészen genetikailag kódolt, a használatához bizonyos mértékű tanulás, megerősítés szükséges. Az emberi nyelv mindent ismert állati kommunikációs rendszerénél kevésbé örökletes.

Lényeges még megkülönböztetnünk **elsődleges**, illetve **másodlagos** jelrendszereket annak alapján, hogy szükséges-e egy másik jelrendszer (ún. **metanyelv**) a jelrendszer elsajátításához. Általában a konvencionális jelrendszerek (közlekedési jelzótáblák) másodlagosak, hiszen explicit elsajátításukhoz a tanulás metanyelvre szükséges. A természetes nyelv viszont minden valószínűség szerint elsődleges, noha szintén konvencionális.

1.3.2. A nyelvi jel(rendszer) természete

A természetes nyelv elsődleges, de elsajátítása mindenképpen nyelvi ingerekhez (társadalmi közegekhez) van kötve, tehát semmiképp sem teljesen örökletes. A nyelvhasználat mint a kommunikáció jelrendszere számos vonásában szándékos (például legtöbb megnyilatkozásunkat nagy vonalakban tudatosan tervezzük), de még több vonásában tudattalan döntések eredménye. Megjegyzendő, hogy a nyelv — a széles körben elterjedt nézettel szemben — igen gyakran nemcsak a kommunikáció eszköze, hanem például gondolataink tisztázásának, dolgok memorizálásának is igen hatékony segítője. Ebben a funkciójában szinte sohasem tekinthető tudatosnak a használata.

A nyelvi jelek **önkényessége** igen szembevetendő. A jelölő és jelölt kapcsolata — legalábbis a nem összetett jelek esetében — önkényesnek mondható. Kivételesnek tűnhetnek a **hangutánzó szavak** és a **hangszimbolizmus** általában, de mivel nyelvről nyelvre ezek is radikálisan különböznek, legjobb esetben csak motivált jeleknek tekinthetők: a jelölő—jelölt kapcsolat ezeknél sem megjósolható. (A siketek jelnyelvében rengeteg az ilyen motivált jel, hiszen a térnek és térbeli mozgásnak mint közegnek a használata a hangutánzásnál finomabb utánzásra ad lehetőséget. Ennek ellenére a jelnyelvekre is kiterjeszthetőek a motiváltságra vonatkozó megfontolásaink.) A rövidítések, betűszavak, átvett szavak motiváltságáról már szóltunk. Az összetett jelek jelentése természetesen sokszor teljesen megjósolható a felépítésükből és az alkotórészek jelentéséből (vagyis **áttetsző**, például *a kutya ugat*), máskor teljesen megjósolhatatlan (például *csütörtököt mond* 'kudarcot vall'); mindkét végletnél (és a közbeeső esetekben is) önkényes jelekről van azonban szó, hiszen az is önkényes, hogy miért pont így kell mondani: *a kutya ugat*, nem pedig így: **ugat kutya a*.

Míthogy maga az a mód, ahogyan a jeleket kombináljuk (például hogy milyen sorrendben mondjuk ki őket) hordozhat információt, azt mondhatjuk, hogy **a jelek kombinációs módjai** szintén önkényesek. Ennek ellenére a természetes nyelvek kombinációs rendszere rengeteg hasonló vonást mutat, ezért sok nyelvész szerint nem lehet azt mondani, hogy az emberi nyelv csak az egyike a formát és jelentést összekapcsoló jelrendszereknek, hanem sokkal több annál. A tipikusan emberi nyelvre jellemző, de szemiotikailag nem szükségszerű tulajdonságok, azaz a **nyelvi univerzálék** felfedezése mindig is a nyelvészeti kutatás középpontjában állt, de érdekes módon abból a tényből, hogy léteznek, különböző nyelvészeti iskolák radikáli-

san különböző következtetésekre jutottak (ld. a diakroniáról, valamint a nyelvészet történetéről szóló 8. és 9. fejezeteket).

1.3.3. *Nyelv és beszéd*

A természetes nyelvnek mint jelrendszernek két különböző jelzési szintje van. A **jelkészlet** szintjén jelölő és jelölt között áll fenn jelviszony (erről volt szó a fentiekben), míg a **jelhasználat** szintjén kibocsátott jel és jelzési szándék között. Például a jelkészlet szintjéhez tartoznak a szavak, szócsoportok, mondatok (ebből is látszik, hogy az elnevezés ellenére a jelkészlet szintjén nemcsak „előregyártott” elemek vannak, hiszen a mondatok biztos nem mind ilyenek), míg a jelhasználat szintjéhez a **megnyilatkozás**. A jelkészlet szintjén megfigyelhető kapcsolat független attól, hogy milyen helyzetben, milyen szándékkal stb. használjuk a jelet; a jelhasználat szintjén éppen ez a kapcsolat számít.

A két jelzési szinthez tartozó egységeket és részrendszereket is érdemes megkülönböztetni. A jelkészlet szintjéhez tartozó egységek és részrendszerek összességét (szűkebb értelemben vett) **nyelvnek** nevezzük, míg a jelhasználathoz tartozókat **beszédnek**. Például a mondat nyelvi egység, a megnyilatkozás pedig beszédbeli. (A *beszéd* szó ne tévesszen meg senkit, természetesen nemcsak hangzó nyelvhasználatban, sőt nemcsak hangzó nyelvben beszélhetünk beszédről.) A jelek felépítésének és az összetett jelek alkotásának szabályrendszere a nyelvi rendszer, a jelekből a nyelvi szabályok segítségével felépített alkotások, szövegek a beszéd jelenségei, használatuk szabályai a beszéd szabályai. A két szintet külön lehet és kell választani a nyelvészeti vizsgálódás szempontjából is. Ez a dichotómia Ferdinand de Saussure-tól származik, őt követve gyakran használják megjelölésükre francia megfelelőiket, a **langue** (nyelv) és a **parole** (beszéd) szavakat is.

1.3.4. *Emberi és állati nyelv*

A sikek (és helyenként mások) által használt jelnyelvektől eltekintve minden emberi nyelv elsődleges közege (a jelölő tartománya) a hang. Nincs olyan társadalom, ahol ne használnának hangzó nyelvű kommunikációt. A hangnak mint kommunikációs közegnek más médiumokkal szembeni előnyei nagyon jelentősek: nem szükséges, hogy a partnerek lássák egymást (ezért nem szükséges hozzá fény sem, és nem kell a partner felé fordulni, vizuális figyelmünket megosztani); nagyobb távolságban is lehetséges a használata; igen kevés testmozgással kivitelezhető; általában nem interferál máskor használt médiumokkal (pl. látás-tájékozódás), csak magával a hanggal. (A jelnyelveknek viszont megvan az az előnyük, hogy nem interferálnak sem a hanggal, sem a másik fél jelelésével, ezért a beszélők egyidejűleg is kommunikálhatnak.)

A differenciált információátadás nem az élőlény fejlettségével, sokkal inkább a csoportos életmóddal van összefüggésben (ld. még a nyelv keletkezéséről szóló 1.3.5. pontot).

Sajátosságaik alapján az állati nyelveket az emberi nyelvtől igen eltérőnek tartják. A alábbiakban felsoroljuk az emberi nyelvnek mint kommunikációs rendszernek azokat a tulajdonságait, melyek az állati kommunikációra nem jellemzőek.

1. kettős tagolás;
2. szerkesztettség: kreativitás, rekurzivitás;
3. áthelyezhetőség;
4. szándékosság;
5. nyitottság.

Ide szokták még sorolni az önkényességet és a kulturális hagyományozást, de ezek a jegyek sok állati kommunikációs módban is megfigyelhetők.

Az emberi nyelvnek egyik legfontosabb jellemzője a **kettős tagolás** (más kifejezéssel: **kettős artikuláció**). Ez azt jelenti, hogy a nyelvi jeleknek két szerkesztési szintjük van: maguk a jelek kisebb alapegységeknél egy rögzített halmazából épülnek fel. Jelek a mondatok, a szavak stb.; a legkisebb jeleket **morfémáknak** nevezzük (morféma például a *kutya*, mert nem lehet kisebb jelekre bontani). Ezek a jelek alkotják az első („felső”) tagolási szintet. Azokat az egységeket, amelyekből ezeknek az alakjai felépülnek, a **fonémákat** (például a *kutya* szó fonémái: /k/, /u/, /ty/, /a/) már nem tekinthetjük jeleknek, hiszen nincs jelöltjük. Ezek alkotják a második („alsó”) tagolási szintet. Az állati kommunikáció legtöbb jelrendszerében egyik szerkesztési szint sem található meg: a jelekből nem építhetők újabb jelek, és nem is bonthatók kisebb, jelentés nélküli egységekre. Az állati jelrendszerekben két kommunikációs ok szimultán fennállása esetén az ingererősség a döntő, nem áll elő két különböző jel kombinációja. (Az egyetlen kivétel talán a méhek jelnyelve, ahol különböző funkciójú alapegységek kombinálódnak.) Ilyen értelemben azt mondhatjuk, hogy az állatok nyelve általában **tagolatlan (artikulálatlan)**.

A **szerkeszthetőség** biztosítja, hogy a meglévő jelekből (szavakból) korábban még nem hallott mondatokat építsünk vagy értsünk meg, ezt nevezik az emberi nyelv **kreativitásának**. Mint említettük, az állati nyelvekben a jelek szinte sohasem kombinálódnak. Ezzel szemben az emberi nyelvekben éppen a kombináció lehetőségének köszönhetően a lehetséges mondatok száma végtelen. Ezt a végtelenséget a **rekurzív** szabályok biztosítják. Azt a szabályt nevezzük rekurzívnak, amelynek a termékén megint el lehet végezni a szabályt. Például ha egy főnevet módosítunk egy jelzővel, olyasvalamit kapunk, amit megint csak lehet jelzővel módosítani. A rekurzív szabályok a nyelvi rendszer részei, és elvben lehetővé teszik tetszőlegesen hosszú és bonyolult mondat (összetett jel) megalkotását. Ezek produkálását a gyakorlatban (tehát tetszőlegesen hosszú megnyilatkozás létrehozását) csupán nyelven kívüli tényezők (memória- és erőforráskorlátok, a követhetőség és elemezhetőség fontossága a sikeres kommunikációban stb.) akadályozhatják meg.

Az **áthelyezhetőség** annyit tesz, hogy az emberi nyelvek képesek a reális, irreális, feltételes, hamis szituációk megkülönböztetésére, múlt-, illetve jövőbeli események leírására. Az állati nyelvek erre nem képesek. Hangsúlyoznunk kell, hogy ez önmagában nem bizonyítja, hogy az állatok mindannyian képtelenek ezekre a

fogalmi megkülönböztetésekre. Az emberszabású majmokon végzett kísérletek például kimutatták, hogy emberi jelrendszernek (pl. siketek jelnyelvének) a használata esetén ezek az állatok képesek lehetnek felfogni és produkálni ilyen „áthelyezett” leírásokat.

A **szándékosság** mértéke az emberi és az állati kommunikációban gyökeresen eltérő. A nyelvtudás szabad alkalmazása kommunikatív célokra az emberi nyelv sajátja. Az állati kommunikáció **ingervezérelt**, azaz oka van, célja legfeljebb csak olyan értelemben, mint például egy zsiráf hosszú nyakának, vagyis evolúciós adaptáció eredménye lehet. Az emberszabású majmok (sőt, a kutyák is) megint csak kivételt képeznek ez alól.

Az állati kommunikáció jelrendszere **zárt rendszer**: nem lehet szabadon egy új jelet hozzátenni, és a meglévőket sem lehet kombinálni. Az emberi nyelv ezzel szemben **nyitott**, amennyiben a jelkészlet tetszőlegesen és önkényesen bővíthető (mint említettük, ennek egyik módja a meglévő jelentésszerű egységek kombinálása).

1.3.5. Az emberi nyelv eredete

A nyelv eredete természetesen a ködbe vész, csak spekulatív elméletek születtek annak megmagyarázására, hogyan keletkezett: az öröm, a fájdalom spontán hangbeli megnyilatkozásai, a hangutánzás, a különböző gesztusok hangzó kísérői mind-mind szerepet játszhattak abban, hogy az artikulált nyelv létrejött. Bizonyítékokat még egyetlen elmélet sem volt képes felvonultatni, a beszéd megjelenését is nagyon különböző időpontokra teszik, legkésőbb 50 ezer évvel ezelőttre, de egyesek szerint 100 ezer vagy még több éve beszél már az emberiség.

Abban egyetérteni látszanak a tudósok, hogy a beszéd képessége sajátosan emberi (legfeljebb a legfejlettebb főemlősök, a csimpánzok és a gorillák képesek elemi jelkommunikáció elsajátítására, ld. 1.3.4.), tehát valószínűleg jelentős idegrendszeri és fiziológiai változások állhattak a kialakulása mögött. Egy modern elmélet szerint az emberi agynak az a képessége játszhatott fontos szerepet ebben, hogy az ún. **modalitások**, vagyis a látvány, a hangok és más érzékszervi benyomások között hasonlóságokat képes felfedezni és reprodukálni, aminek egyik látványos bizonyítéka a **tánc** létezése az emberi fajnál. Igaz, hogy a méhek is „táncolnak”, mégpedig kommunikációs célból, de ezzel térbeli viszonyokat jeleznek térbeli mozgással, tehát nem teremtenek kapcsolatot két különböző modalitás között, míg az emberi táncban a mozgás és hangzásbeli viszonyok között teremtünk kapcsolatot. Az emberi nyelvi képesség számos más előfeltétele — úgy tűnik — sok más állatfajnál megtalálható, így például a hangutánzás (vokális imitáció) képessége (vagy az arra való hajlandóság) olyan különböző fajoknál figyelhető meg, mint a madarak, a fókák és a számos bálnafaj.

Az ún. **exaptációs** elmélet szerint, amelyet például Noam Chomsky amerikai nyelvész (ld. 9.6.3.) is képvisel, az emberi nyelvi képesség evolúciós melléktermék. Ez annyit jelent, hogy a nyelvi képesség biológiai alapjainak létrejöttében nem volt szerepe a nyelvi képesség által nyújtott lehetőségeknek (melyek nem feltétlenül előnyök). Ezzel szemben az ún. **adaptációs** szemlélet képviselői a nyelv létrejöttének folytonosságát vallják. Eszerint az emberi nyelv kialakulása fokozatosan ment végbe,

párhuzamosan egyéb kognitív, biológiai és társadalmi változásokkal (pl. az agyméret növekedése, a hangképző apparátus fejlődése, a kategorizáció fejlődése, a mimika, a testbeszéd kialakulása, a társas kapcsolatok, a kooperáció és az asszociációs képesség kialakulása).

Az exaptációs nézetet gyakran próbálják alátámasztani az emberi nyelv egyedülállóságával. Azonban a biológiában számos példát tudunk teljesen precedens nélküli sokfunkciós szervekre. Ilyen például az elefántok ormánya, amelynek adaptív természetéhez nem férhet kétség.

Az adaptáció fokozatossága ellen azt is gyakran felhozzák, hogy nyelvtanításra irányuló állatkísérletek kudarccal végződtek. A legnagyobb eredménynek egyes csimpánzfajok 25–50 szavas szókinccse számít, azonban a produktivitás tekintetében ezeknek az állatoknak a képességei még egy hároméves gyermek nyelvtudási szintjét sem érték el. Ez sokak szerint nem arra mutat, hogy a főemlősök a nyelvi képességnek akár a csíráit is hordoznák. A fokozatosságot vallók azonban rámutatnak, hogy a nyelvvelsajátítás képessége igen komplex, és a nyelvhasználathoz számos körülmény speciális együttállása szükséges (kooperáció, hangutánzás, nyelvi és nem-nyelvi tanulás), és emiatt az állatoknál nemigen várhatunk nyelvvelsajátítási sikereket. Sok bizonyíték szól amellett is, hogy a nyelvi képesség természetes módon juttatja reprodukív előnyhöz a birtokosát. Nem nehéz belátni, hogy az a populáció, melyben a nyelvi kommunikáció lehetővé teszi a szerzett tapasztalatok átadását (például *Óvakodj a hosszú kígyótól!*), mennyivel életképeesebb, mint például egy olyan, amelyben egy örökletes kommunikációs rendszer ezt korlátozza (például a lalande-cerkófmajmok három ragadozóra kiterjedő ingervezérelt jelzései, vagy a méhek tánca, ld. **1.3.4.**). Az exaptáció hívei azonban úgy gondolják, hogy az emberi nyelv túlzott bonyolultsága nem indokolt, és egy kevésbé komplex rendszer hasonló reprodukív előnnyel ruházta volna fel a beszélni kezdő emberelődöket.

Bonyolult és hasznos rendszerek kialakulását magyarázó elméletről a természetes szelekció által vezérelt evolúciós folyamaton kívül jelenleg nem tudunk. A nyelvi képesség adaptációs eredetét valló Steven Pinker amerikai pszichológus szerint ezek alapján a nyelvi képesség exaptációs magyarázata nem sokkal elfogadhatóbb, mint ha egy karóra létrejöttét egy szeméttelen végigsöprő hurrikánnak próbálnánk tulajdonítani.

A vitában külön probléma, hogy a nyelv szerkezeti sajátosságait a nyelvi változás alakítja, így nem világos, hogy az emberi nyelv komplexitása vagy konkrét szerkezeti sajátosságai mennyiben biológiailag determináltak, és mennyiben a nyelvváltozás (általánosságban a kulturális evolúció) eredményei. Az utóbbi szerepét hangsúlyozók sem tagadják, hogy a nyelvi képességnek biológiai alapjai vannak, azonban hajlamosak ezeket általánosabb (kognitív) képességeknek tartani, míg a szűkebb értelemben vett nyelvi univerzálék (pl. szótagszerkezet, szórend stb.) keletkezését a nyelvtörténet eszközeivel magyarázzák. A nyelvi képesség modularitásáról és a specifikus nyelvi funkciók genetikai hátteréről még ejtünk szót a **2.2.** pontban.

Végignézve a nyelvtudomány történetén azt látjuk, hogy a Saussure előtti történeti szemlélet a nyelv eredetének magyarázatát is magában foglalta. Az összehasonlító rekonstrukció megjelenése olyan módszertant adott a történeti nyelvészettnek, amelynek számára a nyelveredet kérdése a tudományosság hatókörén kívül került.

A huszadik század végével újra fordult a kocka, és egyre kevésbé számít sarlatánságnak a nyelv eredetének kutatása, hiszen a számítógépes technológia lehetővé teszi, hogy a kutatók szimulációkkal teszteljék spekulatív hipotéziseik következményeit.

1.3.6. Nyelvi komplexitás

Amikor az emberi nyelv eredete előkerül, gyakran felvetődik a nyelv **komplexitásának** kérdése is. Hacsak nem hisszük, hogy a nyelvi képesség egy **genetikai ugrás** eredménye (exaptáció), akkor kialakulását fokozatosnak kell képzelnünk. Ez azonban rögtön felveti a lehetőséget, hogy az emberi kommunikációs rendszer komplexitása nem volt mindig egyforma.

Másrésről hajlamosak vagyunk azt gondolni, hogy az ősi nyelvek valamilyen szempontból egyszerűbbek. A jelenleg viszonylag nagy biztonsággal rekonstruálható nyelvek azonban olyan korba mutatnak, amelytől a jelenig eltelt idő a biológiai evolúcióban elhanyagolható. Mivel tehát ennyi idő alatt genetikai változás aligha következhetett be, az egykori és a mai nyelvek közötti bármilyen feltételezett komplexitáskülönbség csakis szociális és kulturális okokra vezethető vissza.

Annyi bizonyos, hogy a ma létező emberi nyelvek között nincsenek bonyolultságbeli különbségek, tehát a társadalmilag legkezdetelesebb, szinte kőkorszaki körülmények között élő törzsek nyelve sem kevésbé bonyolult, mint a fejlett gazdasági-társadalmi viszonyok között élő népeké. Ez persze nem zárja ki, hogy a szókinccs terjedelmében különbségek legyenek. Egy törzsi körülmények között beszélt nyelvből hiányozhatnak a bankszakma vagy a nukleáris technológia kifejezései, de sokkal több kifejezést használnak a természet tárgyainak és a velük kapcsolatos minőségeknek és eseményeknek a leírására. Nyilván minél heterogénebb az adott nyelv használóinak tevékenységi köre, annál több szót jegyezhetünk fel a szótárában. Ez nem sokat mond egy konkrét beszélő szókinccséről, nem beszélve az általa használt nyelvtan bonyolultságáról. Az egyszerűség és bonyolultság, különösen a modernkori nyelvek tekintetében, politikailag meglehetősen terhelt fogalom. A tudósok körében nemcsak a politikai korrektség, hanem a dokumentált nyelvek sokezer évnyi tanúsága miatt is az a nézet a legnépszerűbb, hogy a nyelvek változása nem jár együtt egyszerűbbé vagy bonyolultabbá válásukkal.

Újabb kutatások azt valószínűsítik, hogy a komplexitás változatlanosságának elve ilyen erős formában nem tartható. Számos egykori nyelvben, akárcsak néhány elszigetelt homogén törzsi közösség ma használt nyelvében a mondattani szerkezetek beágyazási viszonyai egyszerűbb rendszert mutatnak. Nem kizárt, hogy ezek a komplexitásbeli különbségek a szókinccshez hasonlóan valójában a beszéd és nem a nyelv(tan) különbségei. Az sem kizárt, hogy ezek az eltérések az írás használatában és az iskolázottságban fennálló különbségeknek a nyelvre visszaható következményei. Hangsúlyozzuk azonban, hogy egy nyelv természetes használata önmagában bizonyítja, hogy a nyelv ellátja a funkcióját, ezért nyelvváltozásokat a „romlás” és „javulás” értékszemléleti terminusaival jellemezni teljességgel önkényes.

2.

Kognitív képességek és a nyelv

2.1. Nyelv és gondolkodás

A nyelv és a gondolkodás két külön dolog. Mivel gyakran nyelvi kategóriákban gondolkodunk, és mondatok segítségével tesszük (akár önmagunk számára) egyértelműbbé gondolatainkat, sokakban az az illúzió él, hogy anyanyelvünkön gondolkodunk. Ugyanakkor sok-sok tény mutat arra, hogy a „gondolkodásunk nyelve” (kognitív reprezentációink, bárhogy is nézzenek ki) és az anyanyelv teljesen különválasztható. A nyelvben vannak többértelműségek, a gondolkodásunkban ilyeneket nem tudunk felfedezni. Igen gyakran van, hogy egy gondolatot, fogalmat nem tudunk kifejezni a nyelvben, vagy a fejünkben van a gondolat, de a megfelelő szó nem jut eszünkbe. Az is igen gyakori, hogy a kommunikáció során rájövünk, nem jól, nem elég pontosan fejeztük ki magunkat, ilyenkor nem a gondolatot, hanem a kifejezését kell korigálnunk. Ha a nyelv lenne a gondolkodás (kizárólagos) közege, mindezen jelenségek érthetetlenek lennének. Természetesen már a nyelv szemiotikai vizsgálatánál feltételeztük, hogy a gondolatok, a jelentések nem nyelvi, hanem jelkapcsolatban vannak a nyelvi alakokkal (ld. 1.3.). Érdekes azonban — a különbségtételt elfogadva — megvizsgálni, vajon hogyan hat, és egyáltalán hat-e egymásra a gondolkodás és a nyelv.

2.1.1. Univerzalizmus

Az ókortól a felvilágosodásig uralkodó gondolat, a nyelvi **univerzalizmus** szerint a gondolkodás alapvetően meghatározza a nyelvet. Mivel azonban minden ember ugyanúgy gondolkodik (gondolkodáson racionális gondolkodást értve), a nyelvek között csakis felszíni, azaz esetleges (akcidentális) különbségek lehetnek, míg lényegi (szubsztanciális) vonásaikban a nyelvek egyformák.

2.1.2. Determinizmus

A romantika pontosan fordítva gondolkodott: a **nyelvi determinizmust** hirdette, vagyis azt, hogy a gondolkodás nem egy univerzális, logikus vagy racionális rendszer ellenőrizhető lépései mentén zajlik, hanem teljesen egyéni. Sőt, továbbmentek, s azt állították, hogy a nyelv meghatározza az anyanyelvi beszélő gondolkodását. Ilyen módon az angol és a magyar ember sohasem értheti meg egymást teljesen, hiszen különböző anyanyelvükön át ismerték meg a világ dolgait, az asszociációkat, így fogalmaik, valamint megoldási és következtetési stratégiáik alapvetően különböznek.

Ma is sokan azt gondolják, hogy az egyes nyelvek szóhasználati, grammatikai különbségei egyértelműen a nyelvek beszélőinek sajátos gondolkodását tükrözik. Annyi bizonyos, hogy szoros összefüggés van aközött, hogy milyen kifejezések vannak egy nyelvben, és hogy milyen fogalmak, megkülönböztetések vannak a beszélők fejében. A szakembereknek is sok olyan szavuk van, amelyet mások nem használnak. Hiszen azokat a dolgokat szeretjük megnevezni tudni, amelyek fontosak az életünkben; ez nem túl meglepő állítás. A halászok sok halat ismernek és neveznek meg, napjaink számítógépes gurui szintén sok olyan fogalmat ismernek (és ezért nevet is adnak nekik), amelyet a közönséges halandó nem.

Nézzünk egy példát arra, hogy az egyes nyelvek milyen dolgok között tesznek különbséget. A francia *parmi* és *entre* elöljárószót magyarul egyaránt *között*-nek kell mondani, jelentésbeli különbségüknek a magyarban nincs megfelelője:

(1) *A között két francia megfelelője*

- a. *Mon arbre est parmi les autres arbres.*
az én ...-m fa van között a többi fák
'Az én fám a többi fa között van'
- b. *Jean est entre les deux arbres.*
János van között a két fák
'János a két fa között van'

Tehát a *parmi* azt jelenti, hogy 'közülük az egyik', míg az *entre* azt, hogy 'közöttük elhelyezkedő'. Vagy vegyük az álmoság különböző kifejezéseit:

(2) *Az álmoság két különböző kifejezése*

J'ai sommeil.
nekem van álmoság
'Álmos vagyok'

Ezek a különbségek tényleg azt takarnák, hogy a francia és magyar beszélők más-képp gondolkodnak a dolgok térbeli elhelyezkedésével, illetve az álmosággal kapcsolatban? Távolról sem. Az, hogy mindkét nyelvben ugyanúgy gondolkodnak, leginkább ott érhető tetten, hogy ugyanazon tényekből azonos következtetésekre jutnak. Ha mégsem, az természetesen a különböző premisszáinkból következik, nem

pedig anyanyelveink különbözőségeiből. Az ilyen premisszák, hiedelmek tekintetében azonban azonos nyelvet beszélők között is jelentős különbségek vannak, ami rávilágít arra, hogy következtetéseink és fogalmi világunk semmiképpen nem az anyanyelvünk nyelvi sajátosságai miatt, hanem kulturális, vallási és ideológiai hátterünk, szocializációnk miatt eltérő.

Nem is igazán világos, milyen módon tükrözhetné egyáltalán egy nyelvi kategória a nem nyelvit. Szabályszerűségek a nyelvben és szabályszerűségek a világban nem szükségszerűen esnek egybe. Például igen hozzátétőleges a megfelelés a nyelvtani és a biológiai nemek között. Nem logikus — mondhatnánk — a kétszeres tagadás, hiszen a logikában a kettős tagadás állítást eredményez („nem igaz, hogy nem *p*” ugyanaz, mint „igaz, hogy *p*”). A nyelv hol idomul a természet (tehát a nyelv által közvetített világ) törvényszerűségeihez, hol nem, emiatt azt kell mondanunk, hogy a nyelvi kategóriák önkényesek, és a törvényszerűséget ezen **autonóm** rendszeren, a nyelven belül kell vizsgálnunk.

2.1.3. Relativizmus

Mindennek ellenére a mai napig sokak számára vonzó nézet, hogy a nyelv rendszere és szerkezetileg fontos jelentéstani kategóriái (olyasmikre gondoljunk, hogy például milyen igeidők vannak egy nyelvben, vagy hogyan kell kifejezni a tagadást) legalábbis befolyással vannak a gondolkodásra. Ezt a nézetet nevezzük **nyelvi relativizmusnak**. Leggyakoribb (legenyhébb) változata szerint a nyelvi kategóriák hatással vannak a **felismerésre**. Ez a nézet azonban nem igazolható. **Eleanor Rosch** (?–) kísérletei bizonyították, hogy a dani nyelv beszélői, akik csupán két színnevet különböztetnek meg a nyelvükben, ugyanolyan teljesítményt nyújtanak a tizenegy ún. fokális szín azonosításában, mint azok, akiknek nyelvében mind a tizenegy színnév szerepel (a dani nyelvet mintegy 180 ezer pápua beszéli Új-Guinea nyugati részén). A nyelvi relativizmus még enyhébb változata viszont, miszerint a nyelvi kategorizáció hatással van az **emlékezetre**, és így közvetve kihat a gondolkodásra, számos kísérlet fényében valószínűnek tűnik.

Az is érezhető, hogy a lexikai kódolás, azaz, hogy mire van, illetve mire nincs szó vagy kifejezés egy nyelvben, gyakran meglehetősen furcsa képet mutat: nem határozza meg egyértelműen sem a használat gyakorisága, sem a dolog társadalmi vagy kulturális fontossága, sem a gondolkodásban betöltött szerepe, sőt, még történeti véletlenek is befolyásolhatják. Nem lehet például társadalmi vagy más ésszerű okra visszavezetni, hogy az angolban van külön szó arra a gátra, amelyet a folyó folyására merőlegesen építenek (*dam*), illetve arra, amelyiket vele párhuzamosan (*dyke*), a magyarban pedig nincs.

2.1.4. A nyelvi képesség mibenléte

Mit jelent tudni egy nyelvet? Hogyan kell értenünk a *tudás* szót, amikor nyelvtudásról beszélünk? Tudásnak minősül az is, igaz, csak a szó igen tág értelmében, ha immunrendszerünk megfelelő választ ad valamilyen külső támadásra, mondjuk egy baktériumra. Aztán tudás az, ha tudunk úszni, ha tudjuk, hol lehet padlószőnyeget

kapni, ha tudjuk a π első valahány tizedesjegyét, tudjuk, mi az a salétrom, stb. stb. Ezek mind más-más típusú tudások (egyes nyelvekben talán különböző igékkel is utalnak rájuk); melyikhez hasonlít, amikor tudunk egy nyelvet (pontosabban: az anyanyelvünket)?

Nem tudjuk, hogy az egyes tanult dolgok elsajátítási tulajdonságai mennyire hasonlítanak egymásra. Annyit azonban tudunk, hogy a nyelvi tudás elsajátítása biológiai értelemben egészen speciálisnak tűnik, amennyiben egy konkrét, igen szűk életkorhoz kötődik, amelyet **kritikus periódusnak** neveznek. Ez azt jelenti, hogy ha ebben az időszakban a nyelvelsajátítás hiányos vagy teljesen elmarad, akkor később ezt már nem lehet maradéktalanul jóvátenni, vagyis egy (természetes emberi) nyelv megfelelő életkorban való elsajátításának az elmaradása bepótolhatatlan hiányosságként az egyént egész életében végigkíséri. (Visszatérve a nyelvi relativizmus problémájára, meg kell jegyeznünk, hogy abból, hogy a nyelv nélkülözhetetlen az értelem és gondolkodás fejlődéséhez, még nem következik, hogy a gondolkodásunk milyenségét befolyásolná, hogy konkrétan mi az anyanyelvünk.)

Érdekes feltenni a kérdést, hogy vajon van-e eredendő, velünk született nyelvi képességünk, azaz vannak-e speciálisan nyelvi természetű elvek és szabályok, amelyeket nem tanulás és/vagy induktív általánosítás útján sajátítunk el. A nemmel felelők szerint a nyelvi viselkedés minden valóban nyelvi aspektusa, beleértve a nyelvtan tudását is, az ember általános kognitív képességére támaszkodva elsajátítható, azaz teljes egészében tanult dolog — megerősítéses alapon tanult, amint azt például a behaviorista **Burrhus Frederic Skinner** (1904–1990) *Verbal behaviour* (1957) című könyvében állítja. Az igennel felelők az **innátizmust** teszik magukévá, vagyis azt a feltételezést, hogy nyelvi viselkedését az ember legalábbis részben vele született specifikusan nyelvi képességeinek köszönheti.

Abban mindenki egyetért, hogy valami általános kognitív képesség velünk születetten létezik, és fajszeríspecifikusan az emberre jellemző (ld. **1.3.1.** és **1.3.4.**). Ez az, ami lehetővé teszi az emberi nyelvelsajátítást. Azonban az, hogy ez általános kognitív képesség (amely többek között a nyelvelsajátítást is lehetővé teszi), vagy pedig egy elkülöníthető nyelvi képesség, egyelőre nem tartozik az egyértelműen megválaszolt kérdések közé — és valószínűleg igen nehezen ellenőrizhető is. Azt az elképzelést, hogy a különböző kognitív képességek egymástól függetleníthetőek, **kognitív modularitásnak** nevezzük (ld. **2.2.2.** és **9.6.3.**). Sokan azt állítják — pl. Noam Chomsky amerikai nyelvész *Nyelv és elme* (1968) című könyvében, és későbbi műveiben is —, hogy az ember agyában a nyelvi képesség külön modul, azaz egy elkülöníthető „mentális szerv” — maga ez a kifejezés is az innátizmusához kapcsolódik, hiszen ha szervről beszélhetünk, akkor annak a többi szervünkhöz hasonlóan hordozzuk a genetikai kódját.

2.1.5. A nyelvelsajátítás szakaszai

A nyelvelsajátítást — csakúgy, mint a legtöbb tanulási folyamatot — kézenfekvő lenne **utánzásos** alapon magyarázni. Bizonyosan ilyen mechanizmusok is részt vesznek a nyelvelsajátításban, de a gyerekek a legtöbb esetben rendszeres, jól körülhatárol-

ható hibákat vétének, olyanokat, amelyeket tipikusan nem hallhattak környezetükben.

Második nekifutásra magyarázhatnánk a nyelvelsajátítást **megegerősítéses** alapon is. Ez azt jelentené, hogy a nyelvtanilag helyes megnyilatkozásnál a gyermeket jutalmaznák, a helytelennél pedig büntetnék (és korrigálnák). Nem tagadható, hogy ez is része a nyelvelsajátításnak, bár a gyerekek által elkövetett grammatikai hibákra ritkábban reagálunk, gyakrabban megnyilatkozásának tartalma vagy nem adekvát stílusértéke (nyelvhasználati hagyomány) miatt javítjuk ki. Például az alábbi (a) beszélgetés igen jellemző, míg olyanok, mint a (b), aligha fordulnak elő:

(3) *Tipikus és nem tipikus szülői javítás*

- a. — *ÉN isz akal ilen toki.*
— *Ezt úgy mondjuk, hogy „én is SZERETNÉK”, kislefiam.*
- b. — *ÉN isz akal ilen toki.*
— *Ezt úgy mondjuk, hogy „én is akaROK ilyen csoKIT”, kislefiam.*

Annak ellenére, hogy a gyerek ritkán kap ún. „negatív bizonyítékot” (vagyis olyat, ami bizonyos kifejezések nemlétezése mellett szól), meglehetősen szilárd elképzelése alakul ki arról, hogy az anyanyelvében mely mondatok lehetségesek (**jólformáltak**), és melyek **rosszulformáltak**.

A nyelvelsajátítás speciális voltára utal az is, hogy a tanulás során minden gyerek azonos nyelvelsajátítási szakaszokon esik át, ekkor azonos típusú mondatokat produkál, továbbá azonos jellegű hibákat vét. Ezek egyike sem véletlenszerű, hanem többé-kevésbé körülhatárolható elvek szerint történik.

1. **Nyelv előtti állapot.** Reflexként működő hangadás (fiziológias sírás) — az első fél évben.
2. **Gőgicsélés.** Az elsőként megjelenő nyelvi viselkedés a jelentéshez társított intonációs minta. Maguk a képzett hangok, amelyek ezzel a fázissal részben egyidejűleg jelennek meg, a világon mindenhol megegyezők, a szenzo-motorikus képességek univerzális volta miatt. Az egyes nyelvekre jellemző fonémikus különbségek a csecsemőkor késői szakaszában tűnnek fel.
3. **Gagyogás.** A beszédhangok képzésének túlsúlya jellemző erre a szakaszra (második fél év); az univerzális hangkészletet fokozatosan az anyanyelvre jellemző váltja fel (a negyedik negyedév környékén). A gagyogás nem szükségszerűen hangokhoz kötött; nem halló gyerekek **mutogatással** gagyognak.
4. **Az „egy szó — egy mondat” periódus.** Kb. 16 hónapos korra alakul ki; a gyerekek ekkor már rendszeresen használ egyes szavakat. A megértésben megfigyelhető különbségtételek sokkalta finomabbak, mint a produkcióban megfigyelhetők. A nyelvi egységek, például fonémák elsajátításának sorrendjét az **univerzális jelöltségi hierarchia** befolyásolja. Eszerint a jelöltebb („nehezebb”) hangot csak a kevésbé jelölt után sajátítja el a gyerek minden nyelvben, függetlenül az adott fonéma gyakoriságától és előfordulási környezetétől.

5. **Kétszavas periódus.** A gyerek két szóból álló mondatokat produkál. A funkciósavak, ragozás még teljesen hiányzik („távirati stílus”). A két szó között fennálló kapcsolat tehát nincs jelezve, igen sokféle lehet, és a jelentés diffúz:

(4) *Kétszavas mondatok*

- a. *papa mama* (mellérendelés)
- b. *mama baba* (mama felemeli a babát)
- c. *maci szék* (mama tegye a macit a székre)
- d. *baba maci* (baba macija)
- e. *maci szék* (a maci a széken ül)

6. **Távirati stílus.** Továbbra sem jellemző a funkciósavak használata, a tartalmas szavak távirati stílusban egymás után rakva azonban már hosszabb, 3-6 szavas „mondatokat” alkotnak. A sorrend már gyakran jelöl viszonyokat, pl. alany—állítmány, jelző—jelzett szó.

7. **Megformált beszéd.** Egyénileg nagyon változó, 2 és 3 éves kor közé tehető az az időpont, amelytől kezdve teljesen megformált nyelvtani szerkezeteket használnak a gyerekek. Ebben az időszakban már nagyon nagy az egyéni eltérés a szavak, szerkezetek megtanulásának sorrendjében. Az azonban általános, hogy két fő, egymásnak ellentmondó tendencia határozza meg a folyamatot:

- (i) A gyerekek **konzervatívak**: az egyszer már „bevált”, „kipróbált” szavakhoz, szerkezetekhez, az általuk jónak vélt változataihoz ragaszkodnak. Ez a tendencia megfelel az elsajátítás **utánzással** jellemezhető aspektusának.
- (ii) A gyerekek **újítóak**: a felismert vagy felismerni vélt szabályszerűségeket kreatívan alkalmazzák (sőt, sokszor túlalkalmazzák) olyan helyzetekben is, amikor a felnőttek nem tennék. Például valamelyik **termékeny** (illetve annak vélt) toldalékolási minta felülbírálja még a már korábban helyesen megtanult kivételes alakokat is (**vanok*, **szépebb*, **megyni* stb.). A jelentés-túláltalánosítás is hasonló: például a *baba* szó csak a játékabát jelenti, később viszont mindenféle ember(szerű)re vonatkozik. Az újító használat a nyelvsajátítás másik fontos aspektusának, az általánosítási képességnek felel meg.

8. A gyerekek 5-7 éves korukra már a világon mindenhol hasonló nyelvsajátítási szintre jutnak el. Ekkorra már anyanyelvük legtöbb grammatikai szerkezetét ismerik és tudják használni, tudásuk a felnőttekétől gyakorlatilag csupán szókincsben tér el.

2.2. A nyelv és az agy

2.2.1. Lateralizáció

Régóta ismert tény, hogy az emberi agy felépítése nem szimmetrikus. A test páros testrészeinél a jobb, illetve bal oldalhoz társított feladatokat a bal, illetve a jobb oldal irányítja; ezt **lateralizációnak** nevezzük. De a kognitív funkciók esetében a két félteke munkamegosztása érthető módon nem ilyen elven működik.

Agyunknak a nyelvhasználatért felelős része (a **nyelvi központ**) az esetek túlnyomó többségében a domináns féltekében (a domináns kézzel ellentétes oldalon) helyezkedik el, azaz a valódi jobbkezesek túlnyomó részénél a bal féltekében. A balkezesek több mint egyharmadánál viszont a nyelvi központ szintén a bal agyféltekében található.

Egy időben a **corpus callosum**, a két agyféltekét összekötő idegrostköteg elvágásával próbáltak gyógyítani igen súlyos epilepsziás eseteket, bár ezt a módszert ma már senki sem használja. Olyan betegeknél, akiknél elvágták ezt a részt, igen furcsa viselkedés volt tapasztalható. Például nyelvi szempontból érdekes, hogy ha a nyelvi központtal ellentétes kezükbe helyeztek egy tárgyat, meg tudták nevezni, de nem tudták használni; ha a másik kezükbe helyezték, akkor viszont használni tudták, de megnevezni nem.

2.2.2. Nyelvi károsodás és modularitás

A kognitív képességek és a nyelv egymástól való elválaszthatóságát (bizonyos fokú függetlenségét) leginkább speciális területeket érintő szerzett sérülések (pl. agyvérzés, baleset) vagy örökletes fogyatékoságok létével próbálták bizonyítani. Olyanokkal, amelyek más kognitív funkciókat érintetlenül hagynak, viszont a nyelvi központot érintik, vagy fordítva. Ilyenek lehetnének az **afázia** (ld. alább) különböző fajtái, melyeknek beható vizsgálata azért is érdekes és fontos, mert rávilágíthat a nyelvi modulon belül található további részfunkciókra, almodulokra.

Fogyatékos nyelvzsenik

A nyelvi modul kognitív függetleníthetőségét próbálták bizonyítani az ún. „idióta nyelvzsenik” szakirodalomban dokumentált híres esetei is. Laura például egy közepesen súlyosan értelmi fogyatékos lány, akinek nem-verbális intelligenciahányadosa 40, semmiféle számfogalma nem alakult ki. Laura mégis képes teljesen összefüggő mondatok, többszörösen beágyazott szerkezetek és gyakorlatilag bármilyen típusú jólformált nyelvi megnyilatkozás produkálására, illetve megértésére (természetesen tartalmilag az értelmi színvonalának megfelelően). Christopher egy intézetben élő férfi, nem-verbális IQ-ja 70, nem képes ellátni magát, viszont 16 nyelven folyékonyan fordít bármelyik irányba. Persze az, hogy ezeknek az embereknek a nyelvi produkciója „az értelmi színvonaluknak megfelelően” alacsony, nehezen megkülönböztethető attól, hogy bizonyos nyelvi képességeknek (pl. a szavakhoz kapcsolódó finom jelentésbeli megkülönböztetés képességének) nincsenek a birtokában. A fentiekhez hasonló

példák tehát arra utalnak, hogy a nyelvi képesség csak bizonyos fokig függetleníthető a többi kognitív képességtől.

Fecsegők

Azokat az eseteket nevezik „fecsegésnek”, tudományosabb néven **Williams-szindrómának**, amikor az egyén nyelvi képessége és általában kommunikatív hajlama kiemelkedő, ugyanakkor egyéb kognitív képességei, leginkább a térbeli emlékezete és tájékozódási képessége súlyos deficiteket mutat. Ez tulajdonképpen a fogyatékos nyelvzsenik esetére emlékeztet, csak éppen nem kapcsolódik idegen nyelvekhez. Azt azonban ebben az esetben is túlzás lenne állítani, hogy a kognitív károsodás érintetlenül hagyná a nyelvi képességeket.

Afáziák

Az agyban elkülöníthető nyelvi központ lokalizálása **Pierre Paul Broca** (1824–1880) nevéhez fűződik. Ő vizsgálta először speciálisan nyelvi károsodással küzdő agysérülteket, és megállapította, hogy a sérülés mindegyiküknél a bal halántéki lebenynél lokalizálható. Tehát „a bal félteke vezérli a beszédet” — született meg a felismerés. Megjegyzendő, hogy mostanában sok tudós állítása szerint a nőknek, akiknek egyébként fejlettebb a beszédképességük, és korábban is érik el a nyelvi érettséget, valójában mindkét féltekéjükben van egy-egy nyelvi központ. Más tudósok szerint viszont — és ezt tűnik valószínűbbnek — a két félteke közti kapcsolatot létrehozó kerges test idegrostjainak eltérő száma okozza a férfiak és a nők beszédképessége között kimutatható különbséget.

Később **Carl Wernicke** (1848–1904) fedezte fel, hogy az agy egy másik jól körülhatárolható területének sérülése is tipikusan nyelvi zavarokhoz (afáziás betegségekhez) vezet.

Róluk nevezték el a két nyelvi funkcióért felelős agyterületet, valamint az afázia két alapvető fajtáját, a Broca-afáziát és a Wernicke-afáziát.

A **Broca-afázia** akkor figyelhető meg, amikor a homloklebeny alsó, hátulsó része sérül. A Broca-afázia legjellemzőbb tünete az **agrammatizmus**, emiatt gyakran **agrammatikus afáziának** is nevezik. Jellemzői:

- a beszéd töredezett, akadozó;
- funkciósavak (pl. toldalékok) gyakran elmaradnak, felcserélődnek;
- csökken a tagmondathosszúság, egyszerűsödik a szerkezet: **távirati stílus**.

A nyelvi mechanizmus viszonylagos épségére utal, hogy az agrammatikus beszélők képesek az önkorrekcióra, valamint jólformáltsági ítéleteik viszonylag jók.

Az agrammatizmus forrása — egy feltételezés szerint — inkább a nyílt és zárt szóosztályok előhívásának különbségében keresendő. A zárt szóosztályok (funkciósavak, toldalékok, névelők, névutók, kötőszók) tagjait a rövid távú munkamemória általában rövidebb idő alatt aktiválja, de hamarabb is felejtje el. Normális esetben a két szóosztály aktiválása egyidejűleg folyik, agrammatizmus esetén azonban nem:

a munkamemória sérülése miatt a két szóosztály előhívása nincs szinkronizálva. A Broca-afáziára (nem nyelvi szempontból) jellemző a figyelem, a tervezés, a szándékkialakítás, a célirányos és adaptív viselkedés, a problémamegoldó gondolkodás szétesése is.

A **Wernicke-afázia** a Wernicke-mező (a halántéklebény felső, hátsó területe, a fali lebeny felé terjedő rész) sérülésével jár, jellemző tünetei:

- folyamatos spontán beszéd, szintaktikailag koherens szerkezetek;
- tartalmas szavak felidézésének, használatának zavara;
- nem létező, „halandzsaszerű” szavak produkálása;
- aszintaktikus értés (a mondattani viszonyok félreértése).

Az **anómia**, más néven **megnevezési zavar** szinte minden afáziának kísérőtünete, csakúgy, mint az **alexia** (szerzett **olvasási zavar**, az olvasási képesség zavara), és **agráfia** (szerzett **írászavar**, az íráskéesség zavara).

Az ún. **agnóziák**, vagyis **felismerési zavarok** még sokkal kifinomultabb modularitást mutatnak. Számos kísérlet igazolta, hogy a fogalmak körében is különböző csoportok különíthetők el. Az egyes csoportokba tartozó fogalmak megnevezésének a képessége eltérhet egymástól, sérüléseik egymástól függetlenek lehetnek (például létezik külön arcfelismerési zavar, ún. **proszopagnózia**).

A neurológusok az agyi aktivitás pontos mérését lehetővé tevő modern műszaki eszközök (PET — pozitronemissziós tomográf —, EEG — elektro-enkefalográf az agyi elektromos hullámok mérésére —, MRI — mágnesesrezonancia-mérés — és ERP — a különböző események által kiváltott agyi potenciálok mérésére) segítségével egyre pontosabban képesek lokalizálni az egyes kognitív funkciókhoz vagy akár konceptuális kategóriákhoz tartozó (azokat tároló, azokon operáló) agyi területeket, illetve azok interakcióit.

Nyelvi gén?

Amennyiben az emberi nyelvtudás — legalábbis részben — függetleníthető a többi kognitív funkciótól, akkor a fenti megállapítások alapján az sem tűnik kizártnak, hogy annak felépítése, agyi megjelenítése részben genetikailag kódolt, velünk született és örökletes. Ilyen módon azon sem kellene meglepődnünk, ha léteznének és kimutathatók lennének csak a nyelvi működésekért felelős gének.

Tudunk olyan esetekről, hogy egy sajátos nyelvi károsodás egy családon belül a véletlennél szignifikánsan nagyobb gyakorisággal fordult elő. A beteg családtagok egyenletes eloszlása a különböző környezetben felnőtt unokatestvérek között, valamint az, hogy rendszeresen vannak egészséges és beteg testvérek, kizárja a csakis környezeti hatást. A hibás gént azóta sikerült is azonosítani. Mivel a sérült családtagok kognitív nem-verbális képességei tökéletesek, sok nyelvész arra a következtetésre jutott, hogy az adott gén specifikus nyelvi gén, vagyis a nyelvi képesség mint mentális szerv genetikai kódjának része. Az esetet alaposabban megnézve azonban kiderül, hogy a sérült családtagoknak nem-nyelvi, motoros koordinációt érintő károsodásuk is van. Továbbá az is kiderült, hogy az azonosított gén más fajoknál is

funkcionális és hasonló mozgásos koordinációért felel. Mindezek alapján valószínűnek tűnik, hogy ez a genetikus betegség nem szűk értelemben véve nyelvi természetű, sőt az sem kizárt, hogy a specifikus nyelvi gén keresése teljességgel zsákutcának bizonyulhat.

3.

Nyelvváltozatok

3.1. Mikor azonos két nyelv?

Érdekes kérdés, hogy mikor tartjuk az egyik közösség által beszélt nyelvet azonosnak egy másik közösség által beszélt nyelvvel, illetve különbözőnek tőle. Ez a probléma **a nyelvazonosság problémája**. Sokan azt gondolnák, hogy ez a kérdés egyszerűen megválaszolható a két csoport által beszélt nyelv **hasonlósága** alapján. Ez azonban a hasonlóság graduális és szubjektív volta miatt meglehetősen gyanús meghatározáshoz vezetne. Egy adott nyelv **nyelvváltozatának** azokat a változatokat szokták tekinteni, amelyekben az egyes beszélők kölcsönösen és könnyedén megértik egymást. Ez alól a köznapis ismereteink szerint rengeteg kivétel van, ti. különbözőnek tekintenek olyan nyelveket is, amelyeknek a beszélői között nincs kölcsönös megértési nehézség, például a szerbet és a horvátot, illetve egyetlen nyelvnek tekintenek olyanokat, amelyeknek a beszélői nem mindig értik meg egymást kölcsönösen, például a németet. A kivételeknek azonban csak politikai okaik vannak. Felismerve, hogy az önálló nyelv fogalma sokkal inkább kultúrtörténeti avagy politikai, mintsem tudományos kategória, gyakran szokták tréfásan azt mondani: „külön nyelv az, amelyik mögött egy hadsereg és flotta áll”.

3.2. Nyelvváltozatok

A nyelvazonosság problémája további nehézségekbe ütközik, ha felismerjük, ahány ember, annyi nyelv. Egy adott nyelv használói körében igen sok nyelvi jelenség terén a használatban nagy eltérések mutatkozhatnak: hangtani (fonémakészletbeli), szókincsbeli és szerkesztési különbségek. Például a magyarban a *ló*, *lou*, *luó* mind nyelvjárási változatai ugyanannak a szónak. A *pöszméte*, *köszméte*, *egres*, *piszke* szavakat különböző területeken ugyanarra a gyümölcsre használják.

Egy adott nyelvi jelenség tekintetében azonos változatot használó beszélők általában etnikailag, területileg és/vagy társadalmilag közel állnak egymáshoz. Az elterjedtség jellege szerint három nyelvváltozattípust szoktunk megkülönböztetni: **etnikai** (pl. fekete-amerikai angol), **területi** (regionális, pl. dél-dunántúli), illetve **társadalmi** (**szociolektus**, pl. az angol munkásosztály nyelve) nyelvváltozatot. A területi változatot gyakran **dialektusnak**, ill. **nyelvjárásnak** is nevezik. Ha egy nyelvi

jelenség nagyjából összefüggő területeken van elterjedve (egy területi nyelvváltozatra jellemző) a terület határait az illető jelenség **izoglosszáinak** szokták nevezni.

Természetesen, mivel a közösségek felosztásának fenti szempontjai nem függetlenek egymástól, ezek a változatok minden nyelvben keverednek. A nyelvjárás fogalmának pontos és tudományos igényű körülhatárolását még az is akadályozza, hogy tulajdonképpen nincs két olyan ember, aki teljesen azonos nyelvet beszél. Az egyén nyelvváltozata, az **idiolektus** is külön nyelvjárás a szó eredeti értelmében (a görög eredetű *dialektus* szó beszédmodort jelentett, csakúgy, mint a nyelvújításkori magyar *nyelvjárás* szó, értsd: ahogyan jár valakinek a nyelve).

3.2.1. Nyelvváltozatok és társadalmi együttélés

Minthogy a nyelvváltozatok léte így vagy úgy befolyásolja a társadalmon belüli kommunikáció lehetőségét és megítélését, több érdekes nyelvi-társadalmi jelenség is kapcsolódik a nyelvváltozatokhoz.

A szabványos köznyelv

Amióta először jelentkezett a nyelv szabványosításának igénye, azaz a **köznyelv** iránti igény, azóta a „nyelvhelyesség”, sőt gyakran a műveltség mértékének számít egy adott nyelvváltozat használata. Ezzel párhuzamosan gyakran pusztán maga a *nyelvjárás* szó (és még inkább a *tájszólás*, amit szintén területi nyelvváltozatokra használunk) megbélyegzést hordoz, amennyiben kizárja belőle a nagyvárosi művelt rétegek beszédmódját, amely pedig — nyelvészeti értelemben mindenképpen — szintén nyelvjárás, tájszólás.

A **standard köznyelv** alapját képező nyelvjárás választása önkényes vagy történelmi esetlegesség eredménye, tehát nem kötődik a nyelvváltozat belső értékeihez (ha egyáltalán értelmes azt gondolni, hogy ilyenek vannak). Ez már a konkrét példákból is kitűnik: a standard lehet az első bibliafordítás nyelve (mint Németországban), területileg központi dialektus (mint Olaszországban) avagy a fővárosi nyelvjárás (mint Franciaországban), vagy egy önkényesen választott nyelvváltozat (mint Magyarországon Kazinczy miatt, pontosabban Széphalom elhelyezkedése miatt az északkeleti). A standard köznyelv sokszor mesterséges nyelvpolitikai beavatkozás révén keletkezik, létrejötte után azonban ugyanolyan önálló életet él, mint más nyelvváltozatok.

A lingua franca

A **lingua franca** különböző nyelvi avagy nyelvjárási közösségek közös (önkéntesen választott) nyelve, illetve nyelvjárása. Olyan közösségekben, ahol szükségképpen sok, anyanyelvként nem azonos nyelvet beszélő ember érintkezik egymással, gyakran elengedhetetlen, hogy legyen egy közös nyelv, amelyet többé-kevésbé a közösség minden tagja beszél. Ilyenek például a kikötőkben beszélt „kereskedelmi nyelvek”, de találunk példát tudományos és nyelvjárási közösségekben is. Az ilyen közös — sokak által nem anyanyelvként beszélt — nyelvet **lingua francának** nevezzük (a

név onnan ered, hogy a középkori latint, amely Európa igen nagy részének lingua francája volt, sok helyen *frank*-nak nevezték). További példák: az ókorban a Földközi-tenger keleti részében a görög, Afrika bantuk által lakott részén a szuahéli; a nyelvtudomány lingua francája az angol; a német „nemzeti nyelv”, az ún. Ostmitteldeutsch. Ez utóbbi — csakúgy, mint az ún. putonghua kínai — valójában **pidgin** (ld. lentebb), nem pedig egy létező nyelvjárás. Természetesen maga a standard köznyelv is tekinthető lingua francának, ha a nyelvjárási különbségek olyan erősek, hogy áthidaló nyelvként működik. Gyakori az is, hogy egy adott közösség lingua francája a területen valamilyen formában domináns kultúra nyelve, például a gyarmatosítók nyelve a leigázott területeken.

Pidgin és kreol nyelvek

A **pidgin** (ejtsd: *pidzsin*) olyan lingua franca, amely nyelvként, nyelvjárásként nem létezik, csak a több különböző anyanyelvet beszélő csoportok közötti kommunikációs nehézségek leküzdésére jött létre. Legtöbbször egy domináns népcsoport nyelvének egyszerűsített változata, amelyet a közösség tagjai nem anyanyelvként beszélnek. Például egy új-guineai pidgin nyelv kifejezései láthatóan az angol lingua franca nyomait viselik: *nogut* (= no good 'nem + jó') 'rossz'; *gras bilong hed* (= grass belong head 'fű + tartozik + fej') 'haj'. A pidgin elnevezés az angol *business* 'kereskedelem' szóból ered, amelyet a kínaiak a saját hangtani törvényeik szerint közelítve *picsini*-nek mondtak. Különböző anyanyelvűek egy adott nyelv pidgin változatát egészen más nyelvtannal (és persze kiejtéssel) beszélnek, általában saját anyanyelvük nyelvtanához közelítve azt. Ennek persze az a következménye, hogy nem határolhatók körül a következetes használat szabályai. Azt, hogy a pidgin „egyszerűsített változat”, úgy is érthetjük tehát, hogy a nyelveket egyébként egyetemesen jellemző nyelvtani szabálykövetés nem része a konvencionálnak. Emiatt sokan vitatják, hogy mennyire érdemes egyáltalán a pidgin nyelveket nyelveknek tartani.

A dolog érdekessége, hogy egyes területeken a pidgin annyira elterjedt, hogy a családokban a gyerekek anyanyelvükként kezdték azt elsajátítani. A legmeglepőbb az, hogy míg az első generáció gyakran nem következetesen, rendszertelenül használja a pidgint, addig a gyerek rögzített nyelvtant tulajdonít neki, és ehhez igazodva következetesen „rendes” nyelvként beszéli a pidgint. Ezt a folyamatot **kreolizációnak** hívjuk. Ha az új generációk a pidgint már mint anyanyelvüket sajátítják el, akkor azt **kreol** nyelvnek hívjuk. Ilyen pl. a haiti francia, a jamaicai vagy malaysiai angol kreol.

Kétnyelvűség

A kétnyelvűség (**bilingvizmus**) azt jelenti, hogy valakinek két anyanyelve van.¹ Gyakori, hogy a két nyelv a kommunikáció különböző területein dominál, pl. más a közélet és az irodalom, és más a család és a magánélet nyelve. Talán meglepően hangzik, hogy ma a Föld népességének nagyobb része él kétnyelvűségben, mint ahányan

¹ Sőt, az egyszerűség kedvéért azt is kétnyelvűségnek (illetve bilingvizmusnak) hívják, ha kettőnél több. (Olyan ez, mint amikor kettőnél több értelmű kifejezés esetében *ambiguitásról* beszélünk, amelynek latin jelentése: 'kétértelműség'.)

egynyelvűek. A kétnyelvűség nem jelent hátrányt, a kétnyelvűségben felnőtt gyerekek semmiben sem nyújtanak kisebb nyelvi vagy szellemi teljesítményt, mint az egynyelvűek. Hátrányt legfeljebb a két nyelv különböző használati köre jelenthet, hiszen abban a körben, amelyben valamelyik nem használatos, szegényebb lesz azon a nyelven a gyerekek kifejezőkészsége.

3.3. Stílusok, kódok

3.3.1. Stílus, regiszter

A nyelvazonosság problémáját tovább árnyalja, hogy a nem kétnyelvű beszélők is többféle nyelvváltozatot ismernek és képesek megfelelő alkalmakkor használni. Ezek a helyzettől függően változó beszéd módok azonban nem önálló, teljes nyelvrendszer alkotó nyelvváltozatok; a tudományban **stílusrétegeknek** vagy **regisztereknek** nevezzük őket. Többféle szempontból osztályozhatjuk őket (vagyis inkább: azokat a helyzeteket, amelyekben használatosak):

1. az ún. **tranzakciós** szempontok alapján (mire szolgál a kommunikáció?), pl. parlamenti felszólalás, bolti vásárlás;
2. a kommunikáció **médiámának** alapján, pl. beszéd, írás, rádióinterjú;
3. a partnerek státusától függően (**perszonális** szempontból), beosztott—felettes, baráti beszélgetés, tegeződés, „tetszikezés”.

A szituációnak megfelelő regiszter, **kód** használata társadalmi elvárás. Nem megfelelő stílusréteghez tartozó szerkezet vagy kifejezés használata a viselkedési normák megsértésének számít. A kódok keverése egy adott diskurzusban igen humoros hatást tud kiváltani. Például a **formális** és **informális** stílusban vagy az írott, illetve beszélt nyelvben sok mindent ugyanúgy használunk, de igen gyakori, hogy azonos alapjelentésű kifejezések egészen más közlési értékkel rendelkeznek különböző stílusrétegekben (pl. formális stílus idegenekkel, illetve baráti társaságban, kollokvialis kifejezések írott szövegben).

Előfordul, hogy különböző stílusokban a szóképzésen és a szerkesztésbeli jegyeken túl a használt nyelvi eszközök nyelvtani sajátosságai is eltérnek. Például a reklámnyelvben találkozhatunk a *nyer* igével alkotott önálló felszólítással: *Rendelje meg katalógusunkat és nyerjen adriai utazást!* A *nyer* nem szándékos cselekvést jelentő ige, és az ilyen igéket csak akkor használjuk önálló felszólításban, ha annak, akinek mondjuk, valami befolyása van az események alakulására (*Aztán nyerd meg a versenyt!*), illetve speciális kifejezésekben, pl. jó- és rosszkívánságokban (*gyógyulj meg, fordulj fel*). A hírek nyelvében (sokszor a szóismétlés elkerülésére) általános mondat jelentő igeként használnak speciálisabb jelentésű igéket, pl. *A kormányfő beszédében emlékeztetett arra, hogy...*; *Az adóhivatal szóvivője felhívta a figyelmet a megváltozott határidőre*. Ezekben a szerkezetekben az a különösen érdekes, hogy az *emlékeztet*, ill. *felhívja a figyelmet* mellett más regiszterekben még egy bővítmény szokott állni: *emlékeztet valakit valamire*, ill. *felhívja valakinek a figyelmét valamire*. Hasonló jelenséget figyelhetünk meg az időjárásjelentésekben: *Napközben a hőmérséklet 15 és 20*

fok között valószínű. A *valószínű*-nek mint állítmánynak a beszélt nyelvben nem lehet ilyen határozói vonzata: **Pista a moziban valószínű,* **A vizsga holnap valószínű.* Végül a regiszterre jellemző alaktani sajátosságok között említhetjük a kollokvialis stílusban a *-ban/-ben* és a *-ba/-be* semlegesedését vagy a formális stílusban egyes ikes ragozású alakok használatát, pl. *Azon dolgozom, hogy a két fél álláspontja közeledjék* (a beszélt nyelvben a *dolgozok* is elterjedt, a *közeledjék* helyett pedig a *közeledjen* használatos).

Nagyon elterjedt félreértés, hogy a közösségek nyelvváltozatainak megkülönböztetését összekeverik a **stílusrétegek**, **regiszterek** közötti különbségtétellel. A magyar törvények például előírják, hogy a szervezeteknek közérthető elnevezéseket kell viselniük (vagyis köznyelveknek kell lenniük), de a bíróságok ezt sokszor úgy értelmezik, hogy a stílusbeli jelöltséget ítélik el, például tiltják az informális, kollokvialis stb. elnevezéseket, akkor is, amikor ezek teljesen köznyelvek (ezért nem járultak hozzá 1995-ben egy olyan szervezet bejegyzéséhez, amelynek nevében a *meleg* 'homoszexuális' értelemben szerepelt).

Tolvajnyelv, zsargon

A stílusrétegek közé sorolható az ún. **tolvajnyelv** vagy **zsargon** is. Mivel ezeket senki sem anyanyelvként sajátítja el, nem lehetnek társadalmi nyelvváltozatok. A zsargon a beszélt köznyelvtől leginkább szóhasználatában (szókészletében) és fordulataiban tér el. Gyakran azzal a szándékkal beszéljük, hogy a kívülállók ne értsék. (Mindenképpen ez a helyzet a szó szoros értelmében vett tolvajnyelvre, amely eredetileg a rendőrség, illetve a kívülállók megtévesztését szolgálta.) A pusztai betyárok tolvajnyelvéből a mai köznyelvbe átkerült szó a *fejes*; a századforduló jiddis és cigány tolvajnyelvéből fennmaradt szavak a *meló*, *haver*, *szajré* (végső soron héber eredetűek); *dili*, *duma*, *lóvé/lé*, *gagyi* (cigány eredetűek); *link*, *blöki*, *galéri* (német eredetűek). Nemcsak a bűnözők nyelve lehet zsargon, ide tartoznak a szaknyelvek általában, így a bakanyelv jellemző szavai is: *üti*, *kopasz*. A nyelvészeti szakzsargon kifejezései például a *lemarad az általánosításról*, *túlgenerál*, *preszuppozíció*, *kvantoremelés*, *konstrukció poliszémia* stb.

Tabuszavak

A **tabuszavak** köre sok nyelvben igen tág, mert magában foglalhatja az ún. **rituális** tabukat is, amelyeknek kimondása (vallási) hiedelmek szerint szerencsétlenséget hozhat. Ilyenkor persze nem maga a szó minősül tabunak, hanem az, amit jelöl, és csak ennek következtében az azt jelölő szó (illetve egyéb ábrázolás, pl. kép). A mi társadalmunkban a tabuk körébe a nemiséggel kapcsolatos fogalmak tartoznak. Ezek helyett gyakran helyettesítőket, ún. **eufemizmusokat** használunk. Egykori rituális tabu eupemizmusai a szláv nyelvekben a medvét jelölő, de a szó szoros értelmében „mézevőt” jelentő szavak (ilyen szó átvétele a magyar *medve* is). A magyarban eupemizmusból ered a *farkas*, de például rituális eupemizmusnak nevezhetőek az *A hétsz. . . ázat!* (*A hétszentségít* helyett) típusú káromkodások is. A nemiséggel kapcsolatos szavakra a magyarban is számtalan eupemizmus létezik, pl. *valakinek a micsodája*, *összefeküdt vele*, *megjött neki*.

A „csúnya” (trágár) szavak és a káromkodások köre társadalmi konvenciók kérdése. Valójában nincsen nyelvi obszcenitás, csupán a kifejezéseknek a hallgató, illetve a társadalom szerinti obszcenitása értelmezhető, ami viszont semmiképp nem nyelvészeti kérdés. A magyar társadalomban például azok az eredetileg szexuális tartalmú szavak is tabunak minősülnek, amelyeket teljesen más, idiomatikus értelemben használunk (és ezért ebben az idiomatikus használatban is eufemizmusokkal szokták helyettesíteni őket: *basz. . . szuskulcs!*). A franciában ez másképpen van: a *con* a 'női nemiszerv' értelemben tabu, de a 'hülye (dolog)' értelemben nem; a *cul* a 'fenék, altest' értelemben tabu, de a *cul-de-sac* 'zsákutca' szóban természetesen nem.

Az eufemizmusok azért mégiscsak azt jelentik, amit az a szó, amit helyettesítenek, így aztán általános jelenség, hogy ezek is tabuvá válnak, helyettük újabb eufemizmusok keletkeznek, és így tovább. A magyarban a *baszik* (eredetileg: 'nyom') is eufemizmus volt, mára pedig már a *dug* vagy a *farok* is lassan tabuvá válik, ezeket sokan már hétköznapi értelmükben is kerülik, például szakkifejezések magyarításaként. (Lásd még a pejoráció jelenségét a 8.4. részben.)

Érdekes, hogy a társadalmi konvenciók által tabunak tartott szavaknak a magyarban nincs is semleges stílusú változatuk, csupán gyermeknyelvi vagy szakzsargonbeli változatuk, valamint durvának titulált szavak. Ebben nem különbözik például az angoltól, de különbözik a hollandtól, ahol a *vrijen* 'közösül' (a magyar *közösül* szóval szemben, amely orvosi-jogi stílusú) teljesen semleges stílusértékű.

Attitűd és szleng

A szavaknál, akárcsak a festményeknél, nemcsak a tartalom számít, hanem az ábrázolás módja is: vagyis az, hogy a sok lehetséges szó közül melyiket választjuk. A stílusválasztásnak itt döntő szerepe van, de gyakran azonos stílusrétegen belül hasonló tartalmú szavak is egészen más **attitűdöt** képesek kifejezni, például lehetnek rosszallóak (pejoratívok), régimódiak, nevetségesek.

A **szleng** is az attitűd kifejezéséhez kapcsolódó fogalom. Igaz, hogy sokban hasonlít a zsargonhoz, mert részben a kívülállók (az idősebbek) kirekesztése a célja, másrészt viszont éppen azokban a szavakban tér el a semleges stílusrétegtől, amelyek valamilyen érzelmi töltettel rendelkeznek. A szleng fogalma tehát a következő két kritériummal határozható meg: (i) a mindenkor fiatalok használják, és (ii) az érzelmi töltettel rendelkező szavakban, kifejezésekben különbözik a többi regisztertől.

A szleng legfőbb jellemzője éppen az életkorhoz való kötődése miatt az átmenetiség, a divathullámszerű terjedés. A szlengszavak divatja igen rövid, egy generáció életében is többször változhat. A „levitézlett” szlengszavak kihalnak vagy a bizalmas, majd akár a semleges stílusrétegbe kerülnek át. Vannak tehát olyan szlengkifejezések is, amelyeket az idősebb generáció fiataloktól kezdve egész életén át (általában a bizalmas stílusréteg elemeként) használ, de a fiatalabbak által bevezetett új szlengszavakat csak akkor használja, ha „fiatalosan” akar beszélni. Az is fontos, hogy ha egy szlengszó átkerül a mindenki által használt bizalmas regiszterbe, az már nem képes ellátni eredeti célját (azaz megkülönböztető funkcióját), ezért nem szleng többé, általában semlegesedik is (pl. *pali*, *ipse*). Szlengszavak nemcsak új sza-

vak bevezetésével jöhetnek létre (pl. egykori szleng *kafa, saller; baró 'jó'*), hanem régi szavak is kaphatnak új jelentést (pl. *oltás, király (sirály), állat, tolja, nyomul, rendbe van, (nagyon) ott van, (nagyon) bejön 'jó'*). Téves nézet az, amely szerint a szleng „szegényesebb”, mint a formális vagy semleges stílusréteg. Éppen ellenkezőleg, az erős érzelmi töltésű kifejezések a lehető legfinomabb megkülönböztetéseket szokták hordozni (gondoljunk például arra, hányféle árnyalata van a mindenkori szlengben a 'hülye', a 'jó' vagy a 'csinos' jelentésű kifejezéseknek!).

A tabuk által jelölt fogalmak eleve speciális érzelmi töltést hordoznak, ezért van szoros összefüggés a tabuszavak és a szlengszavak között. Bár a legtöbb tabura van (számos) szlengkifejezés, fontos hangsúlyozni, hogy a szlengkifejezések nem tévesztendőek össze a tabuszavakkal, a szleng szavait a korosztályi kötöttség és divatszzerűen változó stílusérték jellemzi.

Hiperkorrekció

Van egy jellegzetes eset, amikor egy presztízzsel rendelkező nyelvváltozatban, illetve regiszterben (legtöbbször a standard köznyelvben, illetve valamelyik formális regiszterben) létezik két különböző alak egy bizonyos megkülönböztetés megtételére, míg egy másik rétegben csak az egyik alak használatos. Ilyen például az *amely* és az *ami* vagy a *-ban/-ben* és a *-ba/-be* megkülönböztetése a standard köznyelv formális rétegében (a legtöbb rétegben, ill. változatban csak az utóbbi alakok használatosak). Ilyenkor gyakori jelenség az ún. **hiperkorrekció**, vagyis az alacsonyabb presztízsű rétegben nem létező alak túlzott használata, kiterjesztése azokra az esetekre, amelyekben a presztízzsel rendelkező változatban is a másik formát használják. Például gyakran hallunk ilyen kifejezéseket: *a képviselők kivonultak, amely később végzetes hibának bizonyult; moziban megy. További példák: öntjek egy kis teát?* (olyan nyelvváltozatban, amelyben az *öntjük/öntsük* megkülönböztetés nem létezik, csak az utóbbi alak használatos); *Váltjuk meg a jegyeket, kérem!* — szólt a kalauz, amíg volt (Fónagy Iván gyűjtése).

Azt az esetet is a hiperkorrekcióhoz lehet sorolni, amikor egy megkülönböztetés egy kisebb presztízsű nyelvváltozatban nem hiányzik ugyan, a beszélő mégis a magasabb presztízsű változat hatására formált, de abban nem létező alakot használja. Például *márt* a *már* helyett, a *mert* mintájára, olyan nyelvváltozatokban, ahol a *mert* csak *mer'* alakban használatos; *ótó* az *autó* helyett, olyan nyelvváltozatban, ahol az *ó*-nak *ou* vagy *au* az ejtése. Hiperkorrekcióból származik számos mára helyes formaként elfogadott alak is, pl. a *könyörgöm*, az ún. ikes ragozás túlzott használataként, vagy a *hold*, amelynek **hód*-nak kellene hangzania (a *hónap* szóban levő *hó* rokona), de mivel nagyon gyakori a mássalhangzó előtti vagy szóvégi *l* kiesése (az előtte levő magánhangzó nyújtásával), a régiségben használt *hód*-ról bizonyára azt hitték, hogy „helytelen”, és *hold*-ra „helyesbítették”. Hasonlóan az egykori *bódog* helyébe a mai *boldog* változat lépett, és jelenkori példaként a *szolda* alakot lehetne hozni, melyet egyes hiperkorrekt beszélők a köznyelvi *szóda* helyett használnak.

4.

A nyelv használata

Ebben a fejezetben a nyelv használatának általános kérdéseivel foglalkozunk. A nyelv azért tudja betölteni kommunikációs, ábrázoló stb. szerepét, mert bizonyos **formákat** (nyelviileg megformált **kifejezéseket**) összekapcsol bizonyos **jelentésekkel**. A nyelv formai aspektusával, hangzó anyagával későbbi fejezetekben foglalkozunk. Itt azt próbáljuk megvilágítani, hogy a másik aspektusát, a jelentést hogyan lehet megközelíteni. Olyan problémákról és fogalmakról lesz szó, amelyeket a mondatban, jelentésben és pragmatika tárgykörébe lehet sorolni.

4.1. Jelentés, értelmezés, használat

A nyelvészetben a **jelentés** fogalmát általában úgy értelmezik, hogy az a nyelvi jeleknek a használatuk körülményeitől független, elvont jellemzője. Eszerint a *kutya* szó jelentése nem függhet attól, hogy ki, mikor, mire mondja, hogy *kutya*, hiszen a kimondásának a körülményeit nem ismerve, korábbi kimondásainak körülményeit nem felidézve is tudjuk, hogy milyen dolgokra utalhat. Ebben a felfogásban a jelentéstől megkülönböztetik a jel **értelmezését** vagy **olvasatát**, amely csak egyetlen konkrét használat esetén értelmes: ez az, ahogyan a jelet az illető használatban a hallgatóság értelmezi. Azt a valóságbeli entitást, amelyre a jel egy konkrét értelmezésben vonatkozik (ha egyáltalán valóságbeli dologra utalunk a jellel), a jel **jelölétének** nevezik. Például az *ez a kutya* kifejezés jelölete az egyik használatban Rex felügyelő, a másikban a polcomon álló plüsskutya, és így tovább. Persze tudjuk, hogy a *Rex felügyelő* című filmsorozatot több idomított kutya segítségével forgatták, mert azok más-más kunsztokat tudnak, másrészt sokan megkérdőjeleznék, hogy a polcomon álló plüsskutya egyáltalán kutya-e.

Ezek az olvasatok mind konkrét beszédhelyzetekhez, emlékekhez kapcsolódnak, a jelentés megragadásához mindezekről el kell vonatkoztatnunk. A *kutya* jelentése tehát ebben a felfogásban valami nagyon elvont dolog: nem azonosítható azokkal a valóságos vagy képzeletbeli kutyákkal, amelyekre a beszélők alkalmazzák. Némi- leg nehézkesen, a *kutya* jelentése valami olyasmi, amire ez a szó a használatának körülményeitől függetlenül utal, vagyis a kutyák összes közös tulajdonságára, meg azokra, amelyekben eltérhetnek egymástól, és persze arra is, hogy mennyire térhetnek el egymástól ezekben a tulajdonságokban.

Más nyelvészek (a szerzők is ezek közé tartoznak) kételkednek abban, hogy a jelentés fogalmának ez a nagyon elvont értelmezése hasznos általánosítást fejez ki.

Nem lehetséges, hogy bárki is ismerhetné egy-egy szó „jelentését” anélkül, hogy a szó használatával kapcsolatos korábbi tapasztalataira támaszkodna, sőt, ez a fogalom nem is ragadható meg másként, mint azokkal az emlékekkel, amelyekkel egy-egy szó használati lehetőségeiről rendelkezünk. Ezzel a nézettel — amely nagyjából **John Locke** (1632–1704) 17. századi filozófus felfogásával egyezik meg — azt szokták szembeállítani, hogy az emberek közötti kommunikáció lehetetlen lenne, ha mindenki más-más egyéni módon képzelné el a szavak jelentését — márpedig ahogy mi gondolkodunk a jelentésről, az ezzel jár. Csakhogy — Locke válasza is ez volt erre az ellenvetésre — nagyjából azonos elképzelésünk van arról, hogy mely jelet mikor használunk, mert azonos nyelvi közösségben nőttünk fel, amelyben mindenki a közös szokásokhoz alkalmazkodott. A kölcsönös megértés éppen azért (és éppen annyira) lehetséges, mert (és annyira, amennyire) közősek, illetve hasonlóak a használati lehetőségekről szóló emlékeink. Akkor viszont a jelentés elvont fogalma nem biztos, hogy jól használható a nyelvről és beszédről való gondolkodásban.

Nem kívánunk ennél mélyebben belemenni a jelentésről szóló filozófiai vitákba. A továbbiakhoz elég annyit leszögezni, hogy a *jelentés* szót körülbelül a 'szokásos használatfajta' értelemben fogjuk használni. (Ebben a mondatban a jelentéstán egyik gyakori konvencióját is szemléltettük: a szimpla felső idézőjelek között ('..') mindig értelmezéseket, jelentésleírásokat szoktunk megadni.) Ezért nem fogjuk élesen megkülönböztetni a jelentéssel foglalkozó **jelentéstani (szemantikai)** és a nyelvi jelek használatával foglalkozó **pragmatikai** fogalmakat. A jelölet és jelentés logikai szemantikában használatos fogalmaira a **4.4.1.** pontban még visszatérünk.

Mindenképpen meg szoktuk különböztetni a jelentésektől azokat az egyéb körülményeket (például egy kifejezés használatának a jellegzetes, szokásos körülményeit), amelyeket az illető kifejezés használata óhatatlanul felidéz, de nem jelöl konvencionálisan. Ezeket a kifejezés **konnotációinak** nevezzük. Például annak a mondatnak, hogy *Lelépni!* az a jelentése, hogy 'a beszélő távozásra szólítja fel a hallgatóságot', és a katonai kontextus a konnotációja (még hozzá olyan, amelyben a hallgatóság a beszélő alárendeltjeiből áll), mivel ilyen felszólítás lényegében csak a hadseregben szokott elhangzani. Talán a legerősebb konnotációi az idézeteknek vannak, mert azok a jelentésükön kívül felidézhetik az eredeti elhangzás számos körülményét is, beleértve az idézet forrásának kulturális megítélését és státuszát is.

4.2. A mondatok használata

Az iskolában megtanultuk, hogy a mondatok különböző fajtáit különböző célokra használhatjuk, többek között állíthatunk, kérdezhetünk, felszólíthatunk velük. Az is közismert, hogy a mondatok formai sajátosságai és használatuk lehetőségei összefüggnek, például állításokra általában állító mondatokat, kérdésre kérdő mondatokat, felszólításra pedig felszólító mondatokat használunk. Azok a nyelvészek, akik szigorúan megkülönböztetik a jelentést a használattól, azt szokták mondani, hogy a mondat formája és jelentése között teljes a párhuzam, csak éppen a használatuk nem mindig felel meg a jelentésüknek. Például állító mondatot vagy kérdést használhatunk felszólításra:

(1) *Állítás és kérdés felszólító használata*

- a. *Nekem melegem van.*
- b. *Nem lehet kinyitni az ablakot?*

Mindkét mondatot használhatjuk arra, hogy a hallgatóságot felszólítsuk (megkérjük stb.) az ablak kinyitására. A mondatoknak ezt a „rendellenes” használatát sokan kizárják a jelentéstanból, és a pragmatikába utalják, de a használat tényeinek vonatkozásában teljes az egyetértés.

Az állító mondatok — mint a nevük is mutatja — valamilyen állítást fogalmaznak meg. Ezeket az állításokat az ókor óta a **logikai** állításokkal azonosítják, amelyek a világ egy adott állapotában **igazak** vagy **hamisak** lehetnek, bizonyos más állítások **következhetnek** belőlük vagy éppen **ellentmondhatnak** nekik. Mindezek a logikai fogalmak értelmesek az állító mondatokkal kapcsolatban, és a mindennapi életben is igen fontos, hogy mely állításból mi következik, és mely más állítással van ellentmondásban.

4.2.1. *Beszédaktusok*

Gyakran nem tudjuk azzal jellemezni a mondatok jelentését, még kevésbé a használatukat, hogy bennük milyen állítás van megfogalmazva, és az mikor igaz. Például egy kérdés vagy felszólítás jelentését nehezen lehetne pusztán igazságfeltételekkel jellemezni. Ahhoz, hogy ezen mondatok jelentését, azaz használatuk feltételeit meg tudjuk adni, ki kell terjesztenünk a jelentés tanulmányozását a kommunikációs aktusok vizsgálatára is. A megnyilatkozások céljait és okait a **beszédaktusok elmélete** vizsgálja.

A megnyilatkozás mint kommunikációs aktus leggyakrabban ráépül arra a tartalomra, amely a kimondott mondatban meg van fogalmazva. Ezt szokták a mondat **lokúciójának** nevezni. Maga az a **beszédcselekvés**, amelyet a mondat segítségével végrehajtunk, a mondat **illokúciója**. Például egy közönséges állító mondatnak, mint amilyen a *Hideg van*, az illokúciója lehet az állítás, ha ezt az aktust hajtjuk végre a segítségével, de lehet a kérés is, ha a mondatot arra használjuk, hogy valakitől segítséget kérjünk (pl. azt, hogy adjon egy takarót).

Végül lehet a megnyilatkozások használatának nem kommunikációs aspektusa is; ezt nevezzük a **perlokúciójuknak**. A perlokúció a megnyilatkozás révén elért hatás. Például egy állítás perlokúciója lehet az, hogy a hallgatóság meglepődik, elretten valamitől, meg lesz győzve valamiről stb. A perlokúció nem feltétlenül van összhangban a beszélő szándékával (pl. valaki megsértődhet vagy meglepődhet valamin annak ellenére, hogy a beszélő nem akarta vele megsérteni vagy meglepni).

Minden mondatot használhatunk eszközként valamilyen cél megvalósítására, de vannak olyan szélsőséges esetek, amikor egy-egy mondat használata nem csupán eszköz, hanem már maga a célzott aktus megvalósítása is egyben. Az ilyen sajátos mondatokat **performatív** mondatoknak nevezzük:

(2) *Performatív mondatok*

- a. *A házasságot ezennel érvényesnek nyilvánítom.*
- b. *Megígérem, hogy jó leszek.*
- c. *Gratulálok!*

Az illokúció és a hozzá rendelhető tipikus perlokúció alapján a megnyilatkozásokat az alábbiak szerint osztályozhatjuk:

- **reprezentatívumok:**
A megnyilatkozás a tényleges (aktuális) valóságra vonatkozó, igazság szempontjából értékelhető proposíció. Leíró nyelvhasználat.
- **direktívumok:**
A beszélő befolyásolni kívánja a hallgató jövőbeni viselkedését.
- **kommisszívumok:**
A beszélő saját jövőbeni viselkedésére nézve vállal valamilyen kötelezettséget. A megértés szempontjából ez valamilyen elvárást kelt a hallgatóságban.
- **expresszívumok:**
A beszélő belső állapotait avagy egy tényállással kapcsolatos attitűdjét állítja előtérbe.
- **deklaratívumok:**
A beszédaktus végrehajtásával valamilyen társadalmi érvényű tényállás jön létre. A (2)-ben szereplő példák ilyenek.

A megnyilatkozás perlokúciója sosem jelenik meg explicit formában a megnyilatkozásban, míg a beszédaktusok kifejezésére számos konvencionális nyelvi alakzat létezik (mondatszerkezetek, hanglejtés, határozók stb.). Korábbi példamondatunkat (*Hideg van*) átfogalmazva az illokúciót nyíltan egy beszédaktust kifejező igével is jelezhetjük: *Azt állítom, hogy hideg van*. Azzal azonban, hogy az üzenetbe nyíltan belefogalmaztunk egy beszédaktust leíró metanyelvi állítást, a megnyilatkozás illokúcióját valójában nem tudtuk rögzíteni. A fenti mondat még ilyen formában is kifejezhet kérésű aktust, persze némileg rejtettebben, vagyis a szándékolt perlokúciója (ti. hogy becsukják az ajtót) nem feltétlenül lesz sikeres.

A beszélő szándékai és az általa végrehajtott beszédaktus között nagyon bonyolult lehet a viszony. Külön elnevezése van annak az esetnek, amikor a beszélő elrejtja a szándékait a hallgatóság előtt, vagyis úgy éri el a perlokúciós hatást, hogy nem teszi nyilvánvalóvá, hogy ez a célja. A kommunikációnak ezt a fajtáját **manipulációnak** nevezzük.

Ha a beszédaktusok teljes repertoárját tekintjük, láthatjuk, hogy a mondatok használatának feltételeit úgy határozhatjuk meg, hogy **sikerességi feltételeket** rendelünk hozzájuk (ahelyett, hogy az igazságuk feltételeit adnánk meg, mert az csak az információközlő mondatok esetében lehetséges). Például egy elnevezést végrehajtó mondat akkor lehet sikeres, ha egy névadási aktus keretében az arra feljogosított szájából hangzik el. Egy másik, még általánosabb jelentéstani elmélet, a **dinamikus jelentéstan** abban látja általában meghatározhatónak a mondat jelentését,

hogy a hallgatóságban az milyen változást képes előidézni, vagyis tulajdonképpen a jelentést a sikeres perlokúcióval ragadja meg. Például az információközlő mondatok információval való gazdagodást, a performatív mondatok pedig az új helyzet tudomásul vételét képesek okozni.

4.2.2. A beszédhelyzet szerepe

Az emberi nyelv egyik szembeszökő vonása, hogy a jeleknek, megnyilatkozásoknak a használatát erősen befolyásolja a **beszédhelyzet** (kontextus), vagyis azok a körülmények, amelyek között elhangzanak. A körülményeken nemcsak az elhangzás helyét, idejét stb. értjük (ezek befolyásolják egy sor kifejezés értelmezését, pl. az ún. névmásokét), hanem a beszélgetésben résztvevők ismereteit, hiedelmeit általában, különösen pedig azt, amit egymás hiedelmeiről feltételeznek.

A beszédhelyzetnek az értelmezésben betöltött szerepéről az első rendszeres, nagy hatású tanulmányokat **Herbert Paul Grice** (1913–1988) folytatta. Sokat foglalkozott a nem szó szerinti jelentéseknek azzal a fajtájával, amikor viszonylag nagy biztonsággal megértünk olyan üzeneteket is, amelyeket a beszélő nem a nyelv konvencióit alkalmazva fogalmaz meg, hanem csak sugallja őket (ezeket az üzeneteket nevezte Grice **társalgási implikaturáknak**).

A hallgatóság akkor tudja felfedezni és megérteni az implikaturákat, ha a megnyilatkozás nem illeszkedik teljesen a beszélgetés menetébe. Ilyenkor a hallgatóság önkéntelenül rekonstruálja a hiányzó kapcsolatot: így jön létre a ki nem mondott üzenet. Tekintsük például a következő társalgást:

(3) *Társalgási implikatura*

- A. — *Jössz velünk holnap hegyet mászni?*
- B. — *Anyukámnak születésnapja van.*

Mivel *B* szigorúan véve nem válaszolt *A* kérdésére, a hallgatóságnak pótolnia kell a hiányzó kapcsolatot a kérdés és a válasz között. Ha feltételezzük, hogy a válasz mégis benne van *B* mondatában, a válasz kikövetkeztetéséhez implikaturát (akár egész bonyolult érveléseket) kell használnunk, hogy megfejtjük *B* családi elfoglaltságra hivatkozó nemleges válaszát.

Grice a híres **együtműködési elvben** foglalta össze, hogy mikor beszélhetünk a társalgásba jól illeszkedő megnyilvánulásról. Ennek az elvnek a megsértésekor állhat tehát elő társalgási implikatura.

(4) *Grice együtműködési elve*

- Amit mondasz, feleljen meg mindannak, amit a társalgás adott pontján a beszélgetés céljának érdekében elvárnak tőled.

Az együtműködési elvet több **társalgási maxima** együtteseként is fel lehet fogni, amelyek közül a legfontosabb a „mennyiségi” és a „minőségi” maxima:

(5) *A mennyiségi maxima*

Ne mondj se többet, se kevesebbet, mint amennyit elvárnak tőled.

(6) *A minőségi maxima*

Amit mondasz, annak higgy az igazságában, legyen rá elegendő bizonyítékokod.

Az együttműködési elv nem norma vagy előírás, hanem olyasvalami, amit a társalgó felek egymásról fel szoktak tételezni, és ha eltérést tapasztalnak, akkor vagy az együttműködés hiányára, vagy implikátúra jelenlétére gyanakszanak.

Mivel bármilyen megnyilatkozás értelmezéséhez (mutatószó jelölétének feloldásától kezdve a szándékolt illokúció megfejtéséig) valójában bonyolult implikátúrára van szükség, nem mindig érezzük, mennyi rejtett kikövetkeztetést várhatnak el egymástól a kommunikációs partnerek. Így furcsa módon az implikátúrával akár túl is lőhetünk a célon: ilyen amikor a *Hideg van* megnyilatkozást félreértésből kérekként értelmezzük és udvariasan becsukjuk az ablakot, holott partnerünk lehet, hogy tényleg csupán a szoba hőmérsékletére vonatkozó meglátásának adott hangot. Ilyen és hasonló félreértések a hétköznapi párbeszédekben mindennaposak, nagy részük valószínűleg észrevétlenül marad.

4.2.3. Előfeltevések

Ahhoz, hogy egy mondattal igaz vagy hamis kijelentést tehesünk (illetve általában, hogy rendeltetésszerűen használhassuk), nyelvileg **jólformáltnak** kell lennie (vagyis a hallgatónak képesnek kell lennie felismerni, hogy milyen elemekből áll, és milyen a felépítése, szerkezete). De van ezen kívül még egy fontos feltétel, az, hogy **értelmes** legyen a mondat. Fontos fajtája az értelmetlenségnek, amikor a mondat **előfeltevései (preszuppozíciói)** nem teljesülnek. Klasszikus példája ennek az, amikor egy kérdésben egy állítás igazságát előfeltételezzük:

(7) *Állítás előfeltételezése kérdésben*

Miért lopta el azt a biciklit?

Ez a mondat teljesen értelmetlen, ha az illető nem lopta el a biciklit, tehát előfeltételezi (latinosan: **preszupponálja**) azt az állítást, hogy ellopta. Ha ez nem állja meg a helyét, a kérdésre nem is lehet közvetlenül értelmes választ adni. Vagyis a kérdés beszédaktusához tipikusan rendelt perlokúció nem teljesíthető, a kérdés nem felel meg a sikerességi feltételeknek. (Megjegyezzük, hogy ügyvédek, újságírók, politikusok előszeretettel használják ezt az eszközt arra, hogy egy-egy állítást már elfogadottnak tüntessenek fel, de úgy, hogy ne kelljen nyíltan állítaniuk, és esetleg érvelniük mellette.)

Nemcsak kérdéseknek lehet előfeltevések:

(8) *A szórend és a hangsúly hatása az előfeltevésekre*

- a. *Péter eltörte a lábát tegnap.*
- b. *Péter 'TEGNAP törte el a lábát.*

Az első esetben azt állítjuk Péterről, hogy eltörte a lábát. A második esetben a mondat ezt nem állítja, hanem előfeltételezi, és azt állítja, hogy az nem máskor történt, hanem tegnap. Ezt a fajta mondat szerkezetet és jelentéstartalmat **kontrasztív fókuszos** mondatnak nevezzük, és azt mondjuk, hogy benne a *tegnap* szó **fókuszban** van (ld. a 4.5.4. pontot és a mondattani rész 5.2. pontját). A fókuszos mondatban a fókusz az ige elé kerül és főhangsúlyt kap, amit a függőleges vonallal jelölünk; a kontrasztív fókusz hatására az ige mögötti összetevők is elveszíthetik főhangsúlyukat; a fókuszt a könyvben végig nagybetűs szedéssel jelöljük.

Az előfeltevések szerepe fontosabb a jelentésben, mint gondolnánk. Például a határozott névelős főnévi csoportokkal csak akkor lehet sikeresen utalni egy konkrét dologra, ha a helyzetből, szövegkontextusból egyértelműen kiderül, hogy a főnévi csoport mit jelöl. Előfeltevés tehát, hogy az ilyen határozott névelős főnévi csoportnak pontosan egy jelölete van; ha ez nem teljesül, akkor az előfeltevés sérül. Ilyenkor nem nagyon tudjuk megmondani, hogy a mondat igaz-e vagy sem, egyszerűen nem tudunk neki igazságértéket tulajdonítani, mint pl. a következő híres mondatnak: *A jelenlegi francia király kopasz.*

Szerepe van az előfeltevésekben egyes igék jelentésének is:

(9) *Mondatbővítőmennyű főigék hatása az előfeltevésekre*

- a. *Péter tudta, hogy Teri elment hegyet mászni.*
- b. *Péter azt hazudta, hogy Teri elment hegyet mászni.*

Itt az (a) mondat (a *tud* igének köszönhetően) azt is kifejezi, hogy a beszélő szerint az alárendelt mondat tartalma igaz, míg a (b) mondat (a *hazudik* ige használata miatt) azt is, hogy az alárendelt mondat tartalma a beszélő szerint nem igaz. Ezeket azonban ezek a mondatok nem állítják, hanem előfeltételezik. A *tud*-hoz hasonlóan viselkedő igéket **faktív**, a *hazudik*-hoz hasonlóakat pedig **kontrafaktív** igéknek nevezzük.

Vannak olyan igék is, amelyeknek nincs mondat szerű bővítőmennyű (tehát nem lehetnek faktív igék), mégis előfeltevést hordoznak:

(10) *Egyszerű főige hatása az előfeltevésre*

- a. *Péter leszokott a dohányzásról.*
- b. *Péter nem jött hegyet mászni.*

Az első példában a *leszokott* ige használatából fakad az előfeltevés: csak arról lehet leszokni, ami az embernek korábban szokása volt, tehát Péternek korábban mindenképpen dohányoznia kellett ahhoz, hogy ezt a mondatot értelmesen használjuk; a másodikban pedig a beszélőnek is el kellett mennie hegyet mászni. Utóbbi kapcsán megjegyzendő, hogy az efféle lexikálisan kódolt előfeltételezések a jelentésnek olyan összetevői, amelyek nyelvről nyelvre változhatnak. Például a magyar *jön*-nek nagyjából megfelelő angol *come* ige hasonló használatok az előfeltevés nemcsak a beszélőre, hanem a hallgatóra is vonatkozhat.

Az előfeltevések tehát a megnyilatkozás számos szintjén egyszerre jelen vannak. Az alábbi párbeszédben ezt azzal szemléltetjük, hogy megmutatjuk, hogyan reagál-

hat a hallgató akkor, ha a beszélő megnyilatkozásának egy-egy előfeltevését elutasítja.

(11) *Előfeltevések szintjei*

(A) — *Miért VELÜNK jöttél aへgyre?*

B1. *De hát én nem voltam ott veletek.* (állítás, kérdésben)

B2. *De hát felmentem én a Laciékkaal is.* (kimerítés, fókusz)

B3. *De hát ott se voltál.* (beszélő helye, jön ige)

B4. *De hát melyikへgyre?* (egyetlen jelölet, határozott főnévi csoport)

4.3. Töbértelműségek

Mivel minden szót sokféle környezetben használunk, természetes, hogy mindegyiknek sokféle értelmezése, így sokféle jelölete is lehet. Pszicholingvisztikai kísérletekkel már régen kimutatták, hogy nem egyforma könnyedséggel használjuk a különféle értelmezéseket. Például nehezebben, lassabban fogadjuk el, ha valaki egy pingvinre utal a *madár* szóval, mint ha egy rigóra; a *sofőr* szóról inkább férfi sofőr jut eszünkbe, mint női, mert — bár mindkettőre egyformán használható ez a szó — valahogy a hivatásos sofőrök közt több a férfi, mint a nő. Ezért a jelentések, használatok sokféleségét olyan modellek használatával szokták leírni, amelyek szerint a különböző használatok egy vagy több **prototípus** körül helyezkednek el, a prototipikus használat áll a középpontban, ehhez képest lehetségesek különböző eltérések.

Az idézett *madár* vagy *sofőr* szavak **homályos** jelentésűek abban az értelemben, hogy — bár vannak prototipikus(abb) jelöltjeik — lehet őket úgy használni, hogy nem döntjük el, pontosan hogyan értelmezze őket a hallgatóság. Például ha azt mondjuk, hogy *A baleset azért történt, mert elaludt a sofőr*; nem kell tudnunk, hogy nő vagy férfi vezette-e az illető járművet. Más esetekben egy-egy kifejezés úgy töbértelmű, hogy aki kimondja, feltehetőleg tudja, hogy melyik értelemben használja:

(12) *Töbértelműség*

Hét egér volt az asztalon.

Ebben az esetben nem valószínű, hogy a beszélő ne lenne tisztában azzal, hogy az asztalon rágcsálók voltak-e, vagy számítógépes perifériák. Ezért az *egér* szó töbértelműségét általában nem homályosságnak, hanem vagy **poliszémiának** (többjelentésűség), vagy **homonímiának** (azonos alakúság) nevezik. A poliszémia és a homonímia különbsége igen vitatott: elvileg a homonímia véletlen hangalaki egybeesés, míg a poliszémia esetében a beszélők még érzik a kapcsolatot a két jelentés között (az *egér* esetében ez a kapcsolat metaforikus). Az anyanyelvi beszélők érzései azonban nem ilyen kategorikusak, ezért a poliszémia és a homonímia megkülönböztetését némi kétkedéssel tekintjük.

Vajon van-e egyáltalán éles határ a homályos jelentés és a több különböző jelentés között? Nagyon nehéz lenne kísérletileg eldönteni, hogy mikor kell a beszélőnek

pontosan az egyik lehetséges jelöltre gondolnia, és mikor lehet maga is bizonytalan a pontos értelmezéssel kapcsolatban. Ezért vagy fokozatos a megkülönböztetés, vagy más szempontot kell találnunk a kétféle eset elkülönítésére. A nyelvészek sokféleképpen vélekednek erről a kérdéstről, végleges választ mi sem adhatunk. Annyit azonban megkockáztatunk, hogy ez a probléma a jelentés és értelmezés alapvető filozófiai kérdéseivel kapcsolódik, vagyis attól függően, hogy hogyan gondolkodunk a jelentés mibenlétéről, más-más válaszokat adhatunk rá.

Vegyük például a következő példákat, amelyek az ún. **rendszeres többértelműség** jelenségét illusztrálják:

(13) *Rendszeres többértelműség*

- a. *Lebontották/elköltöztették a rendőrséget/az egyetemet/...*
(‘lebontották az épületet’, ill. ‘elköltöztették az intézményt’)
- b. *Befejeztem/eldugtam a könyvet/a filmet/...*
(‘befejeztem a tartalmának a megismerését’, ill. ‘eldugtam magát a tárgyat’)

Azért rendszeresek ezek a többértelműségek, mert szinte minden intézmény neve, akár csak a *rendőrség* vagy az *egyetem*, jelölheti magát az intézményt, az épületét, sőt, sokszor az alkalmazottait is, és hasonlóképpen minden információhordozó, mint a *könyv* vagy a *film* jelölheti magát a tárgyat, de azt az információt is, amelyet hordoz. De vajon tényleg jelölheti-e? Biztos-e, hogy az váltakozik ezekben a mondatokban, hogy a *rendőrség*, *egyetem*, *könyv*, *film* szavak mit jelölnek? Nem biztos: úgy is felfoghatjuk a dolgot, hogy ezeknek csak egy jelentésük van (abban a „laza” értelemben persze, ahogy eddig használtuk ezt a szót), tehát a *rendőrség* és az *egyetem* intézményeket jelölnek (még hozzá olyanokat, amelyeknek szokott épületük lenni), a *könyv* és a *film* szavak pedig fizikai tárgyakat (mégpedig olyanokat, amelyek információ hordozására szolgálnak). De akkor hogy lehet az, hogy az egyes mondatok értelmezésében hol az ‘intézmény’, hol az ‘épület’, illetve hol a ‘fizikai tárgy’, hol pedig a ‘hordozott információ’ jelenik meg?

Úgy is magyarázhatjuk ezt a jelenséget, hogy a fenti példamondatok voltaképpen **hiányosak**, mert utalnak ugyan arra, hogy valaminek a lebontásáról, elköltöztetéséről, befejezéséről, illetve eldugásáról van szó, és arra is, hogy mire irányulnak ezek a cselekvések, de nem jelölik meg, hogy pontosan milyen kapcsolat van a cselekvések és ezek között a dolgok között. Nem mindig hat ugyan természetesnek, de általában még ki is tudjuk egészíteni a mondatokat:

(14) *Többértelműség feloldása kiegészítéssel*

- a. *Lebontották a rendőrség [épületé]-t.*
Elköltöztették a rendőrség [hivatalá]-t.
- b. *Befejeztem a könyv [olvasásá]-t.*
Eldugtam a könyv [fizikai megvalósulásá]-t.

Jól látható, hogy ez a fajta hiányosság nem olyan, mint az iskolában tanult „hiányos mondat” hiányossága (például amikor csak azt mondjuk, hogy *Nem*, ahelyett, hogy

Nem kérek az almapüréből), sokszor nyelvileg nem is igen lehet elfogadhatóan kiegészíteni az ilyen hiányokat. A hiány csak a jelentésben jelentkezik. Ezt a jelenséget az ókor óta ismerik, és **metonímiának** nevezik. A metonímiát a hagyományos retorikában „érintkezésen alapuló névátvitelnek” nevezik, vagyis azt a felfogást képviselik, hogy amikor azt mondom: *Hallottam Viktort a rádióban*, valójában a ’Viktor hangja’ jelentés kifejezésére használtam a *Viktor* szót. A metonímia hiányként való felfogása szerint viszont a *Viktor* szó ebben a mondatban is azt jelöli, amit máskor, csak éppen a hallgatóra hagytam annak a (nem túl nehéz) kérdésnek a megválaszolását, hogy hogyan lehetséges egy embert a rádióban hallani (ti. úgy, hogy az illető a rádióban beszél, énekel, zenél stb., és mi az általa kiadott hangot halljuk).

Nagyon érdekes és nyelvenként is sokszor változó, hogy milyen metonímiák lehetségesek, és milyenek nem. Csak egy példát említünk:

(15) *Angol metonímia, amely magyarul nem lehetséges*

The roastbeef has not payed yet.

’A bifsztek vendég még nem fizetett’ (szó szerint: ’A bifsztek még nem fizetett’)

Furcsa lenne, ha azt kellene mondanunk, hogy az angolban minden étel nevének több jelentése van, maga az étel, és ’olyan vendég, aki az illető ételt rendelte’. Még furcsább lenne több jelentésről beszélni olyan esetekben, amikor egy **nyelvtani személyt** (ti. *én*) használunk metonímiában:

(16) *Metonímia nyelvtani személlyel*

Itt állok a ház mögött. értsd: ’az autóm itt áll a ház mögött’

A retorikában és stilisztikában a metonímiával együtt szokták emlegetni a **metaforát**, amely a hagyományos értelmezés szerint „hasonlóságon alapuló névátvitel”. Ilyenkor egy dolog megnevezésére valamilyen hozzá hasonló dolog megnevezését használjuk. Korábbi példánk, az *egér* ’rágcsáló’ vagy ’számítógépes periféria’ példa lehet erre (ha nem mint véletlen egybeesést tekintjük). A metafora elsősorban stilisztikai eszköz: stiláris ereje van, ha azt mondom egy szobára, hogy *váróterem*, mert nagynak, üresnek és hangulattalannak tartom. Ugyanakkor nagyon fontos szerepe van a szójelentés változásában, mert alkalmi metaforák szokásossá válásával alakulhatnak ki új jelentései egy-egy kifejezésnek (ld. 8.4.). Ez történhetett az *egér* szóval is. Ugyanígy a *váróterem* szobára alkalmazva még alkalmi metaforának tűnik, de a *disznóól*, a *csatatér* vagy a *kupleráj* szavaknak már állandósult a ’rendetlen hely’ jelentése (a *kupleráj* szót ilyen értelemben nemcsak helyiségekre, hanem elvont dolgokra, intézményekre stb. is lehet alkalmazni).

4.4. Jelentéstan és logika

A jelentéstan mint önálló tudomány csak **Gottlob Frege** (1848–1925) munkássága nyomán különült el a logikától és a filozófiától. Addig ugyanis a jelentésekről inkább csak a (nyelv)filozófusok és a logikusok elmélkedtek, a nyelvtanban (és ennek ma is vannak még nyomai) szinte teljesen laikus módon, különösebb elméleti apparátus,

precíz meghatározások nélkül hivatkoztak csak jelentésekre.¹ A logika azonban már Arisztotelész óta élénken érdeklődik a szavak, mondatok jelentése iránt, hiszen a logika a helyes következtetések tudománya, és az ember által levont következtetéseken a premisszák is és a konklúziók is általában nyelvi egységek, kijelentések.

Az ókori és nagyrészt a középkori logikában is főként **normatív** módon gondolkodtak a logika és a nyelv kapcsolatáról, vagyis csak azt vizsgálták, milyen mondatokat **szabad** használni, ha helyes következtetésekre akarunk jutni a premisszákából. Később azonban (a reneszánsz korában, amikor a nemzeti nyelvek fontosságát felismerték, és érdeklődni kezdtek az iránt, hogy ezek „felérnek-e” a klasszikus nyelvekkel) arra terelődött a figyelem, hogy a hétköznapi életben miért tartunk jónak egy-egy következtetést, esetleg akkor is, ha a premisszák és (vagy) a konklúzió formáját a szabványos logika „tiltáná”.

Végül Frege ismerte fel, hogy a természetes nyelvekben szoros kapcsolat van a mondatok felépítése és jelentésük között, és ennek a megfelelésnek a leírása a nyelvészeti jelentéstan feladata. Ezzel kitűzte az új tudomány, a szemantika célját, és lefektette az alapjait.

A logika mint leíró eszköz a későbbiekben is fontos szerepet kapott a jelentéstanban. Ma is a különböző logikai nyelvek szolgáltatják az egyetlen módszert arra, hogy pontosan leírjuk a jelentéseket, és lehetetlen megmagyarázni, hogy mit is jelent egy-egy jelentéstani művelet anélkül, hogy megmondanánk, mi felel meg neki az illető logikai nyelvben. Azt is csak így lehet precíz tudományos eszközökkel megadni, hogy egy-egy összetett kifejezés jelentése hogyan kapható meg a részek jelentéséből. Egyszóval: csak így lehet **kiszámítani**, hogy amit a jelentésekről mondunk, annak van-e értelme, és ha igen, mi az. Viszont szükségszerűen el kellett távolodnia a jelentéstannak a szorosabb értelemben vett logikától annyiban, hogy míg a logika számára elsősorban az a fontos, hogyan lehet egy-egy kijelentés **igazságát** vizsgálni (a következmény fogalmát is ennek segítségével határozzák meg), a nyelvészetben a kifejezések használatának sokkal szélesebb körét kell megmagyarázni. Ez nem a logikai alapok elvetését, hanem a logika gazdagítását jelenti.

4.4.1. Jelentés és jelölet

Az is Frege munkássága óta került bele a nyelvészeti köztudatba, hogy a **jelentést** meg kell különböztetni a **jelölettől** (erről a megkülönböztetésről a fejezet elején már szóltunk). A logika nyelvén ezt úgy fogalmazhatjuk meg, hogy a jelentés (Fregénél: *Sinn* 'értelem') egy **függvény**, amelynek különböző helyeken felvett értékei a jelöletek (Fregénél: *Bedeutung*). A jelölet sok mindennek a függvényében változik: először is persze attól függ, hogy mi az a kifejezés, amelyet vizsgálunk, azután meg különböző beszédhelyzetbeli körülményektől.

Jól látható, mi is a különbség ebben a felfogásban a jelentés és a jelölet között, ha elgondolkozunk a következő mondatokról:

¹ Ugyanakkor ma is vannak olyan nyelvészek, akik ezeket az informális fejtegetéseket a nyelvészeti részeként elismerik, viszont azt, amit mi valóságos jelentéstannak nevezünk, nagyon szerencsétlen kifejezéssel „logikai jelentéstannak” nevezik.

(17) *Jelentés és jelölet*

- a. *Láttam egy egyszarvút.*
- b. *Láttam egy khimérát.*
- c. *Az egyszarvú ugyanaz, mint a khiméra.*
- d. *A pártelnök ugyanaz, mint a miniszterelnök-jelölt.*

Az (a) és a (b) mondat egyformán hamis, hiszen — ha az egyszarvú-ábrázolásoktól és a khiméra-ábrázolásoktól eltekintünk — sem egyszarvúak, sem khimérák nem léteznek, tehát egyiket se láthattam. Ha úgy tetszik, az *egy egyszarvú* és az *egy khiméra* jelölete ugyanaz: a nagy semmi. Ezek szerint ha csak a jelöleteket vennék tekintetbe, akkor az (a) és a (b) mondatnak ugyanazt kellene jelentenie. Azért nem ugyanaz ennek a két mondatnak a jelentése, mert az *egy egyszarvú* és az *egy khiméra* kifejezéseknek csak a **jelöletük** ugyanaz (a nagy semmi), a **jelentésük** viszont különbözik (hiszen vannak olyan körülmények, ha csak képzeletbeliek is, amelyek között igenis vannak egyszarvúak és khimérák). Hasonlóan gondolkodhatunk a (c) mondatról is: ha csak a jelöleteket tekintjük, ez a mondat **tautológia**, vagyis mindig igaz, információt nem tartalmazó kijelentés, (**logikai igazság**), hiszen az, hogy a semmi azonos a semmivel, nem túl informatív állítás. Ha azonban a jelentését nézzük, igenis informatív (és történetesen hamis, hiszen az egyszarvúaknak semmi közük a khimérákhoz). Kontextus nélkül a beszélők inkább ezt az olvasatot részesítik előnyben. Azonban könnyen elképzelhetünk olyan szituációt, amelyben az ilyen azonosító mondat valóban jelöletek azonosításáról szól. Ilyen a (d) mondat, amely inkább azt fejezi ki, hogy most történetesen ugyanaz a személy a párt elnöke, mint akit a párt miniszterelnöknek jelöl.

A jelentés és a jelölet közötti megkülönböztetésnek a logika technikai nyelvén az **intenzió** és az **extenzió** felel meg. Az *ugyanaz* szó kétféle használatára (ld. pl. a fenti (c) mondat két olvasata) az **intenzionális**, illetve **extenzionális használat** kifejezéseket alkalmazhatjuk. Az *ugyanaz* szót a (c) mondatban egyik olvasatban intenzionális viszonyként értelmezzük, vagyis olyanként, amely az 'egyszarvú' és 'kiméra' jelentések között áll fenn, míg egy másik olvasatban vagy a (d) mondatban extenzionális viszonyként fogjuk fel.

4.4.2. *Kompozicionalitás*

Röviden már utaltunk Gottlob Frege tudománytörténeti jelentőségére. Az ő elgondolását a mondatok formájának és jelentésének párhuzamos voltáról később pontosították, és ma a **kompozicionalitás** elveként ismerjük:

(18) *Kompozicionalitás*

Amikor meg akarjuk magyarázni, hogy mit jelent egy összetett kifejezés, csak a mondattani felépítését és a benne szereplő mondattani összetevők jelentését vehetjük számításba.

Ez az elv több fontos következménnyel jár. Az első és legfontosabb, hogy az alapját képezi a modern jelentéstannak, amennyiben elsőként mondja ki precízen, hogy az

emberek közötti kölcsönös megértés alapja a kifejezések szerkezete és jelentése közötti **rendszeres**, szisztematikus megfelelés. A másik, hogy csak abban a felfogásban tartható, amely élesen megkülönbözteti egymástól a **jelentés** és az **értelmezés** vagy **olvasat** fogalmát. Az elv ugyanis csak a kifejezéseknek arra az elvont sajátosságára vonatkozhat, amelyet jelentésnek neveznek, hiszen azt meg kell engednie, hogy különböző beszédhelyzetekben, kontextusokban a kifejezéseket más és más módon értelmezzük. A kompozicionalitási elv csak azt mondja ki, hogy maga a jelentés, akármit értsünk is rajta, nem függhet a beszédhelyzettől. A kompozicionalitás tehát módszertani elv, nem pedig empirikus állítás, elvileg nem lehet ellenpéldát találni rá. Tulajdonképpen azt mondja ki, hogyan kell értenünk a jelentés fogalmát.

Ráadásul minden nyelv tele van olyan kifejezésekkel, amelyeknek nem kompozicionális a jelentésük, vagyis a Frege-féle elv nyilvánvalóan nem alkalmazható rájuk. Ilyenek elsősorban az **idiómának** nevezett képződmények: éppen azokat a kifejezéseket hívjuk idiómának, amelyeknek megjósolhatatlan a jelentésük az őket alkotó nyelvi elemekből:

(19) *Idiómák*

- a. *beadja a kulcsot 'meghal'*
- b. *berúg 'lerészegedik'*
- c. *bakot lő 'hibázik'*
- d. *veri az ördög a feleségét 'esik az eső, és süt a nap'*
- e. *kiborult a bili 'kiderült a disznóság'*

Az idiómákra csak úgy alkalmazhatnánk a kompozicionalitás elvét, ha egyáltalán nem tekintenénk őket összetett jeleknek, de ez nehézségekbe ütközik, hiszen részeik sokszor önálló életet élhetnek:

(20) *Idiómák önállósuló részei*

- a. *Már sokszor iszogattunk, de be még sosem rúgtunk.*
vö.: *Már sokszor elindultak a Kékesre, de fel még sosem értek.*
- b. *Nem ez az a bili, amit kiborítunk.*
'nem ezt a botrányt robbantjuk ki'

Az első példában azt látjuk, hogy a *berúg* igekötője, a *be* éppúgy távolabb kerülhet az igétől, mint bármilyen más igekötő, tehát érdemes lenne igekötős igeként kezelni. Ugyanakkor ez az igekötős szerkezet problémát okoz a kompozicionalitás elve számára, hiszen milyen jelentést is tulajdoníthatnánk a *rúg* igének, a *be* igekötőnek és az igekötős szerkezetnek ahhoz, hogy a 'berúg' jelentés „kijöjjön”? Hasonlóan a második példamondatban a *bili*, illetve a *kiborít* szavak önálló jelentéssel rendelkeznek, azonosíthatók magával a disznósággal, illetve annak felfedésével. Ugyanakkor ezeket a jelentéseket a *bili* és a *kiborít* nem hordozzák önmagukban, csak amikor idiómaként együtt kerülnek egy szerkezetbe.

A fenti idiómák sok szempontból a szavakra hasonlítanak: abban mindenképpen, hogy ha valaki még nem hallotta őket, nem tudhatja, hogy mit jelentenek. Ezért a

szavakkal együtt a **szótári tételek** közé soroljuk őket. De vannak olyan idiómák is, amelyeket minden magyar anyanyelvű megért, akkor is, ha még nem hallotta őket, csak éppen magától valószínűleg senkinek sem jutna eszébe megalkotni őket. Ezeket nevezzük **produkciós idiómának** vagy más néven **kollokációnak**; pl. *tárva-nyitva* 'szélesre nyitva' vagy *győzelmet arat* 'győz'. Ezeket is a szótári tételek közé kell sorolnunk, annak ellenére, hogy jelentésük gyakorlatilag **áttetsző** (transzparens) vagy legalábbis a részek ismeretében megbecsülhető. A szavak között is vannak produkciós idiómák. Például a *mentők* szónak transzparens a jelentése, de azt, hogy így kell mondani, nem például úgy, hogy **mentőség* — a *rendőrség* mintájára —, azt külön meg kell tanulni.

Végül meg kell említenünk azt is, hogy még a legkevésbé áttetsző jelentésű idiómáknak is lehetnek olyan szabályosságot mutató vonásaik, amelyek igenis beleilleszkednek a nyelv rendszerébe, mind formailag, mind jelentésükben. Például nagyon kivételesek (ha egyáltalán vannak) olyan idiómák, amelyek a szó szoros értelmében pillanatnyi eseményt jelölő igék, de idiomatikus jelentésük valamilyen elhúzódozó állapot vagy folyamat (és persze ennek a fordítottja is nagyon ritka). Például a *húzza a lóbórt* 'alszik' nem jelenthetné azt, hogy 'elalszik', mert a *húz* nem utalhat pontszerű eseményre, és ugyanezért nem jelenthetné az *alulról szagolja az ibolyát* azt, hogy 'meghal', csak azt, hogy 'halott'. Bár ennek okai gyakran az idiómák létrejöttének történeti körülményeiben keresendők, a beszélők a szinkrón rendszerben sem tesznek éles különbséget áttetsző és idiomatikus kifejezések között. Ennélfogva azok a nyelvméletek igen leegyszerűsítőek, amelyek a kompozicionális jelentésösszerakás és a szótári tételként való felvétel között éles határt húznak, és nem képesek kezelni a tömegesen előforduló köztes eseteket.

4.5. Mondatrészek jelentésbeli szerepei

A mondatrészekről és funkcióikról a 5., mondattani fejezetben részletesen írunk. Úgy éreztük viszont, hogy a mondatrészek jelentésbeli szerepeinek a dimenzióit helyesebb a jelentéstan egyéb kérdéseivel egy fejezetben tárgyalni.

4.5.1. Igei jelentések, eseményszerkezet

Az igék jelentéstana különösen bonyolult, hiszen rendkívül árnyalt módon tudják kifejezni a tényállások, események, viszonyok, helyzetek stb. számos vonását. Az egész leírt szituáció jellemzésében általában az övék a főszerep. Az igéket — pontosabban az igei kifejezéseket, hiszen sokszor a bővítmények is befolyásolják ezt — ún. **eseményszerkezet** szempontjából a következőképpen szokás felosztani:

(21) *Igeosztályok az eseményszerkezet szempontjából*

- a. *Állapot*
Egyszerű eseményszerkezet. Egy bizonyos időtartamon belül állandóan fennálló (esetleg ismétlődő, vagy nem egy meghatározott irányban válto-

zó) dologra utal; az időtartam ebből a szempontból homogénnek tekinthető:

tud németül, az ablakban ül, ugrál.

b. *Folyamat*

Egyszerű eseményszerkezet. Egy bizonyos időtartamon belül egy bizonyos szempontból folytonosnak tekinthető változás zajlik, amelynek lefolyása valamilyen módon mérhető:

építi a házat, utazik a vonaton.

(Ezen a csoporton belül megkülönböztetünk ún. **telikus** kifejezéseket, amelyek az esetleges végpont megjelölését is tartalmazzák — ilyen az első példa —, és ún. **atelikusakat**, amelyek ilyen megjelölést nem tartalmaznak — ilyen a második példa.)

c. *Teljesítmény*

Összetett eseményszerkezet. Egy bizonyos időtartamon belül egy folyamat végbemegy, és egy bizonyos időpontban (az ún. **csúcspontban**) eléri végpontját (mivel végponttal rendelkező folyamatról van szó, általában telikus kifejezésekhez hasonló kifejezésekkel jelöljük):

felépíti a házat, hazautazik.

d. *Eredmény*

Összetett eseményszerkezet. Egy bizonyos időpont (a **csúcspont**) előtt egy bizonyos állítás igaz, utána pedig nem (vagy ami ugyanaz: előtte hamis egy bizonyos állítás, ami utána igaz). A csúcspontot egy állapot vagy folyamat előzi meg, és egy eredményállapot vagy kezdődő folyamat követi:

felér a hegytetőre, megházasodik, elindul.

Az igék eseményszerkezet szerinti osztálya nagyban befolyásolja, hogy a mondatban milyen igeidők, határozók, illetve milyen típusú vonzatok fordulhatnak elő. Például a magyarban a teljesítményt és eredményt jelölő kifejezések jelen időben jövő időre vonatkoznak, azaz a csúcspont a **beszédidő** (a kimondás időpontja) után helyezkedik el, míg az állapotot és folyamatot jelölő kifejezések jelen időben valóban jelen idejűek, a beszédidő beleesik abba a bizonyos időtartamba, amelyre a kifejezés vonatkozik. A magyarban látványos (ha nem is egyszerű) összefüggés van az igekötők használata és az eseményszerkezet között. A legtöbb teljesítményt és eredményt jelölő kifejezésben igekötős az ige, de például a létrehozást jelentő igekötő nélküli igék határozatlan tárggyal teljesítményt is jelölhetnek (pl. *épített egy házat*), míg határozott tárggyal — ha nincs fókusz vagy más furcsaság a mondatban — csak folyamatot (pl. *építette a házat*, de fókusszal már nem: *ő építette a házat*).

4.5.2. Kötelező bővítmények

Az iskolai nyelvtanokban csak érintőlegesen kerül szóba, hogy egyes szótári tételek „hiányosak” abban az értelemben, hogy bizonyos más elemek jelenlétét megkövetelik. Például a *lakik* ige legfeljebb tréfásan használható önmagában (# *Laktok már?*

'van már lakásokat?'), szokásosan kötelező egy helyhatározóval együtt előfordulnia (ezt a szótárakban így szokták jelezni: *lakik* ⟨valahol⟩). Ha a kompozicionalitás elvét nagyon szigorúan vennénk, és úgy értenénk, hogy teljes a párhuzam a formák és a jelentések között (nem mindenki értelmezi így), akkor azt kellene mondanunk, hogy a *lakik* igének azért van szüksége helyhatározóra, mert anélkül hiányos a jelentése. Nehéz lenne azonban megmondani, mit jelentene ez a hiányosság, hiszen például a *Pista lakik valahol* szerkezet se mond túl sokat arról a helyről, ahol Pista lakik, mégsem tekintjük hiányosnak. Másrészt ahogy lakni is csak „valahol” lehet, például írni vagy olvasni is csak „valamit” lehet, mégsem hiányos szerkezetek a *Pista ír* vagy a *Pista olvas* mondatok. Továbbá a *lakik* igének másmilyen vonzata is lehet: *lakik* ⟨valakivel⟩ (pl. *Pista egyedül/Katával lakik*). Ha a hiányosság a *lakik* jelentésének lenne a jellemzője, különös lenne, hogy a *lakik* ⟨valakivel⟩ mellett miért nem kötelező a helyhatározó (a *lakik* ⟨valahol⟩ mellett pedig miért nem kötelező a társ-határozó), hiszen a *lakik* a két esetben ugyanazt jelenti.

Az eddig elmondottakból úgy tűnhet, hogy egyszerűen többé-kevésbé véletlenszerű jellegzetessége egy-egy igének (vagy más kifejezésnek), hogy hiányos-e, megkövetel-e maga mellett egy másik kifejezést. Csakhogy könnyen találhatunk olyan példákat, amelyekben egy és ugyanaz a kifejezés hol hiányosnak látszik, hol pedig nem:

(22) *Hol hiányos, hol nem hiányos szótári tétel*

- a. **Egy óra alatt írtam.*
(^{OK}*Egy óra alatt írtam egy verset.*)
- b. ^{OK}*Éppen írt (egy regényt).*

Ezekben a példákban ugyanaz az ige, az *ír* egyszer hiányosnak látszik, egyszer nem: ha eseményre akarunk utalni, nem használhatjuk az írott dolog megjelölése nélkül (a *valamit* is „megjelölésnek” minősülne!), ha viszont folyamatra, akkor igen. Folyamatként értelmes a bővítmény nélküli *ír*, teljesítményként viszont nem. Ez azért van, mert az írás alkotási folyamat, amely teljesítményként csak akkor értelmes, ha van valami, aminek az ember befejezi az írását, vagyis megírja. Úgy látszik, hogy ha egy kifejezés jelentésének az ábrázolásához (itt: a teljesítményt kifejező eseményszerkezet ábrázolásához) hivatkoznunk kell valaminek (itt: a teljesítmény végpontjának) a mibenlétére, akkor annak nyelvileg ki is kell valahogy fejeződnie. Ez előtt a jelenség előtt egyelőre tanácstalanul áll a jelentésen.

4.5.3. *Tematikus szerepek*

A *lakik* és az *ír* igék jelentésével kapcsolatban láttunk példát arra, hogy az események (állapotok, folyamatok stb.) ábrázolásában a nyelvek megkülönböztetik az esemény fajtáját leíró (általában igei) kifejezést az esemény szereplőit leíró (általában névszói) kifejezésektől. Ahogy a különböző nyelvekben az igék különbözőképpen viselkednek attól függően, hogy milyen fajta eseményre utalnak, a nyelvek általában a szereplőket is osztályozzák, másképpen ábrázolják attól függően, hogy milyen szerepük van az eseményben. Ezt nevezzük a szereplőket kifejező bővítmények **tematikus szerepének**. A magyarban ezekre a megkülönböztetésekre elsősorban az

esetragok és a névutók szolgálnak, de más nyelvek a tematikus szerepek kijelölésére más eszközöket is használhatnak, például a szórendet vagy magát az igealakot.

A szerepek jelölése általában igen bonyolult, sok mindentől függ, például az igtől és az egész mondat felépítésétől. Például a *Gábort érdekli a matek* és a *Gábor érdeklődik a matek iránt* mondatok esetében a *Gábort* (tárgy) és *Gábor* (alany) által megjelölt entitás (vagyis Gábor) hasonló szerepet játszik a szituációban, amit úgy írhatnánk le, hogy egy bizonyos lelkiállapotban, az érdeklődés állapotában van (és teszi mindazt, ami ebből következik). A két példa különbözőképpen utal erre a szerepre (a *Gábor* egyszer tárgy, egyszer alany), mert más a főige: az *érdekel* ige mellett az érdeklődőt tárgyesetű névszóval fejezzük ki, azt pedig, ami iránt érdeklődik, alanyesetű névszóval, míg az *érdeklődik* ige mellett az érdeklődő alanyesetben áll, az érdeklődés tárgya pedig az *iránt* névutóval.

Az „érdeklődő” szerepének a jelölésére nincs a magyarban külön eszköz: a tárgyeset, illetve az alanyeset még sok más szerep jelölésére is használatos, az igtől függően. Úgy fogalmazhatunk, hogy a magyarban az ige és az esetrag együtt határozzák meg, hogy milyen szerepet tulajdonít a beszélő egy-egy jelölt entitásnak az ábrázolt eseményben. Az igeinek és az esetragos névszói csoportnak ezt a fajta viszonyát szokták a nyelvészek **régens—vonzat** viszonynak nevezni (az ige, esetleg melléknév vagy főnév a régens, az esetragos vagy névutós névszói csoport, az infinitívusz stb. pedig a vonzat). Magát a viszonyt nem a jelentéstan körében szokták tárgyalni, hiszen az a formai vonása annak, ahogy a szerepeket jelöljük, de maguk a szerepek jelentéstani kategóriák.

A nyelvek szeretik a hasonló jellegű szerepeket hasonlóan jelölni. Például a 'Gábor ellopta a pártkasszát' jelentésű mondatban a nyelvek általában ugyanúgy jelölik Gábor szerepét, mint mondjuk a 'Gábor eltépte a párttagkönyvét' jelentésű mondatban (pedig két nagyon eltérő cselekvésről van szó), mert Gábor mindkettőben szándékosan cselekvő egyén, ún. **ágens**. A két elképzelt mondatban általában a 'pártkasszát' és a 'párttagkönyvét' jelentésű kifejezések szerepét is ugyanúgy jelölnék a nyelvek, bár nagyon különböző dolog történik a két tárggyal. Az állapotváltoztatás elszenvedőjét általában egyformán jelölik a nyelvek; ezt a szereplőt **páciensnek** (vagy témának) szokták nevezni. Más szerepek sokkal változatosabb képet mutatnak. Például az **experiensnek** nevezett szereplőt, aki passzívan átél vagy megtapasztal valamit, már egy nyelven belül is sokféleképpen jelölhetik (pl. ilyen a szerepe Gábornak a következő mondatok jelentésében: *Gábort érdeklik a kocsik*, *Gábor érdeklődik a kocsik iránt*, *Gábornak tetszenek a kocsik*, *Gábor látott egy kocsit*). A nagyobb változatosság annak köszönhető, hogy a „megtapasztalás” sokkal elvontabb, külső ismérvekkel sokkal nehezebben jellemezhető, mint az állapotváltozás vagy éppen az aktív cselekvés (azokkal sok mindenben rokon is). Ezért többé-kevésbé tetszőleges, véletlenszerű lehet, hogy milyen szereplőkkel kezeli egy-egy nyelv azonos módon ezeket (vagy hogy külön erre a célra használ-e valamilyen jelölést). Ugyanezért nagy a változatosság például annak a szereplőnek a jelölésében is, amely az esemény során (következtében) megváltoztatja a helyét.

4.5.4. Kommunikatív szerepek

Jelentésbeli szerepnek tekinthetjük azt is, hogy egy-egy mondatnak vagy a mondaton belül egy-egy kifejezésnek mi a szerepe a beszéd folyamatában, a beszédhelyzethez, a korábban elmondottakhoz képest (vagyis ahhoz képest, hogy mit tudhat már a hallgatóság arról, amiről a beszélő éppen beszél). Ezeket összefoglalóan **kommunikatív** szerepeknek szokták nevezni. A jelentésfogalom különböző értelmezéseinek megfelelően egyes nyelvészek ezeket a szerepeket is pragmatikainak, a használathoz kapcsolódónak tekintik, de említettük már, hogy itt nem fogunk ehhez a megkülönböztetéshez ragaszkodni.

A nyelvhasználat formai oldalához tartozik, ezért itt csak megemlítjük, hogy a nyelvek a beszédhelyzethez kapcsolódó szerepeket is gyakran külön jelölik, de a hagyományos nyelvtanok általában mostoha módon bánnak ezekkel a jelölésekkel. Például a **fókusz** a magyarban olyan mondattani jelenség (ld. 5.2.), amely sok esetben a **kontrasztív fókusz** nevű kommunikatív szerepet jelöli:

(23) *Kontrasztív fókusz*

- a. *'Péter 'tegnap 'eltörte a lábát.*
- b. *Péter 'TEGNAP törte el a lábát.*

Ezt a példát az előfeltevésekkel kapcsolatban a 4.2.3. pontban már idéztük. A második mondatban a *tegnap* játssza a kontrasztív fókusz szerepét (ld. 5.2.). Előfeltételezzük, hogy a mondat maradék részében kifejezett állítás ('Péter eltörte a lábát') igaz, továbbá azt is, hogy a beszédhelyzetben (pl. a korábban elhangzottakban) bizonytalanság vagy a mienkkel ellentmondó vélekedés volt a kontrasztív fókuszban álló kifejezéssel kapcsolatban (vagyis azzal kapcsolatban, hogy ez mikor történt). Ezért lehet a második mondat válasz a *Mikor törte el a lábát?* kérdésre, vagy ellenvetés a *Péter ma eltörte a lábát* mondatra. Azzal összefüggésben, hogy a mondat maradék részének ismeretét a beszélő előfeltételezi, az ilyen mondatból minden elhagyható a kontrasztív fókusz kivételével: (*Nem,*) *TEGNAP*.

Hasonlóképpen sok nyelv jelöli a **logikai alany** vagy **topik** nevű kommunikatív szerepet. A topik szerepe azzal kapcsolatos, hogy mi annak a szövegnek a **témája**, amelybe a mondat illeszkedik. (A téma annak az általános megjelölése, amiről a szövegrész szól — nagyjából annak felel meg, hogy milyen címet lehetne adni a szövegrésznek.) A mondatban a topik jelöli, hogy az előző szövegrész témájától mennyiben térünk el (például hogyan szűkítjük le vagy tágítjuk ki a témát):

(24) *A topik szerepe*

- a. *Folyton szórakozni járunk. Tegnap moziba mentünk.*
(a téma leszűkítése a tegnapi napra)
- b. *Sok baj érheti a macskákat. Zolit elütötte a vonat.*
(a téma leszűkítése a Zoli nevű macskára)

Ha a téma nem változik, akkor a mondatban nincs topik:

(25) *A topik elhagyhatósága*

- a. *Tegnap moziba mentünk. Egy vígjátékot néztünk meg.*
(a második mondatban is a tegnapi napról van szó)
- b. *Zolit elütötte a vonat. Nem tudott magára vigyázni.*
(a második mondatban is Zoliról van szó)

Ha a téma nem változik, csak akkor van szükség topikra, ha az nyelvi okokból szükséges. Például a fenti (b) példa második mondatában a magyar nyelv sajátosságai miatt nincs szükség alanyra, de az angolban az alany nem elhagyható, ezért az angol fordításában egy névmási alanyra feltétlenül szükség lenne.

A topik szerepű kifejezések érdekes módon a legtöbb ismert nyelvben a mondatok **elején** szoktak megjelenni, hacsak nincs valamilyen sajátos ok, amiért ez nem lehetséges (pl. ha olyan kifejezés játszsa a topik szerepét, amely az illető nyelvben nem állhat a mondat elején, hanem valamilyen más kötött helye van).

Sajátos kommunikatív szerep a **kontrasztív topik**, amelyet a magyarban a topikhelyzet és speciális magasra emelkedő dallam jelöl, és amely után természetesen hangzik a *bezzeg* szó.

(26) *Kontrasztív topik*

- a. *Pistát bezzeg 'kitüntették.*
- b. *Grúzul bezzeg 'tud az András.*

A kontrasztív topikot a fókusz szerepű kifejezések közé szokták sorolni, mivel szintén a beszédhelyzetben kérdéssé vált, megkérdőjelezett dolgot jelöl, vagy kiegészítendő kérdésre ad választ. Csak abban különbözik a kontrasztív fókuszról, hogy nem utal kizárólagosságra: a fenti mondatok nem állítják, hogy Pistán kívül más nem tüntettek ki, vagy hogy András nem beszél más nyelven, mint grúzul. A kizárólagosság hiánya miatt általában azt sugallja, hogy a mondat maradék része a kontrasztív topikkal jelölt dologra igaz ugyan, de valamilyen más hasonló dologra nem igaz vagy nem tudható, hogy igaz-e, holott az előfeltételezés szerint ez lenne várható:

(27) *A kontrasztív topik használata*

- a. *Pistát bezzeg 'kitüntették.* [de Zolit, aki igazán rászolgált volna, nem]
- b. *Grúzul 'tud az András.* [de például azt, hogy tud-e angolul, nem tudom]

5.

Mondattan

A mondattan a szónál nagyobb egységek szerkezetének szabályszerűségeit vizsgálja. Ezek a szabályszerűségek azt írják le, hogy hogyan épülnek fel a mondatok kisebb építőelemekből (szavakból, kifejezésekből). Egyrészt olyan szabályszerűségekről van szó, hogy milyen típusú elemek alkotnak szerkezeteket (pl. a jelzős szerkezet jelzőből és jelzett szóból állhat), másrészt pedig olyanokról, amelyeket közkeletűen **szórendnek** nevezünk (pl. a jelzőnek meg kell előznie a jelzett szót). A szabályszerűségek kimondásához hivatkozni kell az építőelemek különböző osztályaira (pl. alany, állítmány, jelző). Ezek az osztályok a kifejezéseknek a mondaton belül betöltött jelentéstani szerepével is összefüggnek. Ez nem véletlen: mint a jelentésekről szóló 4. fejezetben láttuk, a mai nyelvészetben elfogadott kompozicionalitási elv értelmében a kifejezések felépítése (az ún. **mondattani szerkezet**) párhuzamos a jelentésük felépítésével.

5.1. Mondatszerkezet

5.1.1. A szerkezet létezésének ténye

A nyelvi jelentésről szóló fejezetben beszéltünk már a kompozicionalitás elvéről (ld. 4.4.2.). Ennek értelmében az összetett kifejezések jelentését úgy kell kiszámítani, hogy a részeinek a jelentését és az összerakásuk módját lehet figyelembe venni. Ezért mondattani szerkezeten éppen azt a szerkezetet értjük, amely megadja, hogy milyen részjelentésekből és hogyan kell kiszámolni az egész szerkezet jelentését.

A mondatok szerkezetének feltételezése mellett a legegységesebb bizonyíték az ún. **szerkezeti többértelműségek** léte. Ez azt jelenti, hogy egy kifejezés nem azért többértelmű, mert a benne levő valamelyik szótári egységnek egynél több jelentése van (azt az esetet **lexikai többértelműségnek** nevezzük, ld. 4.3.), hanem mert magának a kifejezésnek többféle lehet a szerkezeti felépítése, vagyis a jelentések összerakását többféle módon tehetjük meg:

- (1) *Szerkezeti többértelműségek*
 - a. *Az okos Dani és Gábor ötöst kaptak.*
(csak Daniról, vagy Daniról és Gáborról állítjuk, hogy okos)
 - b. *Dani szerzett egy könyvet a piacról.*
(a könyv a piacról szól, vagy a piacról szerezte)

Ha egyszer egy mondatnak, mint látjuk, többféle szerkezetet is tudunk tulajdonítani, sőt, ha különböző jelentésüket éppen úgy tudjuk megmagyarázni, hogy többféle szerkezetük lehet, az ékes bizonyítéka annak, hogy szükség van a mondatok szerkezeti vizsgálatára. Ha pedig ezt felismertük, megpróbálhatjuk ábrázolni is a szerkezetüket. Például az előbbi (a) példában az *okos* az egyik értelmezésben a *Dani*-hoz, a másikban pedig a *Dani és Gábor* szerkezethez kapcsolódik; a (b) példában pedig a *piacról* az egyik értelmezésben a *könyv*-höz kapcsolódik, a másikban pedig a *szerzett (egy könyvet)* szerkezethez. A szorosabban összetartozó elemekről azt mondjuk, hogy mondattani **összetevőt** alkotnak a mondatban. A szavak maguk is összetevők, a több elemből álló összetevők további elemekkel újabb összetevőt alkothatnak, és így tovább. Ezt a nagyon általános felfogást a mondat szerkezet **hierarchikus** (alá- és fölérendeltséget feltételező) felfogásának nevezzük. Például a fenti (a) mondatnak tulajdonítható kétféle hierarchikus szerkezetet többféleképpen is ábrázolhatjuk:

(2) *Az összetevős szerkezet ábrázolásai*

a. *Zárójelezéssel:*

[[*Az okos Dani*] és *Gábor*]
[*Az okos* [*Dani és Gábor*]]

b. *Dobozolással:*

Az okos Dani és Gábor

Az okos Dani és Gábor

c. *Ágrajzzal:*

és Gábor

az okos Dani

az okos

Dani és Gábor

Valójában nem szokás azt feltételezni, hogy a névelő (*az*), a jelző (*okos*) és a jelzett névszói csoport (*Dani* vagy *Dani és Gábor*) egyenrangúak, ahogy azt ezek az ábrázolások sugallják, de ennek itt nincs jelentősége.

5.1.2. A szerkezet megállapításának módjai

Annak eldöntésére, hogy melyik elemek alkothatnak összetevőt egy mondatban (illetve szerkezetének összetevős elemzésében), többféle kritériumot szoktak adni:

(3) Az összetevőség próbái

- a. Ha az illető elemek általában egyetlen elemmel **helyettesíthetők**, akkor feltehetően összetevőt alkotnak. Így az ige és a tárgya általában tárgyatlan igével helyettesíthető:
 - i. *Pista felvette a kabátját.*
 - ii. *Pista felöltözött.*
- b. Ha az illető kategóriák különböző helyzetekben **gyakrabban fordulnak elő egymás mellett**, mint azt a véletlen indokolná, akkor feltehetően összetevőt alkotnak. Például melléknév (jelző) és főnév (jelzett szó) egymásutánja igen gyakori, ezek egymással feltehetően összetevőt alkotnak.
- c. Ha az illető kategóriasorozat előfordul mint **szótári egység**, akkor feltehetően összetevőt alkot. Például rengeteg olyan idióma van a magyarban, amely egy igéből és a tárgyából áll (*bakot ló, húzza a száját, unja a banánt* stb.).

Nem nehéz észrevenni, hogy az összetevőség ezen próbái mind a **jelentésbeli** összetartozáson alapulnak, annak formai velejáróit fogalmazzák meg.

5.1.3. Megszakított összetevők

A jelentésstanilag összetartozó, összetevőt alkotó elemek nem mindig szomszédosak a mondatban. Tekintsük például a magyar segédigés szerkezetek egyik fajtáját:

(4) Megszakított összetevők

János akart ajándékot venni Katinak.
(az *ajándékot venni* folytonos összetevőt alkot)

- a. *János ajándékot akart venni Katinak.*
(az *ajándékot ... venni* megszakított összetevőt alkot)
- b. *Mit akart János venni Katinak?*
(a *mit ... venni* megszakított összetevőt alkot)

Nincs okunk feltételezni, hogy a fenti mondatok összetevős szerkezete különbözik egymástól: a *venni* ige mindegyikben a tárggyal (*ajándékot*, illetve *mit*) alkot összetevőt.

Többféle megoldás létezik erre a problémára. A legelterjedtebb megoldás **többszörös szerkezet** feltételezése. Eszerint a mondatoknak egyidejűleg többféle szerkezet is tulajdonítható, s ezek valahogy megfeleltethetők egymásnak (például ún. **transzformációk**, átalakítások segítségével levezethetők egymásból). A különböző

szerkezeteket más-más jelenségek magyarázatára lehet felhasználni. A fenti példánál maradva: az egyik szerkezetben az *ajándékot ... venni*, illetve a *mit ... venni* alkot összetevőt (hogy miért, arról épp az imént szóltunk), a másikban viszont az *ajándékot akar*, illetve a *mit akar*, hiszen a magyar mondatokban a közvetlenül a hangsúlytalan igealak és az előtte álló névelőtlen névszó, kérdőszó stb. kimutathatóan nagyon szoros egységet alkot, ennek köszönhető a vizsgált mondatnak az a szórendi sajátossága, hogy az *akar* segédige **beférkőzik** az „igevivő” (ld. alább, itt az *ajándékot*) és az infinitívusz (*venni*) közé.

(5) *Egy kifejezés — két szerkezet*

ajándékot akar venni

a.

akar

ajándékot venni

b.

venni

ajándékot akar

Itt az első ágrajz persze nem tükrözi a kifejezés valóságos (ún. **felszíni**) szórendjét, hiszen megszakított összetevőt ábrázoló fát nem tudnánk a papír síkjában rajzolni. A második ágrajz viszont azt a szerkezetet nem tükrözi, amely mellett először érveltünk. Egy egykor népszerű mondattani elméletben, az ún. **transzformációs generatív mondattanban** (ld. 9.6.3. pont) többféle szerkezetet egyetlen ágrajzban is ábrázolni lehet, az ún. **üres elemek** segítségével. Minden üres elem mindenben meggyezik a mondatban valahol máshol megjelenő valamelyik másik elemmel (kivéve persze a szerkezetben elfoglalt helyüket). Ezt az azonosságot azonos alsó indexekkel jelölhetjük:

(6) *Megszakított összetevő ábrázolása üres elemmel*

ajándékot akar venni

ajándékot_i

akar

ajándékot_i akar e_i venni

e_i venni

(Az üres elemet általában az *e* betűvel jelöljük, ami az angol *empty* szó rövidítése.) Ebben az ábrázolásban az *ajándékot* szó egyszerre tartozik az *akar*-hoz, előtte jelenik

meg a **felszínen**, de az eredeti **mögöttes** helye a *venni* előtt áll, ezt jelöli a neki megfelelő üres elem. Az elmélet sok változatában erre a konfigurációra azt a kifejezést használják, hogy az *ajándékot* kifejezésnek a **mögöttes ábrázolásban (mélyszerkezetben)** az eredeti helye a *venni* előtt van, és onnan **mozgattuk el** az *akar* elé, ahol a **felszíni ábrázolás** (felszíni szerkezet) mutatja. (A generatív mondattanban használt szerkezeti szintekről szólunk a tudománytörténeti részben is, ld. **9.6.3.**).

5.1.4. Frázisszerkezet

Majdnem minden mondattani elmélet igyekszik megmagyarázni, hogy miért tartanak a beszélők egy-egy mondatot „jósnak”, illetve „rossznak”. Ez azt jelenti, hogy megpróbálja a **jólformált** mondatok halmazát valamilyen szigorúan definiált elméletben megadni, levezetni. Mivel a természetes nyelvek mondatainak száma végtelen, ez természetesen nem történhet felsorolással, hiszen a nyelvtannak végesnek kell lennie.

Minden mondattannak magyarázatot kell továbbá adnia a mondattani szerkezetek **rekurzív** természetére, vagyis arra, hogy szinte bármelyik elem helyén lehet szerkesztett jel is. A rekurzivitás azt jelenti, hogy egy bizonyos szerkezeten belül lehet hozzá hasonló másik szerkezet, és így tovább. (Rekurzív műveletnek azt nevezzük, amellyel ilyen szerkezetet hozhatunk létre, illetve bonthatunk le. Például rekurzív módon szoktuk megállapítani a számok törzstényező felbontását, amikor két szám szorzataként írjuk fel őket, majd a kapott két számra ugyanezt az eljárást alkalmazzuk.) Ennek számtalan eszköze lehet; a legelterjedtebbek a hierarchikus összetevős szerkezetet előállító szabályrendszerek, vagy **generatív nyelvtanok** (lásd a generatív grammatikáról szóló **9.6.3.** pontot).

A legtöbb mondattani elmélet a szerkezeteken belüli összetevőket (az összetevők összetevőit) szerepük szerint különböző osztályokba sorolja. Az egyik legelterjedtebb nézet szerint a szerkezeteknek van egy **fejük**, vagyis olyan központi elemük, amely az egész kifejezés mondattani tulajdonságait döntően befolyásolja. A hierarchikus szerkezetben legalacsonyabb (lexikai) összetevők (amelyek a mondatfákban az ágak végén, a dobozos ábrázolásban a legbelső dobozokban vannak) általában fejek szoktak lenni e szerint az elképzelés szerint. Azt a legnagyobb kifejezést, amelynek egy-egy szó a feje, **frázisnak** nevezzük, és az illető szó szófajáról nevezzük el. Így beszélhetünk főnévi, igei stb. frázisokról. Azokat a szerkezeteket, amelyeknek egy bizonyos kategóriájú szó (ige, főnév stb.) a feje, az illető szó **kiterjesztéseinek** nevezzük. A valamilyen kategóriájú (pl. igei, főnévi) frázis tehát nem más, mint **maximális kiterjesztése** az illető kategóriának.

A szerkezetben a fejen kívül található elemek kétfélék lehetnek: **vonzatok** (azok az elemek, amelyeknek jelenlétét a fej megköveteli, ld. **4.5.2.**) és **adjunktumok** (azok az elemek, amelyek szabadon, választhatóan csatlakozhatnak a fejhez). Mind a vonzat, mind az adjunktum maga is frázis, vagyis a lehető legnagyobb egység az illető kategóriában. Azt a fejet, amelynek valami a vonzata, az illető **régensének** nevezzük. Például tekintsük a következő mondatot:

(7) Egyszerű magyar mondat

Szeretem a szép virágokat.

Ennek a mondatnak az egyik lehetséges elemzése a következő. A mondat feje az ige, tehát itt a *szeretem*. Ennek vonzata a *a szép virágokat* főnévi frázis, amelynek a feje a *szép virágokat* főnévi kifejezés, a névelő (*a*) pedig vonzat. Végül a *szép virágokat* nem főnévi frázis, mert nem ő, hanem a névelőt is tartalmazó frázis a legnagyobb főnévi jellegű szerkezet. Ezen belül a *szép* egy melléknévi frázis, szerepére nézve adjunktum, mert szabadon csatlakozik a főnévi frázis fejéhez, a *virágokat* főnévhez.

(8) Az előző mondat egyik lehetséges elemzése

IGEI FRÁZIS (fej)			
IGEI KIFEJEZÉS (fej)			
IGE (fej)	FŐNÉVI FRÁZIS (vonzat)		
<i>Szeretem</i>	NÉVELŐ (vonzat)	FŐNÉVI KIFEJEZÉS (fej)	
	<i>a</i>	MELLÉKNÉV (adjunktum)	FŐNÉV (fej)
		<i>szép</i>	<i>virágokat</i>

Ez persze nem az egyetlen módja a fenti mondat elemzésének. Például vannak, akik nem az igét tartják a mondat fejének, sőt, a hagyományosabb szemlélet szerint a mondat nem is ún. **endocentrikus** szerkezet (amelynek a mondattani tulajdonságait egy fej határozza meg), hanem **exocentrikus** (amelyben több egyenrangú elem kombinálódik össze). Aztán a főnévi frázisoknak egyesek szerint a névelő, nem pedig a főnév a feje, s ennek vonzata a maradék főnévi frázis. Lássunk most egy ilyen alternatív elemzést:

(9) A példamondat egy másik lehetséges elemzése

MONDAT (exocentrikus)			
IGEI FRÁZIS			
IGE (fej)	NÉVELŐFRÁZIS (vonzat)		
<i>Szeretem</i>	NÉVELŐ (fej)	FŐNÉVI FRÁZIS (vonzat)	
	<i>a</i>	MELLÉKNÉV (adjunktum)	FŐNÉV (fej)
		<i>szép</i>	<i>virágokat</i>

Az sem biztos, hogy minden kifejezésnek egyetlen feje van, pl. a mellérendelő szerkezeteknek, mint amilyen a *Dani és Gábor*, talán több.

A mondat fejének, az igének, egy vonzata, az ún. alany nincs külön szóként kifejezve. Elméleti döntés kérdése, hogy jelezzük-e ezt valahogy, például valamiféle üres (nem hangzó) elemmel.

A mondattanban egyébként a mondattani kategóriákat (igei frázis, főnévi kifejezés stb.) az angol rövidítéseikkel szokás jelezni. Ezekben az első betű vagy betűkombináció utal a szófajára:

(10) *Szófajok angol rövidítései*

- N = főnév („noun”)
- V = ige („verb”)
- A = melléknév („adjective”)
- Adv = határozószó („adverb”)
- Det = névelő („determiner”)
- ...

A **nem maximális kiterjesztéseket** vagy **nem maximális projekciókat**, vagyis azokat a kifejezéseket, amelyek nem frázisok, a szófaji jel után tett vonással jelölik: N' a főnévi kifejezés, V' az igei kifejezés stb. Végül a szófajjel utáni P betű (az angol „phrase” rövidítése) jelöli a frázist: NP a főnévi frázis (főnévi csoport), VP az igei frázis (igei csoport) jele, és így tovább. A mondatot sokszor az S („sentence”) betű jelöli.

A hierarchikus szerkezetnek egy másik megközelítése a **függőségi nyelvtan**. (Ennek egyik változata az, amit az iskolában „mondatelemzés” néven tanítanak.) A függőségi nyelvtan a mondat egységei közötti függőségi viszonyokat emeli ki. A függőségi viszony a régens (feje) és a bővítménye (ill. annak feje) között áll fenn. A függőségek láncolatával a függőségi nyelvtan szintén képes megragadni a beágyazás hierarchikusságát. A függőségi nyelvtanban a függőségi viszonyok fejezik ki a mondat szerkezetet és az ezzel párhuzamos jelentéstani kapcsolatokat; a függőségi viszonyokat funkciójuk szerint osztályozni is lehet (ld. **9.7.2.**). A mondattan további lehetséges megközelítéseiről részletesen írunk a nyelvtudomány történetéről szóló fejezetben, a generatív nyelvtant (**9.6.3.**) és a nem transzformációs nyelvtanelméleteket (**9.7.**) tárgyaló részben.

A mondattan tehát különféle eszközökkel írja le a kifejezések belső szerkezetét, a bővítmények lehetséges kategóriáit, sorrendjét és lehetséges értelmezését, valamint feltárja, hogy milyen bővítettségű kifejezések mely mondattani környezetekben fordulnak elő. A mondattani elméletek alapkategóriáikat ellenőrizhető módon definiálják, egyszerű és plauzibilis módon adnak számot a lehetséges mondattani szerkezetekről, feltárva, hogy az egyes kifejezések mely mondattani sajátságai következnek a bennük szereplő lexikai elemek szótári tulajdonságaiból (egyedi, ún. **idioszinkratikus** vonások), s melyek jelentéstani, morfológiai, netán fonológiai tulajdonságaikból vagy a kifejezés mondattani felépítéséből.

5.2. Grammatikai funkciók

A frázisszerkezet tárgyalásakor említett szerepeken kívül (fej, bővítmény, adjunktum) más szempontokból is különböző szerepeket tulajdonít a mondattan az összetevőknek. Így ugyanaz a szó a hagyományos nyelvtan szerint is különböző **mondattani szerepeket** (ún. **mondattani** vagy **grammatikai funkciókat**) is betölthet különböző mondatokban. Az ilyen funkciójú egységeket nevezi a hagyományos nyelvtan **mondatrészeknek**. Így például a melléknevek lehetnek jelzők és állítmányok, a főnévi csoportok lehetnek alanyok és tárgyak, stb.

Így az előző szakasz példáját a hagyományos nyelvtanban (függőségekkel és mondatrészekkel) az alábbi módon elemezhetjük: *A szeretem a szép virágokat* mondat központi eleme a *szeretem* ige, ami a mondat állítmánya. Ennek az igei régensnek a tárgyi vonzata a *virágokat* főnév, amelynek bővítményei a *szép* melléknév mint jelző és az *a* névelő.

A mondatrészeknek minden nyelvben vannak formai jellegzetességeik, például a magyarban az állítmány személyben és számban egyezik az alannyal, infinitívuszi ige mellett az alany datívuszban („részes esetben”) áll, stb. A főnévi csoportok különböző grammatikai funkciói a különböző nyelvekben esetragozással, kitüntetett szórendi helyzettel, előljárószókkal stb. járnak. Például a magyarban egy tipikus ragozott ige alanya alanyesetben áll. Bár az esetragok gyakran az adott esetragos főnevek tipikus grammatikai funkcióiról vannak elnevezve, a kettő nem tévesztendő össze. Tehát míg a magyarban a tipikus alany alanyesetben áll, nem minden alanyesetű főnév alany (pl. az *elromlott Péter biciklijé* mondatban a *Péter* nem alany), és nem minden alany alanyesetű (pl. a *Péternek meg kell javítania a biciklijét* mondatban a *Péternek* az alany, mégis datívuszban van).

Egy kifejezés grammatikai funkciója nem összetévesztendő a jelentéstani szerepekkel (ld. 4.5.), vagyis azzal, hogy melyik szereplőjét nevezi meg a kifejezés a régens által jelölt eseményszerkezetnek (tematikus szerep, ld. 4.5.3.), illetve azzal, hogy mit fejez ki a kifejezés jelentésének a beszédhelyzetben elfoglalt helyével kapcsolatban (kommunikatív szerep, ld. 4.5.4.). Tekintsük például a következő példapárt:

(11) *Alany és tárgy azonos jelentésben*

- a. *Gábort érdeklik a kocsik.*
- b. *Gábor érdeklődik a kocsik iránt.*
- c. *GÁBOR érdeklődik a kocsik iránt.*

Világos, hogy az (a) mondatban *a kocsik* az alany, míg a (b) mondatban *Gábor*: ezt a számbeli egyeztetés és az esetrag egyértelműen mutatja. Viszont a két mondat lényegében ugyanazt jelenti, *Gábor* tematikus szerepe (viszonya a kocsikhoz) lényegében mindkét esetben ugyanaz: *experiens*, holott a *Gábor* főnévi csoport funkciója tárgy az (a)-ban, és alany a (b)-ben. A két mondat különbsége nyilvánvalóan az ige különböző megválasztásából fakad. A tematikus szerepek és az őket megjelenítő frázisok grammatikai funkciója között szoros a kapcsolat. Számos nyelvben (pl. a magyarban is) kimondhatók olyan általános törvényszerűségek, mint például: ha az

eseményszerkezetnek kötelező kifejezni az ágensét, akkor azt mindig az alany fejezi ki. (Azért ilyen bonyolultan fogalmaztunk, mert vannak olyan speciális képzett igék vagy ún. passzív szerkezetek, amelyekben az ágenset névutós csoporttal fejezhetjük ki, de ez az igének nem kötelező bővítménye: *a Péter által vezetett autó.*) Ugyanakkor más tematikus szerepek esetében, amint ezt az érdeklődést kifejező két magyar ige is mutatja, a tematikus szerepek és grammatikai funkciók összerendelése végső soron az eseményszerkezetet kifejező régens (ige) egyedi tulajdonsága. Ezt a szótárak és nyelvtanok **vonzatkeret** néven gyakran az igék szótári tételében jelölni is szokták.

A fenti (a) és (b) mondatokban a *Gábor* egyaránt a mondat logikai alanya (topikja), holott (a)-ban alany, (b)-ben tárgy. A mondatpár tehát egyben arra is példa, hogy a kommunikatív szerepből nem következik a grammatikai funkció, és fordítva. Végül a (b) és a (c) mondatok azt illusztrálják, hogy a tematikus szerep és a kommunikatív szerep sem áll együtt. Valójában a grammatikai funkciók és a kommunikatív szerepek teljesen függetlenek egymástól, és így elvileg bármelyik mondatfunkció bármelyik kommunikatív szerepben előfordulhat.

A hagyományos nyelvtan a tematikus szerepekről és a kommunikatív szerepekről nemigen beszél, viszont a mondatrészeket igyekszik jelentésbeli sajátosságokkal meghatározni. Ezért a hagyományos rákérdezéses módszer (*Mit állítok? Kiről állítom?* stb.) néha félrevezető eredményeket ad, ha ezeket a rákérdezéseket valóságos magyar kérdő mondatokként értelmezzük, és rájuk az ilyen mondatok tipikus illúziójának megfelelően válaszolunk:

(12) *A rákérdezés-próba*

- a. *PISTA ölte meg az elnököt.*
Mit állítok? — Hogy megölte.
[Valójában ezt nem állítom, hanem **előfeltételezem** (ld. 4.2.3.); azt állítom, hogy Pista volt az illető.]
- b. *Jóskát elütötte a vonat.*
Mit állítok? — Hogy elütötte.
Miről állítom? — A vonatról.
[Valójában Jóskáról állítom, hogy elütötte a vonat, nem pedig a vonatról, hogy elütötte Jóskát.]

Az (a) példa azt illusztrálja, hogy a magyarban az állítás középpontjában nem feltétlenül a ragozott ige áll. A hagyományos nyelvtan szerint az állítmány mindig a ragozott ige, holott az olyan fókuszos mondatokban, mint a fenti (a), az „állítmánnyal” kifejezett állítást csak előfeltételezzük (valaki megölte az elnököt), az állítás középpontjában a fókuszos kifejezés áll, vagyis azt állítjuk, hogy az illető nem más, mint Pista.

A (b) példa azt mutatja, hogy amikor a grammatikai alany nem esik egybe a topikokkal, akkor is mintha furcsa megoldásokat adna a rákérdezéses teszt.

A probléma az, hogy természetes olvasatában a *Mit állítok?* kérdés a mondat fókuszára, a *Miről állítom?* kérdés pedig a mondat topikjára kérdez rá. Ezért a rákérdezésnek éppen az lehetne a didaktikai szerepe, hogy — igazi magyar kérdő

mondatokként értelmezve őket — velük a mondatok kommunikatív szerepeit azonosítsuk. Persze lehetne őket a mondatrészek azonosítására is használni, de ekkor meg kellene adni a pontos értelmezési szabályokat. Ez azonban azt jelentené, hogy a mondatrészeket más módon (pl. a jellemző toldalékaik segítségével) is érthetően lehet definiálni, tehát a rákérdezéssel tesztre nem is lenne szükség.

Nem a magyar az egyetlen nyelv, amelyben kötelező nyelvtani, mondattani eszközökkel lehet jelölni a topikot, a fókuszot stb. Csak éppen a környező indoeurópai nyelvekre nem jellemző ez; a japánban vagy a kecsuában viszont ragok jelölik ezeket a funkciókat.

5.3. Egyeztetés és szórend

Bizonyára mindannyiunknak vannak tapasztalatai arról, hogy az idegen nyelvekben a magyartól különböző **egyeztetési** szabályok vannak. A nyelvek ebben a tekintetben igen nagy eltéréseket mutatnak: vannak nyelvek (például a japán), amelyekben szinte semmilyen egyeztetési jelenség nincsen, más nyelvekben pedig a magyarnál sokkal több (például a szláv nyelvekben a jelzöt és a jelzett szót is egyeztetni kell egymással).

Elméletenként változik, hogy milyen váltakozásokat neveznek egyeztetésnek. A legáltalánosabb meghatározás szerint mindig egyeztetésről van szó, amikor egy mondattani viszonyt alaktani eszközökkel (is) jelölünk. Ebben az értelemben az ún. **esetragok** is az egyeztetés részei, hiszen ezek is mondattani viszonyokat jelölnek. Egyes elméletek (ilyen a 9.6.3. pontban tárgyalt ún. minimalizmus) annyira absztrakt jelenségnek tekintik az egyeztetést, hogy még olyankor is feltételeznek egyeztetést, amikor nincsen alaktani következménye, csak valamilyen mondattani viszony van két összetevő között. Hagyományosan azonban csak azt nevezik egyeztetésnek, amikor egy alaktani váltakozás mondattani okokra vezethető vissza: arra, hogy az illető szóalak a mondatban egy bizonyos fajta összetevővel szoros mondattani viszonyban van.

Abban is nagyon különböznek a világ nyelvei, hogy milyen szempontok vezérlik az egyeztetést. A leggyakoribb a **nyelvtani személy** és a **szám** szerinti egyeztetés, bár az változó, hogy milyen mondattani viszonyok járnak együtt ilyen egyeztetéssel. Persze igen gyakori az alany és az állítmány egyeztetése, de ez részben azért is van, mert sokszor éppen azért nevezik el a nyelvészek az illető összetevőt alanynak, mert ő az egyetlen, amelyikkel a ragozott igealak személyben és/vagy számban egyezik. Sok nyelvben megfigyelhető, hogy az igealak nem csak az egyik bővítményével egyezik — a magyarban is: az ún. alanyi/tárgyas különbség nem más, mint a harmadik személyű tárgyvaló egyeztetés határozottság szempontjából.

Gyakori még a **nyelvtani nem** szerinti egyeztetés. Ez azt jelenti, hogy a névszók különböző osztályokba tartoznak, amelyeknek sokszor legalább részben jelentéstani sajátosságaik is vannak. Az elnevezés az indoeurópai nyelvek hímnem—nőnem—semlegesnem megkülönböztetéséből származik; ezekben a nyelvekben a személyeket (esetleg állatokat) jelölő névszók nemét általában a jelöltek természetes neme (hím-, illetve nőnem) határozza meg, de a többi névszónak is van valamilyen (jelen-

tésük alapján megjósolhatatlan) neme. Sok nyelvben azonban másmilyen, sokszor sokkal gazdagabb a „nemek” rendszere. Például a bantu nyelvcsalád legtöbb nyelvében igen sok ilyen névszóosztály létezik.

Az egyeztetés, mint említettük, a mondattani viszonyok jelölésének egyik eszköze. A másik legfontosabb eszköz a **szórend**. A szórend fogalmába nemcsak az tartozik bele, hogy az egyik összetevőnek meg kell előznie vagy követnie kell a másikat, hanem az is, hogy két összetevőnek egyáltalán szomszédosnak kell lennie. A nyelvekben a szomszédosság (vagy legalább a közelség) a mondattani összetartozás leggyakoribb (ikonikusnak mondható) jelzése.

Az egyeztetés és a szórend, mivel hasonló a funkciójuk, szorosan össze is függenek egymással. Azokban a nyelvekben, amelyekben sok egyeztetési szabály van, általában a szórend is szabadabb, amennyiben az egyeztetés már maga is elegendő a mondattani viszonyok jelölésére, és megfordítva, a kevés egyeztetési szabályt tartalmazó nyelvekben általában kötöttebb a szórend. Az összefüggés természetesen csak tendenciaszerűen érvényesül, de igen gyakran megfigyelhető, akár egyes szerkezetek esetében is. Gondoljunk a magyar jelzős szerkezetre, amelyben nincs egyeztetés, és ennek megfelelően kötött a szórendje, míg a latin jelzős szerkezetekben egyeztetni kell a jelzőt és a jelzett szót, és ennek megfelelően nincs a jelzőnek kötött helye a jelzett szóhoz képest. Érdekességként említjük meg, hogy a bantu nyelvcsaládhoz tartozó szuahéli nyelvben, amelyben a mondatok általában alany—ige—tárgy felépítésűek, tehát kötött szórendűek, más szórendi változatok is gyakoriak, de csak akkor, ha az alany és a tárgy különböző névszóosztályba tartoznak, mert ilyenkor az igével való egyeztetés elárulja, hogy melyikük az alany, és melyikük a tárgy.

5.4. Néhány mondattani probléma

Ebben a pontban a mondattani leírás néhány nehézségéről szólunk, hogy bemutassuk, milyen típusú problémákkal kerülhetünk szembe a mondatok szerkezetével kapcsolatban, és milyen fajta érveléssel igyekezhetünk ezeket megoldani.

5.4.1. Vonzat és adjunktum

Meg kell említenünk, hogy a vonzatok és az adjunktumok elkülönítése nem mindig könnyű (ha egyáltalán lehetséges). Ez főként az ige bővítményeire vonatkozik. (**Bővítménynek** nevezzük a vonzatokat és az adjunktumokat együttesen, vagy ha nem akarunk szólni e kettő különbségéről.)

Egyértelműen vonzatoknak szokták minősíteni azokat a bővítményeket, amelyeknek formáját a régens pontosan meghatározza (például egy meghatározott esetragot kell viselnie), vagyis nem váltakozhat más formájú alakokkal:

(13) *Az adjunktum és a vonzat formai meghatározottsága*

- a. *Adjunktum:*
Nem az autó mellett beszélgetett.
Nem ott beszélgetett.
- b. *Vonzat:*
Nem az autó mellett döntött.
*Nem ^{OK}amellett/*ott döntött.*

A (b) mondatpár azt mutatja, hogy az *autó mellett* nem minden használatában helyettesíthető az *ott* szóval: amikor vonzatként szerepel, akkor csak az *amellett* szóval helyettesíthető.

Ez a próba azonban nem mindig működik, mert például a *lakik* ige helyhatározói bővítményét általában vonzatnak szokták tekinteni (például azért, mert nem hagyható el, ld. 4.5.2.), pedig a formája nincs pontosan meghatározva:

(14) *Nem meghatározott formájú vonzat*

- Nem a kórház mellett lakott.*
- a. *Nem amellett/ott lakott.*
- b. **Nem lakott.*

Azokban az esetekben, amelyekben a régens nem határozza meg a bővítmény pontos alakját, és nem elhagyható a bővítmény, mindig kétséges, hogy vonzattal vagy adjunktummal állunk-e szemben. Világos, hogy az igével jelölt eseményszerkezet egészére vonatkozó módosítók (pl. az idő- és helyhatározók), amelyek nélkül a mondat még mindig nem számít hiányosnak, mindig adjunktumnak minősülnek, és mindig elhagyhatóak. Rengeteg olyan bővítmény van azonban, amely nélkül a mondat hiányos eseményszerkezetet jelöl, vagy nem ugyanazt a teljes eseményféleséget, mint a bővítménnyel együtt. Az ilyen bővítmények többé-kevésbé okkal tekinthetők vonzatnak. Hogy csak egy példát említsünk erre, az ún. **rezultatív** bővítmények ilyenek. Az igék általában nem követelik meg őket, mégis alapvetően másmilyen eseményszerkezetet kapunk velük, illetve nélkülük, sőt bizonyos szerkezetekben a rezultatív bővítmény kötelező:

(15) *Rezultatív bővítmények*

- a. *Laposra kalapálta a vasdarabot.* (vö. *Kalapálta a vasdarabot.*)
- b. *Fényesre táncolták a parkettet.* (vö. **Táncolták a parkettet.*)

Mindez arra utal, hogy a bővítmények vonzatokra és adjunktumokra való felosztása csak jelentéstani alapon történhet. Ha egyértelmű mondattani következményei lennének annak, hogy valami vonzat-e vagy adjunktum, akkor nem lenne gond a különbség pontos meghatározásával, az egyes esetekben a döntés meghozásával. Ezért felmerül a gyanú, hogy ennek a különbségtételnek valójában nincs helye a mondatokban.

5.4.2. Lexikai integritás

A magyar mondat szerkezetének szerteágazó problémája a különböző **igevivők** viselkedése. A legtöbb magyar mondatban (azokban is, amelyekben nincs fókusz) állni szokott valami az ige előtt, általában egyetlen hangsúlyos egységet alkotva az igével. Ilyen elrendezésekről volt szó a fenti 5.1.3. pontban is: (*ajándékot venni, ajándékot akart venni*). Az igevivő lehet az igekötő (*meglátogatni*), névelőtlen főnévi csoport (*ajándékot venni*), tárgy vagy célpontot jelölő bővítmény, meg az infinitívuszi bővítmény is:

(16) Néhány példa ige előtti hangsúlyos elemre

- a. Péter Szegedre utazott.
- b. Tönkremegyünk.
- c. Hazaért.
- d. Az asztalra rakta a könyvet.
- e. Szaván fogtam apámat.
- f. Ottmaradt a moziban.
- g. Előd hokizni hívta a fiúkat.
- h. Reggelre lógni fog a nyomorult.

Érdekes módon a hagyományosan igekötőnek nevezett szavak gyakorlatilag teljesen azonosan viselkednek minden ilyen ige elé kerülő kifejezéssel (pl. fókuszot tartalmazó vagy **progresszív** — **folyamatos szemléletű** — mondatban az ige mögé kerülnek):

(17) Fókuszos és progresszív mondatok

- a. Péter utazott Szegedre.
- b. Mi megyünk tönkre.
- c. Jóska ért haza. (fókuszos)
?Jóska éppen ért haza, amikor... (progresszív)
- d. Mari rakta az asztalra a könyvet. (fókuszos)
- e. Tegnap fogtam szaván apámat. (fókuszos)
- f. A moziban maradt (?ott). (fókuszos)
- g. Előd hívta hokizni a fiúkat.
- h. Csak reggel fog lógni a nyomorult. (fókuszos)

Jelentéstani és egyéb okokból nem mindig létezik mind a két mondatfajta, a fókuszos is és a progresszív is. Mint már mondtuk, a fókuszos változatban az ige hangsúlytalan, sőt, általában még az ige utáni elemek is; a progresszív változatban a ragozott ige hangsúlyos. A példákból annyi látszik, hogy az igekötők elhatárolása az igevivőktől igen problematikus, ha egyáltalán megtehető. A helyesírás meglehetősen

önkényes (ezért megtévesztő) a tekintetben, hogy mikor írjuk egybe, illetve külön az igevivőt.

Az az elméleti probléma, amelyet az igekötők felvetnek, és amelyet tovább súlyosbít, hogy nehéz az igekötőket a többi igevivőtől elkülöníteni, a **lexikai integritás** problémája. Arról van szó, hogy míg a fenti *ajándékot venni*-hez hasonló igés szerkezeteket egyértelműen mondattani képződménynek szokás tekinteni, míg az igekötős igéket — amelyek, mint láttuk, hozzájuk igen hasonlóan viselkednek — sok szempontból egyetlen szónak szeretnénk tekinteni (a hagyományos nyelvten is egyetlen összetett szónak tartja). Ez arra utal, hogy a mondattani szerkezetben esetleg szónál kisebb egységek is lehetnek önálló elemek. A lexikai integritás elve ennek éppen az ellenkezőjét, a szavak mondattani felbonthatatlanságát állítja.

5.4.3. Kompozicionalitási problémák

Mint a nyelv használatáról szóló fejezetben már elmondtuk, a szerkezet és a jelentés kapcsolatát a kompozicionalitás elve vezérli (4.4.2.). Azt is elmondtuk, hogy a mondatoknak tulajdonított szerkezet feltételezésekor a mondattan általában eleve feltételezi ezt az elvet, vagyis a mondattani összetevőknek illik egyben jelentéstani összetevőknek is lenniük (ld. 5.1.). Ebben a pontban arról lesz szó, hogy néha nem is tűnik olyan egyszerűnek ennek az elvnek a betartása.

Ha olyan jelenségeket találunk, amelyeket nehéz a kompozicionalitás megsértése nélkül magyarázni, akkor — persze csak ha ragaszkodunk ehhez az elvhez — felül kell vizsgálnunk az illető kifejezéseknek tulajdonított mondattani szerkezetet vagy a nekik tulajdonított jelentést vagy mindkettőt. Tekintsünk át röviden egy ilyen példát.

(18) *Kompozicionálisan nehezen elemezhető szerkezet*

Minden falu legmagasabb házát lebontották.

S

NP

VP

NP

N'

lebontották.

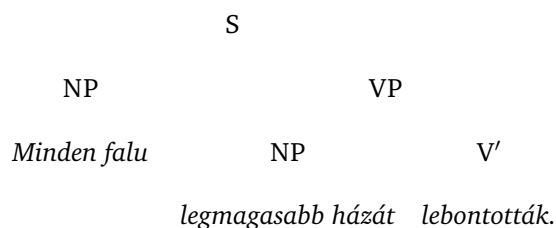
Minden falu legmagasabb házát

A nehézséget az jelenti, hogy a kívánt értelmezés szerint a tárgy nem egyetlen ház, hanem sok (ún. **univerzálisan kvantifikált**, vagyis *minden*-es főnévi csoport fejezi ki). Viszont ennek a kifejezője, a *minden* szó nem közvetlenül a főnévi csoport eleme, hanem — a hagyományos elemzés szerint — a birtokos jelzőé. Eszerint az egész tárgy jelentésének a magyarázatához nem lenne elég a közvetlen összetevőinek a jelentését figyelembe venni, hanem bele kellene nézni a birtokos jelző belső felépítésébe, ami ellentmondana a kompozicionalitás elvének.

A megoldás, mint mondtuk, a mondattani felépítés vagy a jelentés felülvizsgálatával történhet. Az utóbbi nem jön számításba, hiszen épp azt fejtegettük, hogy a birtokost megelőző *minden* jelentése nem vehet közvetlenül részt az egész tárgy

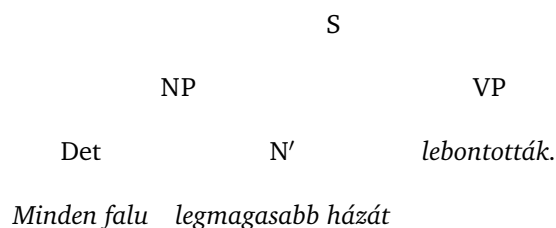
jelentésének a meghatározásában (ahogy például a birtokos névelőjének a jelentése sem vehetne). A mondattani elemzést kell tehát felülvizsgálnunk (aminek persze jelentéstani következményei is lehetnek). Két kézenfekvő alternatíva létezik:

(19) 1. alternatíva: A birtokos jelző mint alany



Ennek az elemzésnek jelentéstani nehézségei nincsenek, hiszen a 'minden falu [olyan, hogy] lebontották a legmagasabb házát' jelentést ebből ugyanolyan könnyűszerrel megmagyarázhatjuk, mint mondjuk a *Pista eltörte a lábát* mondat jelentését. Csakhogy mondattanilag furcsa lenne, hogy a hagyományosan birtokos szerkezetnek tekintett *minden falu legmagasabb házát* itt nem is alkot összetevőt. Ezenkívül a mondatnak (bár ez az ágrajzon rejtve marad) két alanya lenne: maga a *minden falu*, valamint a *lebontották* ki nem tett ('valakik' vagy 'ők' jelentésű) alanya. Márpedig azt, hogy a magyarban csak egy alanyuk van a mondatoknak, nem szívesen adnánk fel.

(20) 2. alternatíva: A birtokos jelző mint névelő



Ez a megközelítés azért rokonszenvesebb, mert itt az összetevős szerkezet ugyanaz, mint a hagyományos elemzés szerint. Jelentéstani problémát sem vet fel, hiszen az teljesen közönséges dolog, hogy a névelő határozza meg a főnévi csoport (itt a tárgy) kvantifikációs tulajdonságait. Az egyetlen furcsasága, hogy a főnévi csoporton belül a névelő és a főnévi kifejezés egyben birtokos szerkezetet is alkotnak. Egyébként a hagyományos angol leíró nyelvtanban gyakran ugyanezt a szerkezetet tulajdonítják az olyan birtokos szerkezeteknek, mint *John's house* 'János háza', vagyis névelőnek tekintik a *John's* birtokost.

6.

Alaktan

Az alaktan a szavak tudománya. Megtévesztő neve ellenére nemcsak a szavak alakjával, hanem a használatukkal is foglalkozik. Az alaktan a mondattanhoz hasonló kérdéseket tesz fel, de alapegysége a szó, nem pedig a mondat. Így vizsgálja a szavak egymáshoz való viszonyát, belső felépítésüket, valamint megpróbálja rendszerezni, hogy a szavak szerkezete milyen viszonyban van a mondatbeli funkcióikkal, mondattani kategóriáikkal.

6.1. Az alaktan alapfogalmai

6.1.1. Szó

A **szó** definíciója a nyelvészet egyik legproblematisabb kérdése. Sokan azt nevezik szónak, ami hangsúllyal rendelkezik (rendelkezhet). A helyesírás gyakran nem következetes ebben a tekintetben: *fel akar állni, felállni, mérges kígyó*. Talán az felel meg leginkább a beszélők intuitív szófogalmának, hogy a szó olyan egység, amely nem mindig ugyanolyan kategóriájú morféimák szomszédságában jelenik meg. Így a toldalékok nem szavak, mert jellemzően ugyanolyan dolgok előtt vagy mögött állnak, míg a tövek (ha nem kötöttek) általában egyben szavak is.

Ha a hangsúlyozási lehetőséget vennénk alapul, akkor nem lehetnének szavak az ún. **simulószavak** vagy **tapadószavak** (klitikumok), például a magyar *a/az* határozott névelő. Ez általában nem lehet hangsúlyos, a mondatban mindig egy másik szóhoz tapadva, „hozzásimulva” jelenik meg, azzal egy hangsúlyegységet alkot. Javasolt meghatározásunk alapján azonban szónak minősül, mert előtte értelemszerűen bármilyen kategóriájú másik szó állhat, és mögötte is igen sokféle, például:

- (1) Névelőt követő morfok kategóriái
- a. Főnév:
a ház
 - b. Mennyiségjelölő:
a három ház, a legtöbb ház
 - c. Melléknév:
a piros ház
 - d. Igenév vagy annak bővítménye:
a befestett ház, a pirosra festett ház
 - e. Határozószó:
a most érkező vonat

6.1.2. Szótári tétel

Sokszor azt az egységet is szónak nevezik, amely, bár hangtanilag talán több szóból áll, a jelentését külön meg kell tanulni, mert nem jósolható meg a felépítéséből és részeinek a jelentéséből, vagyis nem áttetsző a jelentése; idiomatikus. Erről a kérdéskörrel a nyelv használatáról szóló fejezetben már szóltunk (ld. 4.4.2.). Az ilyen külön megtanulandó egységeket a nyelvészetben **lexémáknak** vagy **szótári tételeknek** nevezzük. Ez a hagyományos szótárak szótári tételeinél sokkal tágabb fogalom. A szótárban benne kell lennie mindennek, ami nem következik általánosabb elvekből, megszorításokból stb.

De a szótári tételeket nem azonosíthatjuk a szavakkal. Szótári tételek ugyanis lehetnek összetett szerkezetek is (pl. *zöld ágra vergődik*) vagy akár egész mondatok is (pl. *veri az ördög a feleségét*). A produkciós idiómák között is vannak összetett szerkezetek (ezeket néha **kollokációnak** vagy **frazémának** is nevezik), például *tárva-nyitva*. Ugyanakkor vannak szóalkotással létrehozott, például összetett szavak, amelyek nem szótári tételek, például az anyagnevesek: *üvegbúra*, *vasgolyó*: ezeknek az alakjában vagy jelentésében nincsen semmilyen megjósolhatatlan vagy nem áttetsző elem.

Az ilyen absztrakt szótári tételek összességét a nyelvtanban **lexikonnak** (néha **szótárnak**) nevezik. Ha a lexikon alatt a beszélők által elsajátított statikus tudás modelljét értjük, akkor **mentális lexikonról** beszélünk. A lexikont a szótárakhoz hasonlóan nem egyszerűen szavak listájaként kell elképzelni. A szótári tételek hangtani, jelentéstani, használati információkat is tartalmazhatnak, ilyen információt kódol például a szófaj vagy a lexikai osztály kategóriája, amelyet a legtöbb nyelvtani elméletben használnak.

6.1.3. Szófaj

Az iskolából mindannyian jól ismerjük a szavak ún. **szófajok** szerinti osztályozását. Ez az osztályozás a szavak lehetséges mondatbeli szerepeit, toldalékolási lehetőségeit és főbb jelentéstani jegyeit egyaránt figyelembe veszi, hol az egyik, hol a másik

szempontra helyezve nagyobb hangsúlyt. A sok szempont persze gyakran konvergál, de sokszor van konfliktus is köztük.

Az ún. kisebb szófajok, pl. a kötőszavak, a határozószók, mindenféle grammatikai formatívumok (pl. *-e, pedig, nem*) nagyon jellegzetes mondatbeli szereppel rendelkeznek, de egyedi a jelentésük is, és általában nem, vagy alig toldalékolhatóak. Ezeket tehát viszonylag könnyű „szófajokba” sorolni, a nehézséget inkább az okozza, hogy szinte mindegyikük sajátos mondattani viselkedést mutat, tehát rengeteg kis osztályra lenne szükség a csoportosításhoz. A hagyományos iskolai nyelvtan ezzel a problémával nem foglalkozik.

Ha a nagy, nyitott osztályokat tekintjük, mint amilyen a főnév, a melléknév vagy az ige, ezek leginkább toldalékolási lehetőségeikben viselkednek egységesen, ennek alapján lehet őket a legjobban szétválasztani. Viszont nem ígéretes ezeknek a szófajoknak a jelentéstani meghatározása. Például az, hogy az ige „cselekvést, történést, létezést fejez ki”, nem vezet messzire. Már az sem világos, mit „fejez ki” maga a *cselekvés, történés*, illetve a *létezés* szó, és nem nehéz olyan főneveket, mellékneveket stb. találni, amelyek ezen az alapon igének minősülnének. Ugyanazt a jelentést különböző nyelvek gyakran teljesen különböző szófajjal avagy szerkezettel fejezik ki. Például a franciában *j'ai sommeil* 'álmos vagyok' (szó szerint: 'álmoságom van') felel meg a magyar *álmos vagyok* állítmánynak (ld. 2.1.2.). Ilyen módon a szóosztályoknak a jelentés alapján való, intuíción alapuló (nem tesztelhető, azaz igazolható vagy cáfolható) besorolása csupán gyenge kísérlet az emberi nyelv fogalmainak naiv metafizikai vizsgálata felé, távolról sem nevezhető tudományos igényű elméletnek.

Ami a mondattani viselkedést illeti, a nagy szófajokon belül az egyes szavak és alosztályok nem egyformán képesek arra, hogy a szófajra általában jellemző mondatbeli szerepeket betöltsék. Például a melléknveken belül az állapotot jelölők (pl. *álmos*) szívesen lesznek állítmányok, míg például az *állítólagos, néhai, sehonnai, nagyságos* jelző lehet, de állítmány egyáltalán nem.

Érezhető, hogy a szófaj fogalmát valójában a ragozó nyelvekre (eredetileg a görögre és a latinra) találták ki. Ha a magyarban nem lenne ragozás, már sokkal kevésbé éreznénk, mi is tulajdonképpen az, hogy *főnév*. Azt, hogy az *álmos* és az *alszik* nem ugyanabba a szófajba tartozik, mindenekelőtt onnan tudjuk, hogy más ragozott alakjaik vannak. Tehát az egyetlen biztos (a jelentésektől függetlenül) osztályozási szempontunk az lehet, hogy egy adott szó milyen ragozási mintázatot mutat, és ezzel párhuzamosan milyen mondatbeli szerepet, grammatikai funkciót (ld. 5.2.) tölthet be.

A szófaji osztályozás tisztaságát gyengítik azok az **átmeneti esetek** is, amelyek egy-egy szó vagy szóosztály prototipikus használati helyzetéből fakadnak, de még a ragozásra is kihathatnak. Ilyen a magyar *szabad* 'meg van engedve' esete: mivel általában személytelen igékkel azonos környezetben fordul elő, egyes alakjaiban igeként is ragozható:

(2) *A szabad*

- a. *Józsinnak nem szabad/fontos/kell dohányoznia.*
- b. *Józsinnak nem volt szabad/nem szabadott/nem volt fontos/nem kellett dohányoznia.*
- c. *Józsinnak ne legyen szabad/ne szabadjon/ne legyen fontos/ne kelljen dohányoznia.*

6.1.4. Morféma

A szavakat mint egységeket (a mondattan építőköveiként és az alaktan fő egységeiként) a legtöbb elmélet adottnak veszi. Bizonyos elméletek azonban ezt az éles elhatárolást elvetik, és azt vallják, hogy a szavak belső felépítésének feltárását a mondatokéhoz hasonló módszertannal érdemes megközelíteni. Csakúgy, mint a mondatok, a szavak is összetevőkre bonthatók.

Az emberi nyelv kettős tagolású. A beszédhangok (**fónok**) az alsó tagolási szint, míg a **morfok** a felső szint alapegységei, szegmentumai. A morf a beszédfolyam olyan minimális egysége, amelynek jelentés, de legalábbis szerkezeti szerep tulajdonítható. A morfot és a vele asszociált jelentést tehát minimális jelnek tekinthetjük. Ezeket a minimális jeleket megfeleltethetjük egymásnak, azonos csoportba sorolva azokat, amelyek azonos jelentéssel (szerkezeti szereppel) járulnak hozzá a különböző őket tartalmazó összetettebb kifejezések jelentéséhez, illetve szerkezetéhez. Az ilyen absztrakt elemeket nevezzük **morfémáknak**. A morfémákból kiindulva tehát azt is mondhatjuk, hogy a morféma egy előfordulásának hangalakját morfoknak nevezzük. Az egy morfémához tartozó hangalakokat az illető morféma **allomorfiáinak** nevezzük.

A morféma fogalma nagyon absztrakt: az alaki szempontból minimális, azonos jelentésű jelek osztályát jelöli. Meghatározásához tehát elvileg értenünk kell a jelentés (vagy legalábbis a jelentésség és jelentéskülönbség) fogalmát. A morfémák elhatárolása azért is igen nehéz feladat, mert a fenti meghatározás egyrészt azt feltételezi, hogy a morfok hangalakja összefüggő (a beszédfolyamban folytonos egységet alkot), másrészt pedig azt, hogy más morfok hangalakjától elkülöníthető (a beszédfolyamban nem átfedő egység).

Sok vita folyt például a magyar *házaim* típusú szavak alaktani felépítéséről: az *-i*-nek tulajdoníthatjuk a 'több birtok' jelölésének szerepét, azonban a toldalékból fennmaradó *-a-m-* (amelyet esetleg azonosíthatunk a *házam* toldalékával) hangalakilag nem lenne összefüggő morféma, hiszen az *-i-* e szerint az elemzés szerint beleékelődne. Persze más elemzést is el lehetne képzelni, például megtehetnénk, hogy egyáltalán nem bontjuk részekre az *-aim* toldalékot, vagy azt is mondhatnánk, hogy az *-a-* nem a toldalék része, csak az *-m* a toldalék, s ezt előzheti meg a több birtokot jelölő *-i-*.

A másik nagy gond a morfémák elhatárolásával, hogy ha egy szóról „levágunk” egy morfémát, nem mindig lesz morféma(sor), ami megmarad. A magyarban az *-ol/-al/-el/-öl/-l* toldalék rendszeresen igeképzőként főnevekhez járulhat (pl. *mázol*,

házal), emiatt morfémának tekinthetjük. Akkor viszont kérdéses, hogy tartalmazza-e ezt a morfémat például a *guggol* ige. A **gugg* ugyanis önálló főnévi morfémaként nem létezik. Vagy létezik, de csak ebben a képzett alakban fordul elő? Nincs egyértelmű válasz. A *gugg*-hoz hasonló töveket egyébként **fantomtőnek** (vagy kötött, esetleg fiktív tőnek) nevezzük. Fantomtövek nemcsak toldalékokkal, hanem más tövekkel is társulhatnak, pl. *fabatka*, *takonypóc*.

Az olyan morféákat, amelyek csak más morféákkal egy szóban kombinálódva jelenhetnek meg, **kötött morféáknak** nevezzük. A fantomtövek értelemszerűen kötött morféák. Kötött morféma továbbá minden toldalék is, de vannak olyan kötött morféák is, amelyek nem fantomtövek, mert több alakban is előfordulnak: *kond-* (*kondul*, *kondít*), *rag-* (*ragad*, *ragaszt*). Az ilyen, tovább nem bontható, csak képzővel előforduló töveket **gyöknek** is nevezik.

A morféák meghatározásához a morfok környezeti előfordulásait, disztribúcióját szokták vizsgálni. Ha két morf disztribúciója és jelentéshozzájárulása is azonos, akkor joggal tarthatjuk őket absztrakt szinten egyenértékűeknek: egyazon morféma allomorfiáinak. Például mondhatjuk, hogy a magyarban a *fel* és a *föl* egy absztrakt FEL morféma allomorfjai. Mivel minden környezetben tetszőleges változat használható, azt mondjuk, hogy a két allomorf **szabad váltakozást** mutat, vagy a FEL **szabad változatai**.

Ha két morf előfordulási környezetei komplementer viszonyban állnak, vagyis nincs olyan környezet, amelyben mindkét morf előfordulhat, akkor azt mondjuk, hogy a morfok **kiegészítő eloszlásban** állnak. A kiegészítő disztribúció esetén a morfok előfordulása általában nem véletlenszerű, hanem rendszeresen és szabályszerűen megjósolható, hogy milyen környezetben melyik morf jelenik meg. Például a *-höz* és a *-hez* disztribúciója a legtöbb magyar nyelvváltozatban kiegészítő megoszlást mutat, és azt, hogy melyik jelenik meg egy adott környezetben, a toldalékoltó hangtani tulajdonságai határozzák meg (konkrétan a megelőző elülső nyelválású magánhangzó kerekítettsége, ld. a magánhangzó-harmóniáról mondottakat a hangtanról szóló 7. fejezetben). Mivel a két morf funkciója megegyezik (allatíviszi esetjelölők), mondhatjuk, hogy egyazon morféma, az absztrakt HEZ morféma allomorfjai. Mivel előfordulásukat a környezet határozza meg, azt mondjuk, hogy a *-höz* és a *-hez* a HEZ **pozicionális változatai**.

Azt a formális eljárásort, ami az egységek disztribúcióját figyelembe véve megadja az egységeket, disztribúciós módszereknek nevezik. A disztribúciós módszert az amerikai deskriptív nyelvészek dolgozták ki; ez a modernkori nyelvtudományban a szinkrón nyelvi elemzés első formalizálása (ld. 9.6.2.). A disztribúciós módszer mind a mondattanban mind az alaktanban használható az összetett egységek összetevőkre való felbontásának módszereként.

6.2. Szóalkotás

A **szóalkotás** fogalmán itt azt fogjuk érteni, hogy 'szótári tételek alkotása alaktani eszközökkel'.¹ Szóalkotás révén jött létre például a *látványpékség* (összetétel), a *nevezik* (képzés) vagy a *zsepi* (csonkolás és képzés). Mindezek új szótári tételek; ha azonban egy toldalékolt vagy összetett szó nem alkot önálló szótári tételt (semmilyen értelemben sem idiomatikus), vagy ha egy szótári tétel nem toldalékolással, összetétellel stb. keletkezik, akkor nem beszélünk szóalkotásról. Ebben tehát eltérünk a hagyományos nyelvtantól, amelyben a toldalékolás egyes fajtáit (amelyeket „szóképzésnek” neveznek) és a szóösszetételt minden esetben szóalkotásnak tekintik, például az igenevek esetében is, pedig azok nem önálló szótári tételek.

Bár nehezen ellenőrizhető, tulajdonképpen azokra a többmorfémás szavakra mondhatjuk, hogy szóalkotással jöttek létre, amelyekről a beszélők el tudják dönteni, hogy „hallották-e már valaha”. Ezért nem szóalkotás az igenevek alkotása: senki sem tudja eldönteni, hogy egy általa egyébként ismert igének (pl. a *légtelenít* igének) hallotta-e már az infinitívuszi (*légteleníteni*) vagy előidejű melléknévi igenévi (*légtelenített*) alakját, szemben például az olyan összetett szavakkal, mint a *mosolyzünet* főnév, amelyről általában mindenki el tudja dönteni, hallotta-e (még ha a jelentésével esetleg nincs is tisztában).

Mivel szóalkotáson itt önálló szótári tételek létrehozását értjük, és mivel a szótári tételek nem megjósolhatóak, valójában a szóalkotás nem a legközönségesebb dolog, amit a beszélők a nyelvhasználat során végeznek, hanem mindig **újítás**, ami mindenképpen „rendellenes” viselkedésnek, a konvenciótól való eltérésnek felel meg. Mivel az ilyen újítások mindig már létező alakulatok mintájára készülnek, a beszélőknek tisztában kell lenniük a már létező szótári tételek szerkezetével, hogy alkalmazkodhassanak a már létező mintákhoz. Ha nem így tennének, beszélőtársaik valószínűleg nem tudnák felismerni az újítás mögött meghúzódó szándékot.

6.2.1. Szóképzés

Sokszor már azt is nehéz eldönteni, hogy egy-egy szó egyáltalán képzett-e, és ha igen, milyen képző és milyen tő szerepel benne. A *segéd* szónak nyilván van valami köze a *segít*-hez, de az utóbbinak a töve — ha létezik egyáltalán — e kettőn kívül a mai magyarban csak a *segély* szóban fordul elő,² a *segéd* képzője pedig — ha egyáltalán képzett szónak tekintjük — talán csak a *beszéd* szóban található még meg.

Annyi bizonyos, hogy minél egységesebb (és nagyobb) egy azonos toldalékkal alkotott szóosztály a jelentését és a tövek természetét illetően, annál inkább szolgálhat újabb szóalkotás mintájául, vagyis a szóalkotási mintázat annál **produktívabb (termékenyebb)**. A *segéd*-ből és a *beszéd*-ből álló osztály például egyáltalán nem ad ilyen termékeny szóalkotási mintát. A *szoros*, *szorít*, *szorul* osztályai hasonlóak, mert bár a jelentésük nagyjából egységes (pl. a *feszés*, *feszít*, *feszül* vagy a *piros*, *pirít*, *pirul*

¹ A nyelvtanok gyakran szóalkotásnak nevezik a rövidítések (pl. *BTK*) és betűszavak (pl. *áfa*) alkotását is, sőt, esetleg a kölcsönzést is. Mivel ezek nem az alaktan eszköztárát használják, mi nem tárgyaljuk itt a szótár bővítésének ezeket a módjait. A kölcsönzésről lásd a **8.1.1.** részt.

² Ismerheti még a beszélő az archaikus *segedelem* főnevet és a *segél* igét is (az *Isten engem úgy segéljen* kifejezésből).

jelentései viszonylag párhuzamosak), a töveik hovatarozása annyira vitás (számos fantomtő van ezekben az osztályokban), hogy új szóalkotás nem alapulhat rájuk. Viszont például *-ékeny/-ékony* képzővel alkotott melléknév igen sok van, tövük szinte mindig ún. mediális ige (olyan, amelynek az alanya nem szándékos végrehajtó, inkább passzívan eltűri a folyamatot), és a jelentésük is egységes ('hajlamos az illető folyamatra'): *folyékony, hajlékony* stb. Ezért szolgálhatnak könnyedén újítások alapjául, ezért nincs kizárva, hogy valaki egy labdára azt mondja, hogy *pattogékony*.

6.2.2. Szóösszetétel

A szóösszetétel szinte ugyanazokat a problémákat veti fel, mint a szóképzés. Sokszor nehéz eldönteni, hogy egy szó összetett-e egyáltalán (például az *indok* szóban felfedezhetjük-e az *indít* tövét és az *ok* főnevet?). Itt is csak annyit mondhatunk, hogy minél népesebb egy összetettség-minta, minél egységesebb a bele tartozó szavak jelentéstani felépítése, és minél jobban azonosítható, hogy milyen típusú tövekből lehet megalkotni az illető mintába tartozó összetett szavakat, annál inkább szolgálhat újítások alapjául. Például a *dolgozószoba* mintájának megfelelő szavak ilyen népes és teljesen áttetsző osztályt alkotnak, ezért lehet újítások alapja: nem lepődnek meg, és nem okozna megértési nehézséget, ha az *installálópinca* vagy a *kenőzőkert* összetételeket hallanánk.

A *minta* itt sem csak alaki, elrendezésbeli mintát jelent, hanem a hozzá tartozó jelentést is. Például a *-szünet* végű összetett szavak (legalább) két különböző mintába illeszkednek aszerint, hogy az előtagban jelölt dolog *kedvéért* tartott szünetről van-e szó (*ebédszünet, cigarettaszünet, kávészünet* stb.), vagy pedig az előtaggal jelölt dolog szakad meg, és így keletkezik a szünet (*áramszünet, adásszünet, mosolyszünet* stb.).

6.3. Toldalékolás

A toldalékokat több szempontból is szokás osztályozni.

6.3.1. A toldalékok osztályozása

Derivációs—inflexiós

A tipikus derivációs toldalék („képző”) új szótári tételt hoz létre (amelyről általában el tudjuk dönteni, hogy „hallottuk-e már valaha”), pl. *-mány/-mény, -alom/-elem*. Az inflexiós toldalék („jel” és „rag”) ezzel szemben egy már létező szónak egy alakját hozza létre (általában nem tudjuk eldönteni, hogy éppen ebben az alakban „hallottuk-e már valaha” a szót). Sokszor nagyon nehéz eldönteni, hogy melyik esetről van szó, különösen a **termékeny** toldalékoknál (ld. alább): hogyan lehetne eldönteni például, hogy az *Egy személtáldányi szemetet vittem le* mondatban a *-nyi* toldalék derivációs vagy inflexiós?

Egy másik közkeletű meghatározás szerint az inflexiós toldalékok inkább csak a szavak mondatba fűzésének kellékei, a kifejezések jelentéséhez nem járulnak hoz-

zá. Ennek a meghatározásnak is nehéz pontos értelmezést tulajdonítani, és nagyon sok ellenpélda van a hagyományos besorolásra is: a magyarban a *-ban/-ben* toldalékot inflexiónak szokták tekinteni, pedig igenis van jelentése, hiszen ki tagadná, hogy a *bennem* vagy akár a *belseje* szónak is van jelentése, és hogy ezek lényegében azonosak a *-ban/-ben* jelentésével például abban, hogy *a szobában van?* Másrészt a helyet jelölő főnevekhez illeszthető *-i* toldalékot derivációsnek szokták tekinteni, holott, ha úgy vesszük, épp hogy csak a helynév mondatba fűzésének kelléke, például ebben: *budapesti lakosok*, pontosan annyira, mint a birtokos szerkezet ebben: *Budapest lakosai*.

Egy-egy tőnek a különböző inflexiós toldalékos alakjait (legalábbis a leggyakoribb toldalékokra vonatkozóan) **paradigmának** (ragozási sornak) nevezzük. Így beszélhetünk például az *ad* ige paradigmájáról (*adok, adsz, ..., adtam, ...*), de szűkebb értelemben is használhatjuk a szót (például az *ad* ige feltételes módú paradigmáját az *adnék, adnál, ...* szavak alkotják), és tágabb értelemben is: a magyar igéknek van jelen és múlt idejű, tárgyias és alanyi stb. paradigmájuk. A magyar főnevek esetragos alakjait is tekinthetjük paradigmának, de már sokkal kisebb az egyetértés abban, hogy mely toldalékos alakok tartoznak bele.

A tövek paradigmája általában jól elkülöníthető, termékeny mintázatokat ad ki, ami lehetővé teszi, hogy új szóalkotással vagy egyéb újítás révén a nyelvbe került új töveket tetszőlegesen ragozhassuk. Azt, hogy egy tő mely más tövek paradigmájának mintájára ragozódik, szintén szokták paradigmának nevezni. Mondhatjuk például, hogy a *kutya* és a *macska* azonos paradigmába tartozik (azonos minta szerint ragozódik). A szófajokról szóló 6.1.3. részben említettük, hogy a szófaj fogalmát a tövek toldalékolt alakjaival lehet leginkább megragadni. Egy adott szófajhoz tartozó toldalékolt alakok rendszerét szintén paradigmának nevezik, így beszélhetünk főnévi paradigmáról, vagy mondhatjuk, hogy a többes szám tárgyeset része a főnévi paradigmának.

Áttetsző és nem áttetsző

A toldalékolt alakok esetén is beszélhetünk **áttetszőségről**. Ez azt jelenti, hogy a toldalékolt alak jelentése megjósolható a toldalék és a tő jelentéséből, pl. *-tat/-tet* (több szótagú tövek esetén): *hallgattat*; illetve lehet **nem áttetsző**, pl. *adandó (alkalom), ugrat*. Nem arról van szó, hogy egy-egy toldalék természete szerint áttetsző vagy nem áttetsző alakokban szokott előfordulni, ugyanaz a toldalék mindkét fajta alakban előfordulhat. Például az utóidejű melléknévi igenév toldaléka, az *-andó/-endő* előfordul a nem transzparens *adandó*-ban, de a transzparens *megírandó*-ban is.

Produktivitás

Fontos fogalom a **produktivitás** vagy **termékenység**. Ha egy toldalék egy nyílt szóosztály minden tagjára szabadon alkalmazható, akkor termékenynek mondjuk. Ilyen pl. a *-ható/-hető* toldalék, amelyet bármilyen tárgyias igéhez, a *-ság/-ség*, amelyet szinte bármelyik melléknévhez, vagy a már említett *-nyi*, amit bármilyen szóhoz, amely mértékegységként értelmezhető, hozzáilleszhetünk. **Nem produktív** (terméketlen) toldalékok például a *-nok* (van *pohárnok, kincstárnok*, de nincs **jegynök*

'jegyáros, jegyszedő'). Fontos megjegyezni, hogy egy-egy toldalék leginkább csak egy bizonyos jelentésben lehet termékeny; ilyenkor a vele alkotott szavak egyben áttetszőek is. Például a *-ság/-ség* termékeny abban az értelemben, hogy 'az a tény, hogy valaki a tőben jelzett tulajdonsággal, foglalkozással stb. rendelkezik', de nem termékeny abban az értelemben, hogy 'a tőben jelzett közszolgálati funkciót ellátó személyek testülete, ennek épülete stb.', amely jelentés előfordul a *rendőrség, tűzoltóság* stb. szavakban, de nem képezhető **mentőség*.

Nincs precíz módszer annak megállapítására, hogy termékeny-e egy toldalék, hiszen ehhez azt kellene megítélnünk, hogy egy-egy új szó elképzelhető lenne-e mint újítás. Például nehéz megítélni, hogy elterjedhetne-e a *pattogékony* melléknév annak jelölésére, hogy egy teniszlabda jól pattog. Ezért nehéz megmondani, hogy az *-ékony/-ékeny* toldalék termékeny-e. Az inflexiók toldalékolás mindig termékeny, vagyis egy tő mindig ragozható a szó paradigmájának megfelelően (bár lehetnek kivételesen hiányzó alakok, ld. 6.3.2.). A termékenység fogalma nemcsak a toldalékolásra, sőt nem is csak az alaktanban használatos.

Ha van produktív szóalkotás, akkor az a nyelvtudás része, és szabályokkal vagy analógiákkal minden nyelvelméletnek el kell számolnia azzal, hogy a mentális lexikon nem véges és statikus. Valójában a termékenység graduális fogalom, bizonyos mintázatok termékenyebbek, mások kevésbé. A modern nyelvelmélet és főleg alaktani kutatások középpontjában áll az, hogy hogyan lehet ábrázolni egy szabály produktivitását, vagy meg lehet-e jósolni egy mintázat produktivitásának mértékét, például olyan tényezőkből, mint a mintázatban résztvevő tövek száma, gyakorisága, a mintázat jelentésének áttetszősége, általánosíthatósága stb.

Analitikus—szintetikus

Végül a toldalékokat osztályozhatjuk morfofonológiai szempontból is. Például a toldalék **szintetikus**, ha kiválthat tóváltakozást, pl. a többes szám *-k*-ja: *tó—tavak*, de **analitikus**, ha nem, pl. a datívusz *-nak/-nek* toldaléka: *tó—tónak*.

6.3.2. Hiányos paradigmák, kivételes alakok

Mivel paradigmának azokat a ragozási sorokat nevezzük, amelyekbe elvileg egy tőosztály bármelyik tagja beilleszthető (pl. az igék múlt idejének ragozási sora paradigmát alkot, és elvileg bármelyik igének van múlt ideje), néha előfordul, hogy egy tő paradigmája **hiányos** (defektív). A magyarban például a *zajlik*, *csuklik* stb. igéknek nemigen van felszólító módjuk, szemben a hasonló alakú *oszlik* igével; az *eszik* igének nemigen van határozói igeneve ([?]*éve*, [?]*eve*), a *jön* igének nemigen létezik az egyes szám első személyű alanyú, második személyű tárgyra utaló alakja a jelen időben (noha a múlt időben van): *eljöttelek meglátogatni*, de [?]*eljőlek meglátogatni*.

Az viszont nem ritka, hogy egy lexéma paradigmájában kivételek, kivételes alakok legyenek. Ezek főleg a leggyakrabban használt igéknél találhatók meg (a magyarban például: *megyek*, *mész*, *ment*). Újonnan (pl. kölcsönzéssel) létrehozott igéknek soha nem hiányos vagy kivételes a paradigmájuk. Ha a paradigma valamelyik

alakjában még a szótó sem hasonlít a szabályoshoz, akkor **szuppletív** alakról beszélhetünk: ilyen például a magyarban a *van* (vö. *lehet, lenni* stb.).

6.3.3. Nyelvosztályok toldalékolás szempontjából

A nyelveket osztályozni lehet abból a szempontból, hogy a toldalékok mennyire különülnek el a szóalakokban (ezek a típusok persze keveredhetnek és a nyelv változása során egymás irányába változhatnak, ld. 8.3.):

- (3) *Nyelvosztályok a toldalékolás használatára szerint*
- a. Az **izoláló** nyelvekben a szavak egyalakúak, nincsenek toldalékok, a morféma és a szó fogalma egybeesik (legfeljebb az összetett szavak többmorfémásak); ilyennek mondható a vietnami vagy a kínai, de nagyrészt az angol is. Például az angol *(s)he could have gone* négy szóban fejezi ki a magyar *mehetett volna* jelentését; e négy szó közül történetileg toldalékolat alak ugyan a *could* és a *gone*, de a jelenlegi nyelvállapotban ezek már nem tekinthetők toldalékoltnak.
 - b. Az **agglutináló** („ragozó”) nyelvekben az egyes viszonyokat kifejező toldalékok jól elkülöníthetően egymás után helyezkednek el (nagyrészt analitikusak); ilyen például a magyar: *egész+ség+es+ség+ünk+től*;
 - c. A **flektáló** nyelvekben a szavak nehezen szegmentálhatóak, a toldalékok és a tövek egybeolvadnak, a toldalékok szintén nem tagolódnak további toldalékokra (nagyrészt szintetikusak); ilyen például a görög vagy a latin, pl. a latin ’iskola’ jelentésű *schola* (egyes szám, alanyeset), *scholae* (egyes szám birtokos vagy részes eset, illetve többes szám alanyeset), *scholis* (többes szám részes eset vagy ablatívusz).

6.3.4. A magyar toldalékok típusai

A hagyományos magyar nyelvtan a toldalékokat három osztályba szokta sorolni: **képző, jel** és **rag**. A legmegbízhatóbb ismérve annak, hogy egy adott toldalékot a hagyományos nyelvtan melyik osztályba sorol, az, hogy milyen egyéb toldalékok követhetik:

- (4) *A hagyományos magyar nyelvtan toldaléktípusai*
- a. **Képző**: követheti képző, jel, rag. Szóalkotási funkciót tölt be (például *-ság/-ség*).
 - b. **Jel**: követheti jel és rag. Nem szóalkotásra szolgál („inflexió”), de mondattani jelentősége sem nagy (pl. a többes szám jele, az ige időjelei).
 - c. **Rag**: Nem követheti toldalék. Inflexió, mondattani szerepe a domináns (pl. a tárgy *-t* ragja).

Megjegyzendő, hogy az európai nyelvek nyelvtanaiban általában a magyarban bevett három toldalékolási típus helyett csak a **szóképzést** (deriváció) és a **ragozást** (inflexió) különböztetik meg. Bár a besorolás szempontjai és céljai bármely

elméletben igen problematikusak, a magyar nyelvtani hagyomány a múltban nem igen ismerte el a rendszer ellentmondásait. Az alábbiakban megadunk néhányat, amelyeket talán azóta már nem így tanítanak az iskolában.

A hagyományos megítélés, miszerint a ragok inkább a mondattani viszonyokat jelölik, nem biztos, hogy jól használható, hiszen például a szófajváltással járó képzések igen erősen hatnak mondattani viszonyokra. Erre láttunk már példát a helynevekből melléknevet képző *-i* képző esetében. Gyakran fontosabb lenne egyazon képző termékeny, illetve nem termékeny használatának (vagy áttetsző jelentésű, illetve lexikalizált jelentésű képzett alakjainak) a megkülönböztetése. Például a *tojás* mint 'madár petesejtje' lexikalizált, míg 'a tojásrakás folyamata vagy ténye' jelentésben a termékeny *-ás/-és* használatára példa.

Nem a ragokhoz, hanem a jelekhez állnak közel a szófajt nem váltó képzők, például a kicsinyítő képző. Ez teljesen termékeny, mondattani szerepe csekély, leginkább a többes szám jeléhez hasonló „jelentésmódosító” szerepe van.

A főnévi igenév *-ni* toldalékát képzőnek tekintik (mert „szófajt vált”), pedig csak a (valamiért ragnak tekintett) személyre utaló toldalék követheti (*írni—írom*). Ugyanakkor domináns mondattani szerepe, a lexikalizálódás hiánya és áttetszősége vitathatatlanul a ragok (de legalábbis a jelek) közé sorolná. A határozói igenévképző *-va/ve*, mint neve is mutatja, képző, pedig nem állhat utána semmi, viszont a melléknévi *-an/-en* és *-ul* határozórag. A határozószók a magyarban nem toldalékolhatóak, tehát sem jel, sem képző megjelenését nem várhatjuk, ha a szó ilyen szófajú, de ennek nem kellene feltétlenül azt jelentenie, hogy az utolsó toldaléka rag. Például a *-szor/-szer/-ször* és *-nként* toldalékokat gyakran ragnak tekintik, pedig még képzők is jöhetnek utánuk (*ötszöri, ötszörös, hetenkénti*), és nem állhatnak például többesjel után (**gyertyákonként, *milliókszor*).

Felmerül a kérdés, hogy a hagyományos hármas besorolásnak mi a célja, vagyis milyen jelenségek, jelenségcsoportok magyarázatához van rá szükségünk. Lássuk be, hogy a *l'art pour l'art* osztályozás lényegileg nem különbözik a lelkiismeretes bélyeggyűjtő katalógusától, sőt, ha még ellentmondásokat is tartalmaz, akkor annyit sem ér.

7.

Fonetika és fonológia

Az emberi nyelvhasználatnak két fő közege, megjelenése van, a vizuális és a hangzó. A vizuális megjelenésen belül fontos megkülönböztetni a világon mindenütt (főleg sikek által) használt jelnyelveket a másik vizuális közegetől, az írástól. Míg ugyanis a jelnyelvek döntő többsége **elsődleges** nyelv, vagyis nem egy másik nyelvnek az átkódolása (leszámítva a betűnek megfelelő ujj-jeleket, amelyeket a tulajdonnevek kódolására használnak), az írások mind **másodlagosak**, a hangzó nyelv lejegyzésére szolgálnak. Ebben a fejezetben a nyelv hangzó megjelenésével foglalkozunk, beismerve, hogy a nyelv formai oldalának tárgyalása a jelnyelvekről szóló fejezet nélkül így egyelőre hiányos marad.

7.1. Fonetika

A hangzó beszédet több nézőpontból is lehet vizsgálni; leggyakrabban **akusztikus**, **artikulációs** és **percepciós fonetikát** különböztetnek meg. Az akusztikus fonetika a hangfolyam objektív, a hang forrásától függetlenül megfigyelhető fizikai sajátosságából indul ki, és ezek alapján vizsgálja őket. A (beszéd)hangok fizikai törvényszerűségeivel foglalkozik. Az artikulációs fonetikai megközelítés a beszédhangokat képzésük, keletkezésük szempontjából vizsgálja, végül a percepciós fonetika azt kutatja, hogyan érzékelik és kategorizálják a hangokat a hallgatók. Bár a három vizsgálati szempont nagyon eltérő mechanizmusokat állít a középpontba (az akusztikai fizikai, az artikulációs fiziológiai, a percepciós pedig pszichikai mechanizmusokat), a három szempont elválaszthatatlanul összefügg egymással. Ez azért van, mert az ember különös képessége, hogy a beszédhangokról szerzett akusztikus benyomás alapján igen nagy pontossággal rekonstruálni tudja, hogyan keltették az illető hangot, és igen jól képes megtanulni azokat az artikulációs gesztusokat, amelyek a kívánt beszédhanghoz vezetnek. Az emberi elmében a hangoknak ezek a teljesen eltérő jellegű vonásai nagyon szorosan összekapcsolódnak egymással.

7.1.1. A beszéd akusztikus vizsgálata

Az emberi beszéd folyamatos ugyan, de mind az intuíciónk, írásrendszereink, mind a fonetikai átírások azt sugallják, hogy a hangfolyam feldarabolható, egységekre **szegmentálható**, azoknak lineáris sorozatából áll. A valóságban a szegmentálás nem

végezhető el egyértelműen, és nyelvészeti szempontból sem mindig tekinthető a beszéd folyamata egyszerű lineáris hangsornak, de nagyon sok esetben ez mégis jó közelítés.

(a) (b)
al- é

7.1. ábra. Az *al-* hangsor és egy *é* hang

A 7.1. ábra első képe például az *almával* kezdetét (nagyjából az *al-* hangsort) ábrázolja. Az ábra felső részén az ún. **hullámforma** látható, az alsó részén pedig a **spektrogram**: a spektrogram azt ábrázolja, hogy ha a hanghullámot szabályos szinuszhullámokra bontjuk szét, akkor a különböző frekvenciatartományokban milyen intenzitású (amplitúdójú) hullámokat kapunk. Minél sötétebb egy zóna a spektrogramon, annál nagyobb az intenzitás; a spektrogram felső része ábrázolja a legnagyobb frekvenciákat (a legmagasabb összetevő hangokat), az alsó része pedig a legkisebbeket (a legmélyebb összetevő hangokat). Az ábrán a spektrogram alsó szélén található nagy intenzitású sáv a **zöngé** ábrázolása; mivel mind az *a* magánhangzó, mind az *l* zöngés, ebben a sávban mindvégig nincs változás. Felfelé haladva a következő sötétebb sáv az *a*-ra jellemző hangszínkép. Mivel hátulképzett magánhangzóról van szó, ez is viszonylag alacsony frekvenciájú. Hasonlítsuk össze a második képpel, amelyen egy *é* hang hullámformája és spektrogramja látható. Persze a zöngé itt is jelen van, de jól láthatóak a magas frekvenciájú összetevők is.

Érdekes módon a középső sáv is szinte változatlanul vonul végig az *al-* képen: az *l*-nek szinte az egész időtartama alatt látható; ezt úgy is mondják, hogy az *a* hang **színezi** az utána következő *l* hangot. Mindösszesen elmondhatjuk, hogy az *a* és az *l* határa (az a pont, ahol megjelennek az *l*-re jellemző nagyobb frekvenciájú összetevők) nem vehető ki az ábrán, bár az ábra eleje jól láthatóan másmilyen, mint a vége. A két hang között nagyjából folyamatos az átmenet, és az *a* tulajdonképpen végig „hallatszik”.

7.2. ábra. Az *almával* hangsor

Eddigi megfigyeléseinket ellenőrizhetjük az egész *almával* hangsor hangszínképén, amit a 7.2. ábra tartalmaz. Jól kivehető az *m* helye, ahol az ajakzár miatt szinte csend van, a zöngé intenzitása is sokkal kisebb. (A valódi zárhangok helyét szinte teljes szünet jelzi, jellegüket csak a felpattanás módja jelzi.)

Végül — szintén csak a példa kedvéért — tekintsük meg egy olyan hang hangszínképét, amelynek a hullámformája nem bontható fel néhány szabályos szinuszgörbékre, mert **zörejből** áll. Ez az *sz* hang; jól látható a zöngé hiánya, valamint a zörej viszonylag magas frekvenciája (az *s* hang zörejének, mivel hátrébb képezzük, sokkal kisebb a frekvenciája).

7.3. ábra. Egy sz hang

Ha a hangok határai ennyire nem élesek, akkor miért van mégis az az érzésünk, hogy a hangfolyam különálló hangokra tagolható? Azért, mert a hangok számos viszonylag jól megjósolható tulajdonsággal is rendelkeznek, például az *l* hangra, ha mássalhangzó vagy szünet követi, mindig jellemző, hogy az előző magánhangzó színezi. Ezeket a törvényszerűségeket ismerve eleve a hangok lényeges, nem megjósolható vonásaira figyelünk, ezeknek az alapján azonosítjuk őket.

Még így sem lehet azonban mechanikusan az akusztikus tulajdonságaik alapján azonosítani a beszédhangokat, hiszen azok emberről emberre változnak (beszédhiba, hangmagasság, suttogás, rekedtség). Tény, hogy akusztikai tulajdonságaikban nagyon eltérő hangokat képesek vagyunk alapvetően azonosként érzékelni, vagyis felismerni, hogy a nyelv beszédhangjainak rendszerében ugyanarról az elemről van szó. A hallgató ugyanis képes a beszélő képzési lehetőségeit (testi adottságait, a környezetből eredő torzításokat), valamint a hangmagasság változásából származó tényezőket „beszámítani”, így tud eltekinteni az abszolút értelemben nagynak számító különbségektől. Ezeknek a képességeknek a modellálásával vált lehetővé a beszéd mesterséges előállítását és a mesterséges beszéd felismerését.

7.1.2. Artikuláció

Az, hogy a beszédben milyen hangkülönbségek lehetnek fontosak, nemcsak az akusztikai felismerhetőségtől, hanem a **beszédszervek** felépítésétől, működésétől is függ. Ahhoz, hogy megérthessük a beszéd hangzásának szabályszerűségeit, törvényszerűségeit, meg kell értenünk ezeknek a szerveknek a sajátosságait is.

Beszédszerveken a következőket szoktuk tekinteni (néhány részletől eltekintünk, például kihagytuk a tüdőt, a különböző izmokat stb.):

- (1) *Beszédszervek*

passzív szervek	orrüreg (cavitas nasalis) fogak (dentes) fogmeder (alveolum) kemény szájpadlás (palatum) gége (larynx)
mozgó (aktív) szervek	ajkak (labia) – nyílik, kerekedik, széthúzódik nyelv (lingua) nyelvcsúcs (apex) nyelvperem (corona) nyelvhát (dorsum) nyelvgyök (radix linguae) lágyszájpadlás (velum) – orrüreget nyitja/zárja ínytorla (uvula) – orrüreget nyitja/zárja, peregratüreg (pharynx) – összeszorítható hangszálak (chordae vocales) – nyílik, zárul, közeledik, felpattan, zenei hangot ad vagy átbo csátja a képzési levegőt

Ahhoz, hogy a hangfolyamban megfelelően érzékelhető, hallható változások történjenek, a beszédszerveknek nagyon finoman koordinált mozgásokat kell végezniük. A legjellegzetesebb különbségeket a hang **képzésmódja** határozza meg, például az, hogy keletkezik-e zár, amely elzárja a levegő útját. A különböző képzésmódokban különböző beszédszervek vehetnek részt, bár nem mindegyik mindegyikben (például egyedül a fogaink segítségével nem tudunk zárt képezni). A beszédszervek helyzetében létrejövő apró változásokat, amelyek sokszor maguk is több izom nagyon finom koordinációjával jönnek létre, **artikulációs gesztusoknak** nevezzük. A különböző beszédszervek különböző mértékben mozgékonyak, és más-más mozgásokra képesek. Az alábbiakban összefoglaljuk a fő képzésmódokat és egyéb gesztusokat.

(2) Globális képzésmódok

légmozgás	kiáramló levegővel (exspiráció) beáramló levegővel (inspiráció) csak a szájban mozgó levegővel (ejektívák, implozívák, csettintők)
akadály	nincs akadály (magánhangzók, azaz vokálisok) nincs résképző akadály vagy zár (szonoránsok) az üregek elkeskenyedése akadály nélkül (approximánsok) (ha két oldalt szimmetrikusan: laterálisok) van akadály (obstruensek) rés (spiránsok = frikatívák) nyelvvel középen (szibilánsok) magas frekvenciájú zörej (stridensek) hátul (veláris stb.) nyelvvel uvulával („raccsolás”) felpattanással (explozívák) felpattanás nélkül (okkluzívák)
	periodikus zár (tremulánsok)
	teljes zár (plozívák)

(3) *Járulékos gesztusok (jobb elnevezés híján)*

labiális gesztusok	ajakkerekítés (labialitás) ajakszéthúzás (illabialitás)
uvuláris gesztusok	uvula nyitása (nazalitás) uvula zárása (oralitás)
faringális gesztus	a garat szűkítése
laringális gesztusok	zönge (vox) suttogás

7.2. Fonológia

Fonológiának a 20. századi hangtan uralkodó szemléletét nevezzük. Eredetileg az amerikai strukturalista irányzat alapozta meg, később számos irányzata jelent meg, de mindezek egyetlen alapvető feltételezésből indulnak ki: abból, hogy a nyelvi rendszer szempontjából a hangok fizikai (akusztikai és artikulációs) tulajdonságai igazából nem lényegesek, csak az számít, hogy két hang mely más hangokkal osztozik bizonyos tulajdonságokban, és mely más hangoktól különbözik. A *különbözik* szón pedig csak „nyelvileg releváns” különbségeket ért a fonológia, olyan különbséget, amely különböző „nyelvi elemek” megkülönböztetésére alkalmas (ld. alább). A fejezet további részében a fonológia szemléletével foglalkozunk, és csak érintőlegesen említjük azokat a pontokat, amelyek problematikusak ebben a szemléletben.

7.2.1. Fonémák

Egy anekdotikus (és túlzottan leegyszerűsítő) hasonlaltal élve a fonetika és a fonológia úgy viszonyulnak egymáshoz, mint a numizmatika és a közgazdaságtan. Ahogy a közgazdaságtan szempontjából közömbös, hogy a pénznek a gyakorlatban milyenek a megjelenési formái, csak mint absztrakt fizetőeszközre gondol rá, úgy a fonológia számára közömbös, hogy a valóságban pontosan hogyan valósulnak meg a hangok. A fonológia a hangszegmentumok viselkedésének és kombinációinak szabályszerűségeivel foglalkozik, vagyis a hangokat nem önmagukban, hanem a hangrendszer összefüggéseiben vizsgálja. Többek között azt próbálja meg feltárni, hogy a hangoknak mely **jegyei** lényegesek, azaz mely tulajdonságok azok, amelyek jelentésmegkülönböztető erővel bírnak egy adott nyelvben. Az ilyen jegyeket **megkülönböztető (disztinktív) jegyeknek** nevezzük.

A magyarban a [k] és a [g] hangok csak zöngességükben különböznek. Sok olyan szópart találhatunk, amelynek tagjai csak ebben a hangban térnek el (például *kép* és *gép* vagy *fok* és *fog*); ezek az ún. **minimálpárok**. Ha két hang minimálpár tagjait különbözteti meg, akkor azt mondjuk, hogy **fonológiailag szembenállnak** egymással (**oppozíció** van köztük). Ezért ezek a **fónok** (hangszegmentumok) a nyelv külön **fonémáit** képviselik. A *k* és a *g* a magyarban tehát két fonéma, ilyenkor megegyezés szerint /k/ és /g/ alakban szoktuk jelölni őket; a szögletes zárójeleket viszont a beszédhangok (nem pedig az absztrakt fonémák) jelölésére használjuk.

Nem áll oppozícióban például a *j* két változata, a [j] (pl. *dobj*) és zöngétlen párja, a [ç] (pl. *lépj*): minimálpárokat nem találunk, nincs oppozíció, a környezetből megjósolható, hogy a két változat közül melyik jelenik meg (mind a [j], mind pedig a [ç] csak közvetlenül mássalhangzó és szünet vagy mássalhangzó között fordulnak elő; előbbi zöngés, utóbbi zöngétlen mássalhangzó mögött, a [j] pedig minden más környezetben); ezt a fajta eloszlást **kiegészítő (komplementer) disztribúciónak** nevezzük. Ilyenkor azt mondjuk, hogy e hangok ugyanannak a fonémának az **allofónjai** (megjelenési formái, változatai, variánsai).

A minimálpárok azt mutatják, hogy két szembenálló fonéma esetén általában nem jósolható meg a hangtani környezetből, hogy egy adott helyen melyik jelenik meg. Nem tudjuk, hogy a *k* és a *g* hang közül melyik jelenik meg például a *—ép* vagy a *fo—* környezetekben. Mindkettő megjelenhet, más jelentésű és használatú szavakat adva. Fontos, hogy egy adott fonéma-szembenállás nem minden környezetben lehetséges. Például a /k/ és /g/ fonémák nem állnak szemben obstruensek előtt, vagyis az oppozíció semlegesedik, pl. *fokhoz/foghoz* [fokhoz]. Ezt nevezzük **neutralizációnak**.

A hangok értelmezésének ilyen módon két szintjét különböztethetjük meg: az egyik a fonémák szintje (**fonémikus szint**) a másik pedig az allofónoké (**fonetikai szint**).

(4) *Ábrázolási szintek a fonológiában*

íráskép (betűk):	<i>lépj</i>	<i>foghoz</i>
fonémikus szint (fonémák):	/le:pj/	/foghoz/
fonetikai szint (fonémák allofónjai):	[le:pç]	[fokhoz]

A nyelvészeti szakirodalomban a beszéhangok átírására a Nemzetközi Fonetikai Ábécé (angolul: IPA, franciául: APhI) jelöléseit szokás használni. Ebben a példában mi is ezt használtuk; a fonémikus szint reprezentációját döntött zárójelek közé (/j/), míg a fonetikai szintét szögletes zárójelek közé ([ç]) szokás rakni.

7.2.2. Fonológiai jegyek

Mivel a fonémákat a megkülönböztető jegyeik alapján lehet azonosítani, kimerítően jellemzi őket, hogy milyen megkülönböztető jegyeik vannak. A jegyekre felbontott (dekomponált) hangszegmentumokat **jegymátrixként** is ábrázolhatjuk (valójában jegyhalmaznak kellene neveznünk ezeket, mert a sorok sorrendje nem számít):

(5) A /z/ fonéma ábrázolása jegymátrixszal

$$\begin{bmatrix} \text{KORONÁLIS} \\ \text{ÉRDES} \\ \text{ZÖNGÉS} \end{bmatrix}$$

A *koronális* jelentése: a nyelv peremével képzett. Itt az ÉRDES jegy a nagy frekvenciájú (magas) zörejre utal (ld. 7.1.1.).

Különböző elméletek különböző módokon gondolkodnak a jegyekről. A klasszikus fonológiában a jegyek *binárisak* (*kétértékűek*), ami azt jelenti, hogy minden egyes (említett) jegy a + vagy a – **értéket** veszi fel. Például tekintsük az [s] (sz) hang jegymátrixát:

(6) Az [s] (sz) hang ábrázolása jegymátrixszal

$$\begin{bmatrix} +\text{KORONÁLIS} \\ +\text{ÉRDES} \\ -\text{ZÖNGÉS} \end{bmatrix}$$

Más fonológiai elméletek **egyértékű** jegyekről beszélnek, vagyis csak a jegy jelenléte és hiánya között tesznek különbséget.

A nyelvben jelentésmegkülönböztető képességgel bíró jegyek megengedett kombinációi alkotják a nyelv fonémakészletét. Azért kell kiemelni a kombinációs lehetőségeket, mert a jegyek nem kombinálódnak szabadon. Például a magyarban az ajakkerekítés megkülönböztető jegy (jelenléte különbözteti meg pl. a kerekített *ü*-t az ugyanott képzett *i*-től), és a elölképzettség is az (ez különbözteti meg például a hátulképzett *o*-t az elölképzett *ö*-től, az *u*-t az *ü*-től stb.). Azonban a hátulképzett magánhangzók között csak ajakkerekítésesek vannak (*o/u*), míg az elölképzettek között van ajakkerekítéses és széthúzott ajakkal képzett, illabiális is (az *ö/ü* mellett van *e/i* is). A kerekítés tehát csak elölképzett hangok esetén bír megkülönböztető szereppel, a hátulképzettség maga után vonja a kerekítést, hátulképzett nem kerekített magánhangzófonéma nincs a magyar nyelvben.

A világ nyelveiben igen változatos fonémakészletekkel találkozunk: a fonémák száma is nagyon eltérő lehet, de a nyelvek a megkülönböztető jegyek tekintetében is nagyon eltérnek. A japánban például nem állnak oppozícióban a [f], [h] és [ϕ]

hangok (utóbbi két ajakkal képzett, ún. **bilabiális** zöngétlen réshang), bár a latinbetűs átírásban *a*, *i* és *o* előtt *h*-val, *u* előtt pedig *f*-fel írjuk őket. Egy másik példa: az angolban a *sin* 'bűn' és a *sing* 'énekel' szavak minimálpárt alkotnak, csak az [n] és az [ŋ] különbözik bennük. Az utóbbi hangot, a veláris nazálist a magyar is ismeri, csak éppen a magyarban nem alkot oppozíciót az [n]-nel, mert rendszeresen, a hangtani környezetből megjósolható, hogy melyik fordul elő: *so*[ŋ]*ka*, *de ro*[n]*da*.¹

A legtöbb jegy, amelyet itt bevezetünk, a nevét nem az akusztikus tulajdonságairól kapta, hanem arról, hogy milyen artikulációs gesztus játssza a legfontosabb szerepet az illető megkülönböztetésben. Ez azonban csak konvenció kérdése; vannak olyan fonológiai jegyrendszerek, amelyekben a jegyek az akusztikus tulajdonságaikról kapták a nevüket. Ne felejtjük el, hogy a jegyek absztrakt egységek, az elnevezésük csak a megjegyzésük megkönnyítésére szolgál.

A fonémák hosszúsága (a beszédhang relatív időtartama) is megkülönböztető szerepet kaphat. Sőt, megkülönböztető szerepe nemcsak fonémáknak lehet, hanem az ún. **szupraszegmentális** jegyeknek is. Ezek közül a legfontosabbak a **hangsúly** és a **hangmagasság**. A hangsúly egyes magánhangzóknak (a többihez képest) nagyobb intenzitású ejtése, ami egyben magasabb hangmagassággal, **tónussal** is együttjárhat. De a hangmagasság önállóan is rendelkezhet megkülönböztető szereppel. Vannak olyan, ún. **tonális** nyelvek, például a svéd vagy a kínai, amelyekben szavaknak van dallamuk, vagyis a tónusnak jelentésmegkülönböztető szerepe van. A hosszabb szakaszokra (szerkezetekre vagy teljes mondatokra) kiterjedő hangmagasság-mintázatokat **intonációnak** (hanglejtés) nevezzük (ld. 7.3.3.). Az ilyen jelenségeket, amelyeket elszigetelt hangokon nem lehet megfigyelni, mert hosszabb sorozatokat jellemeznek, vagy mert a hangok egymáshoz viszonyított tulajdonságain alapulnak, **prozódiának** hívjuk (ld. 7.3.). Ide tartozik például a hosszúság, a hangsúly, a ritmus és a hanglejtés.

7.2.3. Fonológiai szabályok

A fonémák sorozatai alkothatják a nyelv **morfjait**, amelyekből a nagyobb nyelvi elemek felépülnek (ld. 6.1.4.). Az alaktanról szóló 6. fejezetben már volt szó arról, hogy az azonos funkciójú morfokat a strukturalista nyelvészetben egyetlen morféma megnyilvánulásának tekintik. Ugyanannak a morfémának különböző megnyilvánulásai, allomorfjai között sokszor hangtani jellegű kapcsolat van. Például a FOG morfémának van olyan allomorfja, amely zöngés (pl. *fogban*), és van olyan, amely majdnem vagy teljesen zöngétlen zárhangra végződik (pl. *foghoz*). Ugyanez igaz a FOK morfémára is (*fokban* és *fokhoz*). Az ilyen összefüggéseket (**hangtani**) **váltakozásnak** nevezzük, mivel az, hogy melyik allomorf jelenik meg, a hangtani környezettől (a morfot követő hangtól) függ.

Sokszor a nyelvész elméleti megfontolásain múlik, hogy az ilyen **váltakozást** (alternációt) hangtaninak vagy alaktaninak tekinti-e. Például a LÁT morfémának van *lát* és *lás* alakú allomorfja is (pl. *látod*, *de lásson*), de bizonyosan sok nyelvész van, aki ezt nem hangtani, hanem alaktani váltakozásnak tekinti, hiszen a magyar-

¹Északnyugat-Magyarországon és Szlovákiában az *ny* fonémának is van [ŋ] allofónja: *kor-má*[ŋ]*közi egyeztetés*.

ban más esetekben nem mutatható ki, hogy a hangtani környezettől függően $t \sim s$ váltakozás létezne. De olyan elmélet is elképzelhető, amely a kötő-felszólító mód toldalékát olyan sajátos hangtani környezetnek tekinti, amely előtt az s végű allomorfi megjelenését hangtani váltakozásnak lehet tekinteni. Végül van olyan eset is, amikor a váltakozás világos módon nemcsak hangtani, hanem alaktani feltételektől is függ. Például a magyarban a /t/ fonémára végződő ige- és névszó-alkotások, ha /j/ kezdetű toldalék áll utánuk (leszámítva a kötő-felszólító mód toldalékait), azzal összeolvadva hosszú *ty*-t eredményeznek (pl. *látja*). Nem figyelhető meg azonban ilyen váltakozás akkor, ha a /t/ után álló /j/ nem toldalékhoz, hanem egy következő szóhoz tartozik: a *lát jaguárt* kifejezést nem ejtjük úgy, hogy *láttyaguárt*. Alább még visszatérünk a hangtani váltakozások alaktani feltételeinek kérdésére.

A váltakozásoknak, vagyis a különböző allofónok kapcsolatának szabályszerűségeit többféleképpen is leírhatjuk. A legelterjedtebb leírási mód az ún. **szabályok** használata. Ennek formális apparátusát a legrészletesebben a **generatív fonológia** dolgozta ki, ezt fogjuk az alábbiakban ismertetni.

Generatív fonológiai szabályok

A generatív fonológiai szabályok (akárcsak a generatív mondattani szabályok, ld. 5. fejezet) egy **mögöttes** ábrázolásból indulnak ki, amelyben fonémák és morfé-
mák szerepelnek. Például a *fogtól* szó mögöttes ábrázolása valahogy így festhet: /fog+tól/. A szabályok a mögöttes ábrázolás elrendezésétől függően átalakíthatják — esetleg több lépésben — a mögöttes ábrázolást (példánkban a g és a t szomszédos-
sága az az elrendezés, amely egy szabály alkalmazását kiváltja), míg végül eljutnak a **felsőszíni** ábrázoláshoz, amely fónok (beszédhangok) sorozatából áll. Példánkban egy szabály a mögöttes /g/ fonémát átalakítja a felszínen megjelenő [k] beszédhanggá, így a felszíni ábrázolás [fokto:l] lesz.

Azt a szabályt, amelynek segítségével a *fogból*, *fogtól*, *fokból* és *foktól* felszíni alakjai **levezethetők**, nagyjából így írhatjuk fel:

(7) Az *obstruens-hasonulás* szabálya

$$\begin{array}{c} \left[\begin{array}{c} \text{OBSTRUENS} \\ \text{ZÖNGÉS} \end{array} \right] \rightarrow \left[\text{ZÖNGÉTLEN} \right] / \text{---} \left[\begin{array}{c} \text{OBSTRUENS} \\ \text{ZÖNGÉTLEN} \end{array} \right] \text{ és} \\ \left[\begin{array}{c} \text{OBSTRUENS} \\ \text{ZÖNGÉTLEN} \end{array} \right] \rightarrow \left[\text{ZÖNGÉS} \right] / \text{---} \left[\begin{array}{c} \text{OBSTRUENS} \\ \text{ZÖNGÉS} \end{array} \right] \end{array}$$

A \rightarrow jel mutatja az átalakítás irányát, a / jel utáni rész pedig annak a környezetnek a jellemzése, amelyben a változás végbemegy (a vonal jelzi a változás helyét). A szabály tehát azt mondja ki, hogy a zöngés obstruens zöngétlenné kell alakítani zöngétlen obstruens előtt, a zöngés obstruens pedig zöngétlenné, ha zöngétlen obstruens követi. A nyíltól balra eső részt és a környezetet együtt a szabály **strukturális leírásának** is nevezik; ez az az elrendezés, amely a szabály alkalmazását kiváltja (vagyis esetünkben az, hogy zöngés obstruens után zöngétlen áll, vagy fordítva). A nyíl jobb oldalán szereplő kifejezés neve **strukturális változás**. Figyeljük meg, hogy sem a strukturális leírásban, sem a strukturális változásban használt jegymátrix nem

egy konkrét hang leírása, hanem csak azokat a jegyeket említi, amelyek a szabály megfogalmazásához kellene. Az ilyen hiányos, ún. alulspecifikált jegymátrixok tehát a hangoknak egy-egy **természetes osztályát** ábrázolják. Természetes osztálynak nevezzük az egy vagy több disztinktív jegyben megegyező hangok osztályát, pl. a fenti szabályban a zöngétlen obstruensekét és zöngés obstruensekét. Gyakori, hogy egy fonológiai szabály alkalmazási körét éppen egy természetes osztállyal adhatjuk meg. A disztinktív jegyek és az ezekre hivatkozó jegymátrixok használata tehát lehetővé teszi, hogy egy szabállyal ne csak egy hang viselkedését írjuk le, hanem megragadjuk egy természetes osztály egységes viselkedését.

A fenti szabály persze két okból is javításra szorulna. Az egyik az, hogy nem ad számot a *h* és a *v* különleges viselkedéséről. A *h* mint környezet obstruensként viselkedik (pl. a *z* zöngétlenedik abban, hogy *az*, *hogy*); a *v* viszont éppen környezetként nem viselkedik obstruensként (a legtöbb nyelvváltozatban a *t* nem zöngés abban, hogy *látva*, ugyanakkor a *v* zöngétlen obstruens előtt zöngétlenedik, pl. *évtől*). A másik ok az, hogy a két szabályrészt jobb lenne egybevonni. Ha kétértékű jegyeket használnánk, akkor erre **változók** használatával van lehetőség:

(8) *Az obstruens-hasonulás szabálya kétértékű jegyekkel*

$$\begin{bmatrix} \text{OBSTRUENS} \\ \alpha \text{ ZÖNGÉS} \end{bmatrix} \rightarrow [-\alpha \text{ ZÖNGÉS}] / \text{---} \begin{bmatrix} \text{OBSTRUENS} \\ -\alpha \text{ ZÖNGÉS} \end{bmatrix}$$

Itt az α változó értéke lehet + vagy –; persze ha α értéke +, akkor $-\alpha$ értéke –, és megfordítva.

Természetesség és absztraktság

A magyar obstruensek hasonulása egy általános hangtani jelenségnek, a **hasonulásnak** (asszimilációnak) az alesete. Igen gyakori jelenség a nyelvekben, hogy egymást követő szegmentumok valamilyen tulajdonságukban hasonulnak egymáshoz. A magyarban a zöngésségi hasonulás **regresszív** (hátrafelé ható), az angollal és a némettel szemben. Az angolban például a többes szám szóvégi *-s-e* hasonul az előtte álló obstruenshez:

(9) *A -s toldalék zöngésségi hasonulása az angolban*

rocks 'sziklák' $[-ks]$; *frogs* 'békák' $[-gz]$.

A hasonulásnak gyakori következménye, hogy két hangalak majdnem vagy teljesen egybeesik, akár csak a *fokból* és a *fogból* hangalakja. Akkor történhet egybeesés (**neutralizáció**), ha a hasonulás révén egy megkülönböztető jegy változik meg. Ez történt a fenti példánkban is, ahol a /k/ és /g/ fonémák az obstruensek előtt azonos allofónként jelennek meg, zöngétlen obstruens előtt [k]-ként, zöngés előtt [g]-ként. A hasonulás tehát egy mögöttes oppozíciót semlegesíthet: ezért van, hogy mind a [fogbo:l] (*fokból/fogból*), mind pedig a [fokto:l] (*foktól/fogtól*) hangsorok többértelműek.

A hasonulás igen speciális esete a magyarban is megfigyelhető **magánhangzó-harmónia**. Ez abban nyilvánul meg, hogy a toldalékolt szavak toldalékainak ma-

gánhangzói sok esetben váltakoznak, és a megjelenő alakok a todalékolt tő magánhangzóinak a minőségétől függenek.

A magyarban a többalakú todalékokra általánosan jellemző az ún. **elölségi harmónia**. A hagyományos nyelvtani leírások a töveket „magas”, illetve „mély” hangrendű osztályokba sorolják, aszerint, hogy a bennük található magánhangzók elő- vagy hátulképzettek (a percepción alapuló „magas” és „mély” helyett itt inkább az artikulációs fonológia bevett kategóriáit használjuk). Ehhez alkalmazkodnak a todalékok, pl. előlképzett tövek után *-ben* (*kép-ben*), hátulképzettek után pedig *-ban* (*ház-ban*). A másik harmóniajelenség a magyarban a **kerekségi harmónia**, vagyis az, hogy egyes todalékok előlképzett változata kerekített és nem kerekített alakban is létezik (például a *-hez* mellett van *-höz* is), és ezek a tő utolsó magánhangzójának kerekiségéhez igazodnak (pl. *kép-hez*, de *föld-höz*). A kerekségi harmónia csak előlképzett alakokban érvényesül, hiszen a hátulképzett hangok mind kerekítettek.

A hasonulás (mint általában a fonológiai szabályok) nem fonetikai vagy fiziológiai szükségszerűség, hanem ténylegesen nyelvi természetű szabály. Nem megíósolható, hogy egy nyelv él-e egy másik nyelvben fellelhető hangtani szabállyal. Gyakori, hogy egy váltakozás fonetikailag motivált, vagyis képzési nehézséggel járna egy hangtani elrendeződés kiejtése (például tényleg nehéz kimondani egymás után két eltérő zöngésségű zárhangot). Azonban az egyes nyelvek eltérnek abban, hogy érzékenységet mutatnak-e erre, és ha igen, akkor milyen stratégiákat alkalmaznak az elkerülésére. Például [s] vagy [z] előtt az /n/ fonéma kiejtésében a francia stratégia a magánhangzó nazalizálása (*pense*, [põs] 'gondol'), az oroszban vagy az angolban nincs hasonulás (orosz [benzin] 'benzin', angol *enzyme*, [enzaïm] 'enzim'), a németben egy zárhang ékelődik a kettő közé (*Hans*, [hants] 'Jancsi'), a magyarban pedig kiesik az *n*, és félig nazalizálódik a magánhangzó (*pénz*, [pēz]).

A fonológia történetében régóta vita tárgya, hogy hogyan korlátozható a feltételezett szabályok köre. Ha ugyanis nem lennének korlátozások, akkor olyan abszurdításokat is megengedne a nyelvtan, mint például hogy hangtani viszonyt tételezzünk fel a *pénz* és a *nincs* szavak között (vagyis egy közös mögöttes ábrázolásból vezessük le őket), ahogy Karinthy Frigyes tette híres „etimológiájában”. Ha kikötnénk, hogy a feltételezett fonológiai szabályoknak a fenti értelemben természetesnek kell lenniük, akkor az ilyen abszurd levezetések nem lennének megengedve.

A másik, ezzel kapcsolatos vita a generatív fonológiában az **absztraktság** kérdése. Ennek az a lényege, hogy korlátozni kellene, mennyire állhat távol a felszíni ábrázolás a mögöttestől. Ha ugyanis nincsenek határai annak, hogy mi minden történhet a mögöttes és a felszíni szint között, annak szintén az lehet a hatása, hogy összefüggésbe tudjuk hozni a *pénz* és a *nincs* felszíni alakokat. Született például olyan javaslat, hogy a mögöttes ábrázolásban csak olyan hangok szerepelhetnek, amelyek legalább néha megjelennek a felszínen is az adott helyzetben (az adott morféma valamely felszíni megvalósulásában). Így például a magyarban a *szív* ige és a *szív* főnév csak a todalékolásukban különböznek (ige: *szívnak*, de főnév: *szívnek*). Ha a magánhangzó-harmóniát valódi hangtani hasonulásként akarnánk magyarázni, akkor a *szív* ige mögöttes ábrázolásában például hátulképzett *i*-t (vagy *iu/ui* hangsort stb.) feltételeznénk. Ezzel azonban megsértenénk a fenti elvet, mert ilyen hangok vagy hangkapcsolatok ennek az ige-nek semmilyen felszíni allomorf-

jában nem jelennek meg. Ebből az elvből tehát egyben az is következik, hogy a magánhangzó-harmóniát nem írhatjuk le pusztán a hangtani ábrázolásra hivatkozó fonológiai szabályként (ld. 7.2.5.).

7.2.4. Fonotaktikai szabályok

Mint már említettük, az egyes nyelvek különböző tiltásokat tartalmaznak arra vonatkozóan, hogy milyen hangalakúak lehetnek az adott nyelv szavai, azaz, hogy az egyes fonémák milyen sorrendben, milyen elrendezési sémák szerint alkothatják morfológiai és szavak hangalakját. Ezek a tiltások, az ún. **fonotaktikai szabályok** egy nyelven belül különböző erősségűek, és nyelvről nyelvre eltérőek, de nincs olyan nyelv, amelyben bármilyen fonémasorozat alkothat morfológiai formát. Igen gyakori például, hogy a nyelvek nem engednek meg tetszőleges típusú és számú mássalhangzót egymás mellett. A legszigorúbbak ilyen tekintetben a csak nyílt (magánhangzóra végződő) szótagokat megengedő nyelvek (pl. a hawaii), amelyekben tehát soha nem kerülnek egymás mellé mássalhangzók, de majdnem ilyen szigorú például a japán is, amelyben vannak ugyan zárt (azaz mássalhangzóra végződő) szótagok, de azoknak a végén a mássalhangzók közül csak az *n* állhat (pl. *Hon-da*, vagy olyan mássalhangzó, amelyik megegyezik a következő szótag kezdő mássalhangzójával (pl. *Hok-kaido*).

A magyarban a szavak elején a mássalhangzótorlódás csak igen speciális elrendezésekben fordulhat elő. A magyar szavak nulla, egy, kettő és három mássalhangzóval kezdődhetnek. Három mássalhangzóból az első mindig *s* vagy *sz* kell, hogy legyen, a második *p*, *t* vagy *k*, a harmadik pedig csak az *r* lehet. A két mássalhangzóval kezdődő mintázatok már többen vannak, és a rájuk vonatkozó szabályok felírása jóval bonyolultabb. Az említett, szó eleji mássalhangzótorlódásra vonatkozó általánosítások speciálisan a magyar nyelvre érvényesek; nem lehetnének magyar szavak emiatt például a német *Pferde*, a lengyel *Gdansk*, vagy a grúz *prckvni*.

A nyelv történetében a fonotaktikai szabályok változhatnak. Igen régi kölcsönzések mutatják, hogy szóeleji mássalhangzó-torlódás nem volt megengedett a magyarban, pl. szláv *dvor* > magyar *udvar*; román *plăcintă* > magyar *palacsinta*, latin *schola* > magyar *iskola*.

A magánhangzó-harmóniának mint szabálynak a fonotaktikai megfelelője, hogy a szavak magánhangzói harmonizálnak: a magyar előlségi harmónia esetében vagy mind előlképzettek, vagy mind hátulképzettek. A szótöveken belül ez korábbi nyelvállapotokban talán jobban érvényesült, a régi tövek legalábbis ezt tükrözik (ld. 8.2.). Az utóbbi néhány száz évben azonban már biztosan nem teljes érvényű ez a korlátozás, ezt bizonyítja az ún. vegyes hangrendű szavak igen nagy száma: *sofőr*; *nüansz*.

Gyakori az is, hogy egy nyelv szófajonként más-más hangtani szabályszerűségeket ír elő. A magyarban például az igei tövek nem végződhetnek rövid magánhangzóra, csak a névszóiak. De az arabban például még sokkal szigorúbbak a főnevek és igék hangtani elrendeződésének szabályai. Különbözni szoktak a fonotaktikai megszorítások aszerint is, hogy tőszóról vagy összetett, képzett stb. szavakról van-e szó.

A fonotaktikai szabályok feltűnően szoros kapcsolatban vannak a váltakozásokkal, amelyekről a 7.2.3. pontban szóltunk. A legtöbb hangtani váltakozás összefü-

gésben áll a fonotaktikai megszorításokkal (vagy korábbi nyelvállapotokban még szigorúbban érvényesülő fonotaktikai szabályszerűségekkel). Például a magyarban csak zöngésségben megegyező obstruensek állhatnak egymás mellett. A magyar obstruensek fentebb tárgyalt zöngésségi hasonulása valójában arra szolgál, hogy elkerülje ennek a fonotaktikai mintának a megsértését, vagyis hogy megakadályozza, hogy egy zöngés és egy zöngétlen obstruens álljon egymás mellett. Általában a fonológiai szabályok a fonotaktikai megszorítások érvényesülését biztosítják. Úgy is felfoghatjuk, hogy a fonológiai szabályok nagy része redundáns, hiszen az, hogy egy bizonyos konstelláció elkerülendő, a fonotaktikában is szerepel. A szabályokban csak az a többlet a fonotaktika megszorításaihoz képest, hogy megadja, milyen megoldást választ a nyelv az elkerülendő képlet kiküszöbölésére (például a hátrafelé ható zöngésségi hasonulást). A generatív fonológia legtöbb irányzata adós marad azzal, hogy a váltakozások és a fonotaktika szoros összefüggéséről számot adjon.

Azt is említettük már, hogy a fonotaktikai megszorítások által kizárt alakokat leszámítva sem használunk fel azonban minden lehetséges fonémakombinációt a nyelvben. Más szóval: a lehetséges fonémakombinációkban **véletlenszerű lexikai hiányok** is lehetnek (pl. *Kiszera méra bávata*g (Karinthy)). A megszorítások és a véletlen hiányok együttes hatását hívjuk **fonológiai redundanciának**. Ennek talán a kommunikációs hatékonyság optimalizálása az oka: Ha a morfémák rendszeresen csak egy-egy ponton térnének el egymástól, igen sok félreértés lenne; ha pedig sok elemet vagy igen hosszú morfémákat használna egy nyelv, akkor a hatékonyságot éppen ez csökkentené, arról nem is beszélve, hogy nehéz lenne új szavakat létrehozni.

A fonotaktika egyik legfontosabb univerzáléja, hogy

ha egy nyelvben előfordul egy bizonyos típusú hangkapcsolat, szótagtípus stb., akkor a nála kevésbé jelöltek is előfordulnak benne.

Itt **jelölt** kapcsolatokon, szótagtípusokon azokat értjük, amelyeket a feljebb „szigorúnak” nevezett nyelvek nem engednek meg. Például a zárt szótag jelöltebb, mint a nyílt: vannak olyan nyelvek, amelyekben *ma* típusú szótag van, de *mak* típusú nincs, de nincsenek olyan nyelvek, amelyekben van *mak* típusú szótag, de nincs *ma* típusú. Ugyanakkor ha a zárt szótag végén álló mássalhangzó **homorganikus** a következő szótag első mássalhangzójával (vagyis ha azonos helyen van képezve, pl. *mampa*, *manta*), az kevésbé jelölt, mint más zárt szótagok (pl. *mamka*, *makpa*).

7.2.5. Lexikális és posztlexikális szabályok

A 7.2.3. pontban már utaltunk arra, hogy különböző váltakozások különböző mértékben érzékenyek az alaktani környezetre. A magyar obstruensek zöngésségi hasonulása például érzéketlen rá, szóhatáron is bekövetkezik, például az *az, hogy* szókapcsolatban is zöngétlenül ejtjük a *z-t*. Ugyanakkor a *t* és a *j* hangok összeolvadása *tty* hanggá szóhatáron nem figyelhető meg. Ennél finomabb alaktani érzékenységre is láttunk példát, amikor nem egyszerűen a szóhatár jelenléte vagy hiánya számít, hanem például az, hogy milyen jellegű toldalék áll egy *tő* után. (Mint láttuk, más-képpen viselkedik a kijelentő mód és a kötő-felszólító mód /*ja*/ toldaléka: *látja*, de

lássá). Sokszor egyedi tövek is más-más váltakozásokat mutatnak, pedig hangalakjuk igen hasonló (pl. *terem* ~ *termet*, de *perem* ~ *peremet*). Továbbá egyes fonológiai szabályok csak bizonyos toldalékolt alakokban érvényesülnek. A magánhangzó-harmónia is mutat ilyen alaktani kötöttségeket, vannak nem-harmonizáló toldalékok, pl. *ötkor*. De még annak sem egyértelmű a meghatározása, hogy mik az előképzett tövek (vagyis hogy milyen hangrendű egy tő), sok szónál ugyanis ezt nem tudjuk a magánhangzók minőségéhez kötni: *szív-nak*, *szív-nek*, *haverok*/**haverek*, **kódexok*/*kódexek*. Az ilyen esetek miatt a magánhangzó-harmóniát lexikálisan meghatározottnak kell tartani.

A generatív fonológiában az 1980-as évek óta különbséget tesznek azok között a szabályok között, amelyek csak bizonyos lexikai vagy alaktani osztályok, környezetek esetében működnek, és azok között, amelyek „vakon”, csak a hangtani környezettől függően érvényesülnek. Az első típusú szabályt lexikai-alaktani meghatározottságuk miatt **lexikai fonológiai** szabályoknak nevezik. Ezek leginkább alaktani váltakozásra emlékeztetnek, de fonológiailag motiváltak, természetesek, és az alkalmazásuk környezetének is vannak hangtani jellegzetességei. Ilyen szabály tehát a magánhangzó-harmónia vagy a /t+j/ → *tty* szabály.

A második típusú szabályt, amely nem érzékeny arra, hogy milyen morfokra, szavakra, sőt szószorozatokra alkalmazzuk, **posztlexikális** szabálynak nevezik. (Az elnevezés onnan származik, hogy a generatív nyelvtan felfogása szerint a szóalakok megformálása a levezetésben megelőzi a mondatba való beillesztésüket. A posztlexikális szabályoknak azonban a mondatba már beillesztett szóalakokon kell működniük, hiszen a mondatban egymás mellé került szavak határain keresztül is érvényesülnek.)

Ilyen posztlexikális szabályra is láttunk már példát: a zöngésségi hasonulás a magyarban nem érzékeny sem lexikai osztályokra, kategóriákra, sem az alaktani vagy mondattani szerkezetre.

7.3. Prozódia

7.3.1. Hosszúság

Sok olyan nyelv van, amelyben egyes magánhangzók és/vagy mássalhangzók körében a rövid/hosszú szembenállás megkülönböztető értékű lehet. Ilyen nyelv a magyar is: *kor* ≠ *kór*, *kapa* ≠ *kappa*. A hosszúság azonban nem ugyanolyan megkülönböztető jegy, mint a többi. Igaz, hogy világos akusztikai és artikulációs velejárái vannak, ugyanakkor a megjelenő szegmentumok **számával** is összefüggésben van. Mert nem mondhatjuk ugyan, hogy „hosszú hangzó = rövid hangzó + rövid hangzó”, mégis gyanúsán gyakoriak az ehhez hasonló összefüggések. Ilyen összefüggés például az ún. **pótlónyúlás**.

A magyarban például a magánhangzó utáni *l*-t sokan nem ejtik, „cserébe” viszont megnyújtják a magánhangzót: *v*[o:]*t* 'volt', *f*[ε:]*megy* 'felmegy'. Itt a magánhangzó nyúlása nyilvánvalóan összefügg azzal, hogy az utána következő hangzó jellegzetességei nem érvényesülnek (az *l* helyén „üres mássalhangzó” áll). A fordítottja is előfordul, a Dunántúlon: *ker*[it:]és 'kerítés', *h*[yt:]ő 'hűtő'. Itt viszont a mássalhangzó hosszúsága függ össze a magánhangzó rövid ejtésével.

Végül a részleges és teljes hasonulásnak is sokszor hosszú mássalhangzó az eredménye: **ad-ta* > *a*[t:]*a*, **lát-juk* > *lá*[t:]*uk* vagy *lá*[c:]*uk*. Itt is két mögöttes szegmentum felel meg egy hosszú felszíninek. Ugyanez számos nyelvben magánhangzókkal is megtörténik, pl. [aĩ] > [ε:], [aũ] > [o:]. (Ezek a változások történetileg lezajlottak többek között a francia nyelvben.)

Az, hogy a hosszú hangzók jelenléte összefügghet két külön (mögöttes) szegmentum jelenlétével, teljesen érthetetlen lenne, ha a hosszúságról úgy gondolkodnánk, mint a többi jegymátrixokban szereplő megkülönböztető jegyről. Természetesebb megoldást nyújt az ebben a pontban tárgyalandó **autoszegmentális fonológia**.

7.3.2. Autoszegmentális ábrázolás

Az autoszegmentális fonológia megszületése az 1980-as évek legjelentősebb fonológiai eredménye volt. Felfogását azóta is lényegében minden fonológiai iskola elfogadja. Eszerint a hangsorokat nem érdemes egymástól elszigetelt szegmentumokra „vagdosni”, hanem úgy kell őket ábrázolni, mint a zenei partitúra a több szólamú zenei folyamat, amelyben az egyes szólamok egymáshoz igazodva ugyan, de önállóan lépnek be és tartanak szüneteket. Az egyes szólamoknak a fonológiai ábrázolásban az ún. **rétegek** felelnek meg (angolul „tier”; magyarul talán a *szólam* lenne a megfelelőbb szó, de használják a *tengely* terminust is). Minden réteg egy-egy gesztusfajtnak felel meg: amikor nem szünet van éppen az illető szólamban, akkor az illető gesztusfajtnak megfelelő valamelyik gesztust találjuk ott (illetve a gesztusnak megfelelő akusztikus hatást figyelhetjük meg). Ilyen gesztusfajta: a képzéshely, a nazalitás, a hangszálak tevékenysége (zöngé, hangmagasság stb.), és így tovább.

Például az olyan részlegesen hasonult (homorganikus) mássalhangzócsoportokban, mint a magyar *-nk-* (ejtsd: [ŋk]), pusztán annyi történik, hogy a képzéshelynek

megfelelő szólamban, rétegben, a VELÁRIS gesztus (vagyis ebben az esetben a veláris zár) már a NAZÁLIS gesztus megkezdésekor belép, megelőlegezve a *k*-t:

(10) *Nem hasonult és hasonult homorganikus kapcsolat*

a. VEL
 n *k*

NAZ

b. VEL
 ŋ *k*

NAZ

Világos, hogy a nazalitás (NAZ) és a velaritás (VEL) két külön szólamban van, különben nem működhetne egyidejűleg a két gesztus. Azt a szabályt, amellyel egy mögöttes (nem hasonult) ábrázolásból (a) a hasonult homorganikusan ejtett ábrázolást (b) megkaphatjuk, az autoszegmentális fonológia (**jegy**)**terjedésnek** nevezi.

7.3.3. *Intonáció*

Az autoszegmentális felfogás mellett talán az a legerősebb érv, hogy az ún. tonális nyelvekben (ezek, mint korábban már említettük, olyan nyelvek, amelyekben a morfémák alakjához egy-egy jellegzetes dallam is kapcsolódik, mint pl. a kínaiiban) a dallamok külön szólamot alkotva teljesen önálló életet élhetnek, például vannak olyan ragmorfémák, amelyeknek alakja egyetlen mély vagy magas tónusból áll. Ezek, ha tudnak, „rátelepszenek” a ragozott szó utolsó magánhangzójára, ezzel megváltoztatva annak dallamát.

A magyarból is hozhatunk példát a dallam önállóságára: bár a magyar nem tonális nyelv, egyes mondatfajtaikat dallammal jelölünk. A hosszabb szakaszok dallamát **intonációnak** (hanglejtésnek) nevezzük.

(11) Az eldöntendő kérdés dallamának önállósága

a. A M A

Hal?

b. A M A

H a l a k?

c. A M A

H a l a k a t?

d. A M A

H a l a s t a v a t?

A M A

H a l a s t a v a k a t?

Mint látható, az eldöntendő kérdésre jellemző Alacsony–Magas–Alacsony (A–M–A) dallam a mondat hosszától (a szótagszámától) függetlenül jelen van, a mondatához pusztán időzítésében kapcsolódik: az M tónus az utolsó előtti szótaghoz kapcsolódik, kivéve persze, ha csak egy vagy két szótag van: ilyenkor a két utolsó tónus az utolsón jelenik meg. A magyar nyelv élhangsúlyos jellegének megfelelően a hangsúly mindig az első tónusra (itt az A tónusra) esik, és ha ún. **kontúrtónus** (vagyis „hajlított” dallam) jelenik meg (mint az (a) és a (b) példában), akkor az M és különösen az utolsó A alig érvényesül.

7.3.4. Szegmentum-csontváz

Térjünk most vissza a hosszú—rövid megkülönböztetésre. Azt mondhatjuk, hogy amit korábban „szegmentumnak” neveztek, az nem más, mint egy külön szólam-féle, az ún. **CV-csontváz** (a C és a V a mássalhangzó — angolul „consonant” — és a magánhangzó — angolul „vowel” — szokásos rövidítése a nyelvészetben). A CV-csontváz nem is igazán szólam, mert nem gesztusok sorozata, hanem inkább a partitúra ütemvonalaira emlékeztet. Ez nem jelenti azt, hogy minden szegmentumnak kötelezően azonos az időtartama, csak logikai „ütembeosztást” kell rajta érteni.

Az alábbiakban X-szel fogjuk jelölni az egyes szegmentum-ütemeket (szokták még a C és V betűkkel is jelölni):

(12) *A volt szó kétféle kiejtése*

a. X X X X
v o l t

b. X X X X
v [o:] t

(13) *A fel igekötő kétféle kiejtése*

a. X X X
f e l

b. X X X
f [e:]

(14) *Az ít kétféle kiejtése (pl. a kerítés szóban)*

a. X X X
[i:] t

b. X X X
i [t:]

(15) A *d+t* hangkapcsolat „betűjejtő” és szokásos kiejtése

a. X X
d + t

b. X X
t:

(16) A *t+j* hangkapcsolat „betűjejtő” és szokásos kiejtése

a. X X
t + j

b. X X
[t^j:]

Látható, hogy mindezekben a váltakozásokban állandó marad a szegmentumok (az X-ek) száma, csak az időzítés (illetve hasonulásoknál a szegmentumok anyaga) változik.

8.

Történeti nyelvészet

Ahogy a bevezető részben elmondtuk, a nyelvet kétféle módon lehet vizsgálni: egyrészről egy adott nyelvállapot leírására törekedve, szinkrón szempontból, másrészről állapotok egymásutánját rekonstruálva, történeti fejlődését nézve, diakrón szempontból. Mivel ez a két szemléletmód a nyelvten minden szintjén alkalmazható, a diakrón vizsgálatot a korábbi, hangtannal, alaktannal, mondattannal és jelentéssel foglalkozó fejezetekben is tárgyalhattuk volna. A diakrón nyelvészetnek azonban megvannak a maga empirikus és módszertani jellegzetességei, amelyek átvélnék a nyelvten szintjein. Ez, valamint a diakrón nyelvészetnek a nyelvtudomány történetében megfigyelhető autonómiája indokolja, hogy külön fejezetben tárgyaljuk.

A történeti nyelvészet középpontjában a nyelvváltozás fogalma áll, célja a nyelvváltozás törvényszerűségeinek feltárása. Ehhez természetesen elengedhetetlen egyes nyelvváltozatok korábbi állapotainak rekonstruálása, a nyelvek közötti származási kapcsolatok módszeres feltérképezése, valamint a nyelvek egymásra hatásának, a nyelvérintkezésnek és nyelvkeveredésnek a kutatása. Utóbbi a történeti nyelvészet és a szociolingvisztika szoros kapcsolatára világít rá. Az alábbiakban részletesen tárgyaljuk tehát a nyelvváltozás folyamatát, a diakrón nyelvészet törvényeit, illusztrálva az egyes nyelvi szintekre jellemző változásokat és azok szinkrón motivációit; ismertetjük a nyelvrokonságkutatás és az összehasonlító nyelvtörténet módszereit.

8.1. Nyelvi változatosság, nyelvi változás

8.1.1. A nyelvváltozás folyamata

Arról, hogy a nyelv folyamatosan változik, mindannyiunknak közvetlen tapasztalata lehet, hiszen egy emberöltő (sőt, jelentősen rövidebb idő) alatt is megfigyelhetők bizonyos tendenciák az emberek beszéd szokásainak alakulásában.

Mint a nyelvváltozatok tárgyalásánál már említettük, a megfelelő kódválasztás társadalmi elvárás, és ha valaki nem a megfelelő nyelvváltozatot használja, az normaszegésnek minősül, és ennek társadalmi értéke van. Mivel a regiszterek közötti mozgás a leggyakoribb változás (pl. szleng- vagy tolvajnyelvi kifejezések köznyelviessége), nem véletlen, hogy a naiv beszélők többsége a nyelvi változáshoz értékközpontúan viszonyul. Sokan gondolják például, hogy a szleng- vagy tabukifejezések túlzott használata rontja a nyelvet, egyfajta slendriánságot hozva be a köznyelvbe.

Csak hogy a dolog fordítva szokott történni, a szleng elemei a köznyelvbe bekerülve hamar elvesztik azt a speciális attitűdkifejező erejüket, amellyel pont az tudta őket felruházni, hogy eredetileg egy kis rétegre jellemző nyelvváltozathoz tartoztak.

A regiszterváltáshoz hasonlóan sok más változás is felfogható a nyelvváltozatok, illetve nyelvek közötti csereként. Így például kölcsönzésnek nevezhetjük, amikor egy kétnyelvű vagy a forrásnyelv bizonyos (akár szűk) szeletét ismerő beszélő a *B* változatban használt kifejezést az *A* változat környezetében használja. Ennek az eseménynek az idealizált első megvalósulását a nyelvváltozás **aktuációjának** (bekövetkezésének) nevezzük.

A nyelvváltozás nemcsak „hozott anyag” segítségével valósulhat meg, előfordulhat, hogy a beszélő bármilyen okból a konvencionális nyelvi elem vagy szerkezet helyett korábban nem hallott alternatívát használ; ez **újításnak** (innovációnak) minősül. Amennyiben a beszélő (rendszeresen) találkozik a számára eleinte innovatív változattal, ez akarata ellenére is ennek használatára hajlamosítja a későbbi nyelvhasználat során. Ha a formát maga is használni kezdi, ezzel öntudatlanul az innováció terjesztőjévé válik. (Az innováció terjedését **propagációnak** is nevezik.) Ha az innovatív változat elterjed a nyelvi közösség egy meghatározó részében, vagyis **konvencionalizálódik**, akkor a nyelvváltozás megvalósult. A nyelvváltozás fokozatos; gyakran megtörténik, hogy az alternatívák sokáig együtt élnek, majd az innovatív változat eltűnik, vagy kiszorítja elődjét.

A nyelvváltozatok keveredése, a regiszterek átfedése és a nem-konvencionális használat (vagy akár a nyelvbotlásnak tartott devianciák) gyakorisága miatt a nyelv változása szükségszerű velejárója a nyelvhasználatnak. Ez a felismerés nem magától értetődő, a történelem során számos kísérlet történt arra, hogy a nyelv változékony-ságának gátat szabjanak, hogy rögzítsenek egy adott nyelvállapotot. Tulajdonképpen a mesterséges világnyelvek (pl. eszperantó) létrehozói is azt feltételezik, hogy ezek nem fognak változni (vagy legalábbis megtartják szabályos voltukat). De amint a nyelvet természetes kommunikációban használják és anyanyelvként sajátítják el, a rendszer a természetes nyelvek tulajdonságait kezdi mutatni, és ez a nyelv változásában is megmutatkozik. Például az eszperantó anyanyelvi beszélők nyelvhasználatában is a természetes nyelvek változásaihoz hasonló változások figyelhetők meg.

A nyelvészajátítás szerepe a nyelvváltozásban igen vitatott kérdés, egyesek szerint minden változás gyökere a „félretanulás”. Mások szerint, bár igaz, hogy a nyelvészajátítás során a gyerekek rengeteg innovációval élnek, az innováció terjedése társadalmi presztízs függvénye, és ezért a gyerekek nem lehetnek nyelvváltozás elindítói. (Mire azonban felnőnek, így társadalmi presztízsük révén innovációik elterjedhetnek, addigra nyelvük már a felnőtt norma majdnem tökéletes mása.) Ezen álláspont képviselői a nyelvváltozás elindítójának az érett nyelvhasználókat tartják, és tagadják a nyelvészajátítás diakrón szerepét.

8.1.2. A nyelvváltozatok hatása és idegen hatások

A rétegnyelvek és zsargonok hatása könnyen kimutatható a nyelv változásában. Természetesen a nagyobb presztízzsel vagy a több beszélővel rendelkező rétegek vannak a legnagyobb hatással a köznyelvre. Így a legutóbbi időkben számos számítógé-

pes és más műszaki zsargonyszó került át a köznyelvbe, és a köznyelv mindig is sokat merített a szlengből, a fiatalok nyelvváltozatából.

Ahogy említettük, a stílusrétegek között is könnyű az átjárás: az informálisabb stílusrétegből is kerülnek át szavak, szerkezetek a formálisabbakba, és fordítva. Ma a magyarban egyes kifejezések (az ún. „politikai korrektség” miatt) egyre inkább stigmatizáltak, informális stílusúak vagy egyenesen tabuszavak lesznek. Például a *cigány* és a *néger* szavakat egyre többen kerülik (helyettük a *roma* és a *fekete* lett az elfogadottabb). A fordítottja is előfordul, tabuszavak megszűnnek azok lenni. Például a *szar* és a *kurva* manapság már egyre kollokvialisabb, egyre kevésbé minősül tabunak. A nyelvváltozatokat tárgyaló fejezetben további példákat ismertettünk.

A nyelvváltozatoknak tehát minden fajtája jól megfigyelhető hatással van egymásra és a köznyelvre (ld. 3. fejezet). A területi változatok az emberek mozgása miatt szintén óhatatlanul keverednek; minél nagyobb a lakóhelyek közötti mobilitás egy társadalmon belül, annál jellemzőbb ez a keveredés. Magyarországon például az utolsó 20 évben a köznyelvben számos erdélyi eredetű fordulat honosodott meg, pl. egyre gyakoribb az *el kell menjek* az *el kell mennem* vagy *el kell, hogy menjek* helyett.

A más népekkel fenntartott kapcsolatok erősségüktől függően azt eredményezhetik, hogy idegen nyelvek is hatást gyakorolnak a nyelvre. A nyelvváltozatok közötti átjárással teljesen párhuzamos módon idegen nyelvek elemei is bekerülhetnek a nyelvbe és meghonosodhatnak.

Ennek leggyakoribb esetei azok, amikor fogalmak megjelölésére **átvesszük** az idegen nyelvben meglévő szót (az *átvétel* mellett a *kölcsönzés* terminust is használják). Amíg a szóról a beszélők tudják, hogy idegen nyelv a forrása, addig az átvételt **idegen szónak** is nevezik. Az idegen szavak használatát gyakran erős értékítéletek övezik, ugyanakkor mechanizmusát tekintve az idegen szavak átvétele kevésbé különbözik az egy nyelven belüli nyelvjárási hatásoktól vagy a regiszterváltással bekövetkező változásoktól. Amikor egy más nyelvi rendszerből átvett kölcsönző elterjed (tehát olyanok is ismerik és használják, akik a forrásrendszert nem ismerik), akkor az adott nyelvváltozatban már csak történetileg beszélhetünk idegen szóról. Azonban történetileg rengeteg szó idegen, és a szavak eredetének a beszélők nincsenek tudatában. Például a *karakán* vagy *para(fa)* szavakat sokan tévesen idegen eredetűnek vélik, míg az egykor idegen kölcsönzőket, például a szláv eredetű *család* vagy a német eredetű *kacér* szavakat magyarnak tartják. Való igaz, a kölcsönzőszavak idővel olyan (főleg kiejtésbeli) változásokon mehetnek keresztül, amelyek adaptálják őket az adott nyelv rendszeréhez. Például a *család* (eredetileg *cselád*) magánhangzóit illeszkednek, vagy az igei átvételek a magyar igeképzők mintáját követve a kölcsönzés során *-z*, illetve *-l* végződéseket vesznek fel: *szortíroz*, *prejudikál*.

Az idegen nyelvi hatások nem feltétlenül merülnek ki a szókölcönzésekben. Különösen akkor, amikor a nyelvi közösség jelentősebb része kétnyelvű, az érintkező nyelvek nemcsak szókészletükben, de egyéb nyelvi szinteken is keveredhetnek, ami egy területre jellemző jelenségek kialakulásához vezethet. Példa az ilyen területileg elterjedt, **areális jelenségre** az ún. **végartikulus** (a névelő funkciójú elem a főnév mögött áll) a román, bolgár és albán nyelvekben, amelyek egyébként csak nagyon távoli rokonok; a jövő idő kifejezése (az ‘akar’ jelentésű segédigével) az egész Balkán-

félszigeten; a szóhangsúly és a fonémakészlet nagyfokú egybeesése a magyar és a szlovák esetében.

A nyelvi innováció egyes speciális esetekben tudatos fejlesztés eredménye is lehet. A magyar szókincs jelentős része a 18. század végi **nyelvújítási** mozgalom tudatos terméke (pl. *anyag, elv*). A tudatos nyelvtervezés eredményessége nyelven kívüli (társadalmi, politikai stb.) tényezőktől függ leginkább, a tervezett újítás találékony-ságától és természetességétől kevésbé.

8.2. Hangváltozások és alaktani változások

A történeti nyelvészet egyik legtöbbet kutatott területe a nyelv hangzó alakjának változása. A hangváltozások egyik szokásos csoportosítása az, hogy két fő irányt különböztetünk meg: a **gyengüléseket** (leníció) és az **erősödéseket** (fortíció). A gyengülés mindig a meglévő és felismerhető különbségek csökkenésének, az erősödés pedig a különbségek növekedésének az irányába hat. A gyengülés mindig azokon a helyeken „támad”, ahol a különbségek egyébként is kevésbé felismerhetőek — ezért kevésbé informatívak is —, így például a hangsúlytalan szótagokban. Az erősödés éppen a fordítottja a gyengülésnek: olyan helyeken következik be, ahol a különbségek egyébként is felismerhetőbbek (hangsúlyos szótagban, szótag elején stb.), és a még nagyobb felismerhetőség irányába hatnak, például azzal, hogy meghosszabbítják a hangzót.

A gyengülés gyakran egy-egy hangzó (vagy akár teljes szótag) eltűnésében, kiesésében vagy más hangzókkal való **egybeolvadásában** nyilvánul meg. Például a franciában eltűntek a latinban még meglévő szóvégi magánhangzók (latin *porta* > francia *porte*, ejtésben: *por[t]* ‘ajtó’); az angolban a legtöbb hangsúlytalan szótagban megszűntek a franciából átvett szavakban még meglévő magánhangzó-különbségek (például francia *p[ɛ]rforme* > angol *p[ə]rform* ‘végrehajt’, és francia *p[a]rade* > angol *p[ə]rade* ‘parádé’). Hasonlóképpen a magyarban az ómagyar kor elején a szóvégen meglévő rövid magánhangzók a 13. századra teljesen eltűntek, így ami a Tihanyi Alapítólevél tanúsága szerint még *hodu*-nak és *utu*-nak hangozhatott, mára *had*, illetve *út* lett. Az egybeolvadás azt jelenti, hogy több hangzó egybeolvad, összemosódik, vagy bizonyos kapcsolatok leegyszerűsödnek. Például a latin *au* kapcsolat a franciában általában [o]-vá vált, sőt, a magánhangzók közötti mássalhangzók kiesése miatt ilyen latin—francia változások is vannak: latin *vitellus* > francia *veau* [vo] ‘borjú’. Ehhez hasonló sok magyar hosszú magánhangzó eredete is, pl. török *baçatur* > *bátor*, amely a veláris [ɣ] gyengülése után a két szomszédos helyzetbe került rövid *á* hang összeolvadásából hosszú *á*-t hozott létre.

A gyengülés egyik speciális esete a **hasonulás** (asszimiláció) is. Ez azt jelenti, hogy egy hang átveszi egy másik hang valamilyen ejtési tulajdonságát, gyakran azért, mert a megkülönböztető jegyei az adott környezetben nem könnyen azonosíthatók. Például az olaszban a latin zárhangkapcsolatok hátraható helyhasonuláson mentek át, így lett a latin *september* > *settembre*, az *o[k]tober* > *ottobre* stb. Hasonlóra példa a nazálisok helyhasonulása: ami az ómagyarban *szám*tó volt (helynév, eredetileg a mára nem létező *szám* igető képzett alakja), mára *szántó* lett.

A magyarban a magánhangzó-harmónia a hasonulás egy speciális esete, amikor a hasonító és hasonuló hangok nem közvetlenül szomszédosak, hanem közöttük akár több mássalhangzó is előfordulhat. Az ómagyar korban a magánhangzó-harmónia a mainál jobban érvényesült a szótöveken belül: egyes kölcsönszavak tanúsága szerint a magánhangzók asszimilációs változáson estek át, így lett a francia *loket*-ből előbb *lokot*, (majd *lakat*), vagy a szláv *megya* szóból *megye*. A szláv jövevény *cselád* 'háznép' szó esetében mindkét irányú asszimilációnak megfelel egy-egy magyar szó, amelyek úgynevezett **jelentéshasadással** külön jelentésben rögzültek. Figyeljük meg, hogy a *cseléd* és *család* szavakban az eredetihez képest a magánhangzók hosszúsága nem változik, és a nyíltságuk is csak annyira, amennyi az elölség változtatásához szükséges. A fonetikailag motivált hangváltozások általában is konzervatívak: fonetikailag egymástól távolabb eső hangok között csak fokozatosan, a közöttük lévő hangok érintésével mehet végbe a változás. Például nem fordul elő, hogy a szóvégi hosszú magánhangzók lekopnak, viszont a rövidiek megmaradnak.

A hangtani erősödésnek számtalan esetét találjuk például a latin nyelv változásában és az újlatin nyelveken belüli változásokban: pl. a hangsúlyos szótagokban a rövid magánhangzó diftongussá válik (latin *schola* > olasz *scuola*, spanyol *escuela*) vagy megnyúlik (latin *amo* > olasz [a:]*mo*).

A 19. században figyeltek fel arra, hogy sok fonetikai változás nemcsak egyes szavakban zajlik le, hanem egy bizonyos hang minden előfordulását (más szóval magát a fonémát) érinti. Például az egykor rövid *á*-nak ejtett hang a mai magyarban igen jellegzetes, enyhén labiális *a* hanggá változott. Ez a fonetikai változás hangtani környezettől függetlenül minden egykori rövid *á* hangot érintett. Az ilyen, szavaktól függetlenül változókat a 19. századi nyelvtörténészek **hangtörvényeknek** nevezték.

A hangtörvényeknek lehetnek környezeti feltételeik (például sokszor a gyengülés csak hangsúlytalan szótagra vagy szóvégre korlátozódik). Az ómagyarban a korábbi szókezdő [k]-ből hátulképzett magánhangzó előtt [h] lett (pl. a mai *három* szó elődjében), előlképzettek előtt pedig [k] (pl. mai *kettő*). Hasonlóképpen a [t] magánhangzóközi helyzetben [z]-vé gyengült (pl. mai *ház*), de szóeleji helyzetben megmaradt (pl. mai *tud*). A mai *ház* szó, amely egykor **kata*¹ formában hangozhatott, mindkét változást egyszerre illusztrálja (sőt, a szóvégi magánhangzó gyengülésére, eltűnésére is példa).

A *ház* esete egy másik jelenséget is illusztrál. Mindkét hangváltozás esetében új hang keletkezett: korábban sem [h], sem [z] nem volt a magyarban. Ezek a hangok először csak allofónokként jelentkeztek, vagyis elfordulásuk a hangtani környezetből megjósolható volt. Később azonban más szavakban is megjelentek ezek a hangok (olyanokban, amelyekben nem a [k] és a [t] utódai voltak, például a [h] a *hét* szóban). Így az előfordulásuk már nem volt a hangtani környezetből megjósolható. Erre a folyamatra azt mondjuk, hogy a [k]/[h] és a [t]/[z] váltakozás **fonologizálódott**, vagyis allofónokból önálló fonémák lettek.

A hangtörvény fogalmát már a 19. századi indogermanisták használták, és az újgrammatikusok tökéletesítették; ők egyben azt is állították, hogy a hangtörvé-

¹ A történeti nyelvészetben a * jelölés azt jelenti, hogy nem dokumentált, csak kikövetkeztetett alakról van szó.

nyeknek nincsenek kivételeik. Ez a máig is ellentmondásos feltételezés az **újgrammatikus hangtörvény** néven vonult be a köztudatba, és a nyelvtörténeti kutatások egyik legfontosabb módszertani axiómája (ld. összehasonlító módszer). A *hangtörvény* elnevezés által sugallt teljeskörűség minden bizonnyal tarthatatlan, hiszen a legtöbb változásnak vannak kivételei. Fontos látnunk azonban, hogy ha egyes hangváltások környezeti feltételekhez köthetők, akkor a környezeti leírás gazdagítása technikailag lehetővé teszi, hogy egy változást akár egyetlen szóra korlátozzunk. Problematikus továbbá, hogy a hangtörvény (mint nyelvéllapok viszonyát megragadó absztrakt leírás) nem könnyen feleltethető meg semmi olyan jelenségnek, ami a nyelvváltozást a szinkrón nyelvhasználat tényeihez (innováció stb.) kapcsolná.

A hangtörvények által leírható változások időbeli lezajlása sem egységes, bizonyos szavakban a változás előbb, míg másokban később történik meg: a változás tehát szavanként és/vagy környezetenként fokozatosan terjed a nyelvben. Ezt **lexikai diffúzió**nak hívjuk. Például az ősmagyarban minden valószínűség szerint még meglévő tővégi rövid magánhangzók szabályosan eltűntek (*utu > út*), vagyis az ősmagyar kor végét tekintve a szabály teljeskörűen érvényesült, és hangtörvényként mondható ki. Ha azonban a változás kronológiáját megnézzük, látjuk, hogy a változás közel sem ilyen törvényszerű: mind fonetikailag, mind a lexikon szavait tekintve fokozatosnak mondható. Egyrészt például a szonoránsra végződő szavaknál hamarabb következik be, mint az obstruens-végűeknél. Tehát az egykori **leányu* már régen *leány*, amikor a *nogyu* (ma *nagy*) még kétszótagos. Másrészt pedig egyes szavaknál és egyes beszélőknél is ingadozások figyelhetők meg az egykorú dokumentumok tanúsága szerint.

Máig vitatott a nyelvtudományban, hogyan kezelhető az az ellentmondás, hogy az a folyamat, amely történeti léptékekkel mérve teljeskörű, szabályosan ható törvénnyel megfogalmazható hangváltásokhoz vezet, maga fokozatos: a változás ingadozásokon keresztül és egyes szavakon különböző tempóban megy végbe. Tanulságként kijelenthetjük: a jövő normái a jelen változatai közül kerülnek ki. Ennek az elgondolásnak érdekes következménye, hogy a változás csak nagyon absztrakt szinten értelmezhető, valójában a változás a változatok eloszlásának megváltozása. Az innovatív változat először alig létezik, később a két változat küzd a fennmaradásért és egymás kiszorításáért, majd a régi változat eltűnik.

Biztos azonban, hogy a hangtörvények feltételezése a történeti nyelvészet egyik legsikeresebb eszközének bizonyult, és ez a nyelvtörténetben használt összehasonlító módszer kiindulópontja. Az összehasonlító nyelvészet módszertanát az alábbiakban majd részletesen tárgyaljuk.

A hangváltásokra felhozott példáink (helyhasonulás, harmónia) gyakorlatilag egytől egyig megfelelnek a hangtani fejezetben tárgyalt szinkrón szabályszerűségeknél. Ez nem véletlen, a szinkrón rendszer allomorfikus megfelelései gyakran az egyes szavak történeti változásait őrzik. Így az olyan szinkrón váltakozások, mint az előlségi harmónia a toldalékokban (*sornak—sernek*), a hangkivetés (*terem—termet*) vagy a *v*-vel bővülés (*tó—tavat*), mind-mind történeti változások hagyatékei.

Egy-egy hangváltás gyakran egyedileg egy-egy szóhoz köthető, nem zajlik le mindenhol, ahol elvileg (hangtanilag) bekövetkezhetne. Az ilyen változások aztán azzal járnak, hogy a szinkrón rendszerbeli megfelelések tisztán hangtani megfele-

lésből (hangsorozatok váltakozása) alaktani megfeleléssé válnak (allomorfolk váltakozása). Ezt nevezzük **morfologizálódásnak**.

Például nem könnyű megmondani, hogy az a magánhangzókiesés, amely az egykori **teremet* tárgyesetű alakban (és a szó más toldalékolt alakjaiban) bekövetkezett, és a *termet* alakot eredményezte, miért nem történt meg a *peremet* tárgyesetű alakban is. Mivel az egyedi szavakon ható hangváltozások létrehozhatnak egy morfológiai mintázatot, más szótövek is besorolódhatnak ugyanebbe a mintázatba: erre mondjuk, hogy a létrejött mintázat **analógiájára** viselkedhetnek. Az ilyen morfológiai analógia alapvetően a morfológiai mintázatok egységesülése felé vezet. Ennek nagyon gyakori a esete, amikor olyan alaktani változások tűnnek el, amelyek egy hangváltozás nyomát viselik magukon. Például a *homok* szó nagy valószínűséggel még hangkivető volt az ómagyarban (**homkot*), de mára nincs **homk-* allomorfja. A mai magyarban is megfigyelhetjük ugyanezt a folyamatot, például a hangkivető igék (amelyek egyébként is kis számúak voltak) egyre kevésbé viselkednek hangkivetőként (pl. *söpörni—söpreni*), vagy például a *bögöly* szó többes száma sokaknak nem *bögölyök*, hanem *bögölyök*.

Az ilyen változás nyomán sokszor vagy teljesen eltűnik valamelyik allomorf (a **homk-*), vagy használati köre egy domináns allomorf (a *söpör*) javára eltolódik. Amikor egy egész szóosztály összes tagjánál lezajlik a fentihez hasonló, az allomorfokat érintő változás, és ez a ragozási mintázat megváltozásához vezet, azt **kiegyenlítődésnek** nevezzük.

A *homok* és a *bögöly* esetében a hangkivető allomorf eltűnése révén ezek a szavak bekerülnek a magyar névszói töveknek abba a legnépesebb osztályába, amelyeknek csak egy tőallomorfjuk van. Az analógiás változásnak ezt a fajtáját, amely egyes alakokat vagy egész szóosztályok bizonyos alakjait egy nagyobb osztály alakjaihoz teszi hasonlóvá, **regularizációnak** nevezzük.

A morfológiai analógia azonban a szabályos minta ellenében is hathat, ilyenkor egy kivételes tőosztály tagjainak analógiájára egy korábban szabályos (nem váltakozó) tő is szabálytalanná válhat (különösen, ha a kivételes tőosztálynak vannak nagyon gyakran előforduló tagjai). Erre példa a *sátor* szó, amely régen szabályos volt (pl. *sátorok*), ma pedig inkább *sátrak*, vagy a mai magyarban a *motor* szó, amelynek többes száma egyes beszélőknél *motrok*.

A morfologizálódás és a fonologizálódás folyamataira együtt mondják, hogy a múlt fonetikája a jelen fonológiája, és a jelen fonológiája a jövő morfológiája.

8.3. Mondatszerkezeti változások

A mondatszerkezeti változások számtalan fajtájának még az ismertetésére sem vállalkozhatunk. Ahogy a hangtani változásoknál is, inkább csak egyes nagyobb változástípusokat ragadunk ki a rengeteg lehetőségéből. Itt is két nagy típust érdemes említeni, az egyik az **egybeolvadás** (többtagú szerkezetből kevesebb tagú szerkezet), a másik az **ellenkezője**, az **elkülönülés** (kevesebb tagú szerkezetből többtagú szerkezet). Ezek némiképp a hangtani gyengülésre és erősítésre emlékeztetnek (hi-

szen ha több tagja van egy szerkezetnek, akkor nő a felismerhetősége), és ezek is szorosan összefüggnek az alaktani változásokkal.

Az egybeolvadás hatására például önálló szavakból összetételi tagok, majd toldalékok lesznek (ilyen a magyar helyragok eredete is, pl. *világ bele* > *világba*). Hasonlóképpen önálló vonzatok „beépülhetnek” az őket vonzó elemekbe (legtöbbször igékbe), mint a magyar igekötők, amelyek határozói bővítményekből keletkeztek, vagy éppen az olyan összetett igék, mint a *lépre csal*. Ebben a folyamatban sokszor megfigyelhetjük, hogy az egyik elem elveszti önállóságát, jelentése általánosulhat. Például az igekötők esetében az igekötő jelentése **kiüresedik**. A *meg-* igekötő őse például ‘hátra’ jelentésű volt, a *mögé, mögött* névutók rokona. Akkor viszont, amikor önálló szavakból toldalék lesz, a toldalékká váló elem jelentése üresedik ki (pl. a magyarban az ‘idő’ jelentésű *-kor* éppen ezen az úton van). Érdekes megfigyelni, hogy kiüresedés és szerkezeti függőség igen gyakran gyengüléssel és hangtani függőséggel jár együtt. Ezek a folyamatok lényegében törvényszerű kísérőjelenségei annak a folyamatnak, amelyben egy tartalmas szó grammatikai elemmé, funkciószóvá válik; ezt a folyamatot **grammatikalizációnak** nevezzük. A grammatikalizáció jelensége a modern történeti elméleti nyelvészet központi tárgya, többek között azért, mert a grammatikalizációt kísérő nyelvi változások gyakran törvényszerűen együtt járnak, és nem megfordíthatók, ez pedig magyarázatot kíván.

Az elkülönülés a hangtani erősödéshez hasonlóan a különbségek növekedését eredményezi, és leggyakoribb esete a **körülírás** (itt perifrázis), mint amilyen a magyarban a jövő idő *fog* segédigével való kifejezése a korábbi *-and/-end* toldalék helyett. A perifrázis legtöbb példája ilyen: nem már jelenlevő függő nyelvi elemek önállósulásával, elkülönülésével jár (példánkban nem az *-and/-end* válik külön a igetőtől), hanem egy szerkezetileg és hangtanilag független perifrasztikus kifejezés kiszorít egy hasonló funkcióban létező kevésbé perifrasztikus kifejezést. Figyeljük meg, hogy a „*fog* + infinitívusz” szerkezet maga is a grammatikalizáció példája. A *fog* jelentésü kiüresedését mutatja, hogy mára az eredeti ‘hozzáfog’ jelentés összetevői közül csak a potenciális jövőbeli bekövetkezést tartotta meg. Hangtani gyengülését mutatja, hogy a *fogok* segédige gyors beszédben inkább redukálódhat (*Fók én itt várni?!), mint a fogok tartalmas ige (?Fók én itt halat).*

Az egybeolvadás és a körülírás interakcióját igen jól mutatja a tagadás története a francia nyelvben. Az egyszerű *ne* tagadószót — feltehetően hangtani gyengülése, egyre rövidebb és kevésbé felismerhető kiejtése miatt — először kiegészítette egy másik szócska. Ezek mind teljes értékű főnevek kiüresedésével keletkeztek: a *pas* (a legáltalánosabb tagadás) ‘lépést’ jelent (az ‘egy lépést sem’ kifejezésből; régebben a *point* ‘pont’ és más főnevek töltötték be ugyanezt a szerepet), míg a *personne* ‘senki’ eredetileg ‘személy’, a *rien* ‘semmi’ pedig ‘dolog’ jelentésű volt. Csak a *ne ... pas, ne ... personne* stb. kombinációkkal lehetett tagadást kifejezni. Mára a *ne* a beszélt nyelvben lényegében mindig elmarad (ami az egybeolvadás speciális esete). Egyébként a magyar *nem* is a francia *pas*-hoz hasonlítható „erősítő” szócska lehetett eredetileg, egy ‘valami’ jelentésű szóból.

Nem nehéz észrevenni az alaktanról szóló 6. fejezetben említett nyelvtípusoknak és ezeknek a változásbeli törvényszerűségeknek az összefüggését. A latin flektáló nyelv volt, a toldalékok eltűnésével a francia nyelv elindult az izoláló nyelv-

típus irányába, azok minden jellegzetességét mutatja. Az izoláló nyelvekben pedig egyes szavak jelentésének „kiüresedésével” jönnek létre a toldalékok, így jutunk el az agglutináló típushoz. Ezután a toldalékolt alakokban a toldalékok önállóságának csökkenésével alakul ki a flektáló típus.

8.4. Jelentésbeli változások

Bár a szótöveket is érintő jelentésváltozásokban számos egyetemes tendencia figyelhető meg, a hangtörvényekhez hasonló szabályos változásokat, amelyek egy szóosztály minden tagját érintik, nemigen találunk. Általános jelentésváltozási tendenciának tekinthető ugyanakkor a **metaforikus kiterjesztés**, ilyen például az a számos nyelvben dokumentált változás, amely térbeli viszonyt kifejező elemeket időbeli viszonyok kifejezésére tesz alkalmassá (pl. *2001 táján, 3 óra magasságában*). A legszabályszerűbb jelentésváltozások a grammatikai elemeket szokták érinteni. Amint említettük, a grammatikalizáció során a gyengülés és a jelentéskiüresedés, általánosodás együtt járnak. Ennél azonban konkrétabb tendenciák is megfigyelhetők: például a befejezettséget kifejező aspektus jelölője az általános múlt idő kifejezésévé válik a nyelvekben (német, francia, magyar). Gyakori továbbá, hogy a jövő idő kifejezése mozgásigével vagy megkezdést, szándékot kifejező igével alkotott kifejezésekből alakul ki (pl. az angol *will* jövő idejű segédigének eredetileg ‘akar’ volt a jelentése, a magyar *fog* és középkori riválisa, a *kezd* szintén magukért beszélnek).

Ezeknek a tendenciáknak a háttérben általános kognitív mechanizmusok állhatnak, amelyek bizonyos használatban alul- vagy túlértelmezik a (pragmatikai) kontextus szerepét. Például egy szándék kifejezése implikálhatja egy esemény jövőbeli bekövetkezését. Ha ez az implicit következtetés társul a szándékot kifejező igéhez, miközben az akaratlagosság jelentősége egyre inkább a háttérbe szorul, akkor bekövetkezik a fent említett jelentésváltozás. A tartalmas szavak jelentésének változásai is gyakran ilyen pragmatikai következtetések rögzülésével vagy elveszésével alakulnak. Gyakori oka a szóváltozásnak, hogy egy semleges, általános jelentésű szót speciális tabuhelyzetben eufemizmusként használunk, azonban ez a konnotáció annyira rögzül, hogy a szó tabuszóvá válik, és eredeti általános jelentésében nem használható tovább. Ez történt az egykor dombot jelentő *segg* szóval, és talán ez felelős a ‘(tyúk)tojás’ (és here) jelentésű egykori *mony* szó eltűnéséért is.

Hasonló jelenség a **pejoráció**. A formális magyar nyelvhasználatban megfigyelhető, hogy az eredetileg semleges *nő* szó egyes használatokban bántónak tűnik (pl. *Itt járt egy nő*), ezért inkább a *hölgy* szóval helyettesítik (*Itt járt egy hölgy*). Hasonló esetek számos nyelvben előfordulnak, például ugyanezt figyelhetjük meg a német *Frau*—*Dame* vagy az angol *woman*—*lady* párok esetében.

Hasonló mechanizmus az, amikor az amerikaiak a feketéket újabb és újabb udvariasabb eufemisztikus nevekkkel illetik, mert a korábbiak durvává, szalonképtelenné (az angol kifejezés szerint „politikailag inkorrektté”, ami maga is a pejoratív szó helyett álló eufemizmus) váltak. Így lett a *nigro* helyett *nigger*, majd *black*, aztán *colored*, majd *African American*. Mostanában hasonló tendenciát figyelhetünk meg a *cigány* és a *roma* megnevezésekkel kapcsolatban. A helyettesítő kifejezést gyak-

ran udvariasságból használjuk; ezért ha a helyettesítés nem történik meg, az az udvariasság hiányát kezdi jelölni. Így az eredeti kifejezés egyre **pejoratívabb** (udvariatlanabb és bántóbb) lesz. Ahhoz hasonlít ez, mint amikor a divatban egy elegáns ruhamárkát mindenki elkezd viselni, vagy mint amikor a gazdaságban a nagyobb kereslet inflációt gerjeszt. Ez a jelentésváltozás jól példázza, hogy egyrészt a beszélők (tudatos) nyelvhasználata idővel alakíthatja a nyelvi rendszert, másrészt viszont ez általuk nem belátható, akaratlan következményekkel is járhat.

8.4.1. Az informativitás és a gyakoriság szerepe

A nyelvi változások alakulásában mindig nagy szerepet játszik, hogy a nyelv fő funkcióját, a közlési funkciót mennyire érinti az illető változás. Ennek egy példáját láttuk már a használati környezet gyakoriságának tulajdonítható jelentésváltozásoknál. Például a befejezettség jelölése azért változhat át könnyen a múlt idő jelölésévé, mert a befejezett alakokat a leggyakrabban múlt időben használjuk a *múltra* utalva. Például a *megírt* és *megírta* gyakorisága együtt négyszer akkora, mint a *megír* és a *megírja* gyakorisága. (Mivel a befejezett alakok teljes eseményt írnak le, a jelenre nem vonatkoztathatók, a magyarban például a *megírja* csak a jövőre utalhat.)

Ezenkívül a gyakrabban használt szavak és szerkezetek mindig jobban ki vannak téve a hangtani gyengülésnek, mert információértékük kisebb (könnyebben megjósolható a jelenlétük, illetve a mibenlétük). Nagyon gyakori változástípus például a végződés gyengülése majd eltűnése, ha információtartalmuk nem túl nagy (például azért nem túl nagy, mert már megjelentek olyan önálló szavak, amelyek átveszik a funkciójukat). A semlegesedéssel járó hangváltozások is azokat a hangokat szokták érinteni, amelyeknek a legkisebb a jelentésmegkülönböztető szerepe (ún. **funkcionális terheltsége**).

Megfordítva, egyes szabályos hangváltozásoknak gátat szabhat és kivételeket eredményezhet, ha egy változás egy korábbi jelentésmegkülönböztetés (kontraszt) semlegesedéséhez, szakszóval **neutralizációjához** vezetne. Ha a neutralizáció nem következik be, akkor beszélünk **homonímiakerülésről**. A homonímiakerülés — úgy tűnik — maga nem aktív változástípus, inkább potenciális változásokat képes megfékezni, például homonímiakerüléssel szokták magyarázni olyan hangtani kontrasztok fennmaradását, amelyek amúgy fonetikailag nem stabilak, például a háromfokozatú hosszúság-megkülönböztetést az észben. Homonimák viszont vannak, mégpedig nem is ritkák a nyelvekben, és számtalan dokumentált esetet tudunk, amikor változások homonimákat hoznak létre, ezért a homonímiakerülésre való hivatkozás a történeti nyelvészetben meglehetősen ad hoc és igen vitatott. Egy korábbi példánkat véve hangzatos lenne azt mondani, hogy a *peremet* szóban (szemben a *termet*-tel) azért nincs hangkivetés, mert egybeesne a *permet* főnévi tővel. Azonban ilyen egybeesések százával vannak, ezért óvatosan kell bánnunk az efféle történeti magyarázatokkal.

A gyakori morfémák jobban tűrik, hogy nem mindig ugyanolyan alakváltozatban jelennek meg. A magyar névelőnek például két változatát aszerint használjuk, hogy a rákövetkező szó magánhangzóval vagy mássalhangzóval kezdődik-e, más szavaknak azonban nincsenek ilyen változatai. A kivételes ragozású szavak (pl. *jön*, *megy*) tipi-

kusan mind nagyon gyakoriak. A nyelvváltozások terminusaiban megfogalmazva ez azzal magyarázható, hogy a gyakori szavak könnyebben megtanulhatók és előhívhatók, ezért kevésbé vannak kitéve más, hasonló szavak analógiás hatásának, amely a regularizációjukhoz vezetne. A *terem* kivételességét és a *perem* szabályosságát tehát akár gyakoriságuk különbsége is indokolhatja. Vegyük azonban észre, hogy az efféle magyarázatokat sohasem vehetjük komolyan konkrét szópárok viselkedésének magyarázatában, a gyakoriság és szabályosság rendszerszerű kapcsolata csak sok szót érintő statisztika segítségével igazolható.

8.5. Funkcionalizmus, teleológia

Szigorúan véve mind a használati gyakoriság, mind a szituációfüggő informativitás a nyelv formális rendszerén kívül eső fogalmak. Az elméleti nyelvészetnek azt a megközelítést, amely a nyelv funkciójának nagy jelentőséget tulajdonít, **funkcionalizmusnak** nevezik. A nyelvváltozás funkcionalista megközelítését gyakran összekapcsolják azzal a nézettel, miszerint a nyelvváltozásnak az a funkciója, hogy a nyelvi rendszert javítsa, eszerint a nyelvváltozás optimalizálás. Ezen nézet szerint a nyelvváltozás célvezérelt, avagy **teleologikus**. Komplex rendszerek változása gyakran mutathat olyan jeleket, amelyek alapján a fejlődési folyamatot célvezéreltnek látjuk.

Nyelvészek körében is gyakoriak az olyan kijelentések, mint „a magánhangzó nem esett ki, mert így a szó egybeesett volna egy másik alakkal”. Egyesek szerint ez nem sokban különbözik attól, mint mikor azt mondjuk, a zsiráfnek azért van hosszú nyaka, hogy jobban elérje a fák levelét. Az efféle teleologikus magyarázatok státusza a nyelvészetben azonban még vitatott, a biológiával ellentétben, ahol egységesen elvetik őket. Ez azért van, mert a nyelvváltozásnak igenis van célokkal rendelkező és célirányosan cselekvő racionális alanya: a beszélő. Ugyanakkor az is bizonyos, hogy sok esetben a beszélő céljai a nyelvhasználat során a kommunikáció sikerességével kapcsolatosak, direkt módon nem irányulnak a nyelv megváltoztatására (vagy egy nyelvállapot fenntartására). Ilyen értelemben a nyelvváltozás nem hozható közvetlen kapcsolatba a beszélő célvezérelt viselkedésével. Ezt jól mutatja a pejoráció fentebb tárgyalt jelensége, melynek párhuzamait a közgazdaságtanban is felismerték.

A teleologikus szemlélet és a nyelv „javulásáról” szóló hiedelem tudománytörténetileg valóban összekapcsolható magukat funkcionalistának nevező irányzatokkal. Bár ez a kapcsolat nem szükségszerű, a funkcionalista szemlélet modern iskoláját, amely a teleologikus szemléletet elutasítja, **használatközpontú** irányzatnak nevezik. A használatközpontú nyelvmodell szerint a nyelvrendszerek szerkezeti szabályszerűségeit a nyelvhasználat külső tényezői (pragmatika, gyakoriság, artikulációs bázis fiziológiája, percepció) alakítják. A nyelvhasználatnak ezek a tényezői a nyelvváltozás során szelekciós erőként lépnek fel és alakítják a nyelvrendszert. Eszerint a szerkezeti mintázatokra vonatkozó általánosítások a rendszer alakulását befolyásoló használatbeli (funkcionális) tényezők közötti hasonlóságokra vezethetők vissza. A használatközpontú nyelvmodell szerint a szinkrón univerzálék tehát **emergens** je-

lenségek, a nyelvhasználat tényezőinek a történeti változás során konvencionizált lenyomatai.

8.6. Nyelvtörténet

A nyelvi változások törvényszerűségei lehetőséget adnak arra, hogy a nyelvek múltjáról és a rendszer kialakulásáról több-kevesebb biztonsággal mondhassunk valamit, konkrét nyelvek történetét tárhassuk fel, akár dokumentált források ismerete nélkül is.

Bár a tipikus változások indoklásánál sokszor beszéltünk általános kognitív mechanizmusokról, nyelvhasználatról, az általánosság egy bizonyos szintjén és valódi történeti léptékekben a változási törvényszerűségek gyakran a beszélőre való hivatkozás nélkül megfogalmazhatók. Emiatt a történeti nyelvészetet sokan autonóm tudományágnak tartják. A történeti nyelvészet autonómiája mindenképpen tudománytörténeti tény, de ez a fentiek fényében nem is meglepő, hiszen a figyelmének középpontjában eredetileg nem közvetlenül a nyelvváltozás jelenségének megértése, hanem valójában a nyelvek rokonsági viszonyainak feltárása állt.

8.6.1. Nyelvek hasonlósága, nyelvrokonság

A **nyelvek rokonsága** és **hasonlósága** közti különbségtétel szükségessége igen késői felismerése a nyelvészetnek. A rokonság nem mindig jelent látványos hasonlóságot (pl. az angol ránézésre nem sokban hasonlít a cigányra vagy a szanszkritra).

Amikor nyelvek esetében rokonsági viszonyokról és családfáról beszélünk, a biológiai párhuzam rávilágít arra, hogy az efféle **genetikus** kapcsolat nem alapulhat pusztán a hasonlóságon. Ugyanakkor az is világos, hogy, amíg a biológiában a DNS-örökítés egészen objektív fogódzót ad, amellyel a leszármazás definiálható, addig a nyelvek esetében ez nem ilyen egyszerű.

8.6.2. Az összehasonlító módszer

A nyelvi változás kérdése és a rokonsági viszonyok feltérképezése a 19. századi nyelvészet középponti kérdése volt. Az ebben az időszakban kidolgozott **összehasonlító módszer** a történeti nyelvészet talán legsikeresebb vívmánya. Arra szolgál, hogy felállítsuk a nyelvek közötti származási kapcsolatokat. Két (vagy több) nyelv a leszármazás szigorú értelmében akkor áll rokoni kapcsolatban, ha egy megelőző nyelvállapotban azonos nyelvre lehet őket visszavezetni. A két (vagy több) nyelv közös őst **alapnyelvnek** nevezzük. Az alapnyelv nem feltétlenül dokumentálható, tehát szerkezetei gyakran hipotetikusak, ezért beszélünk arról, hogy az összehasonlító módszerrel az alapnyelv (helyesebben az alapnyelv valamekkora részlete, fragmentuma) **rekonstruálható**.

Az alapnyelv és így a leszármazás fogalma, bár intuitív, azon alapul, hogy a nyelvi rendszer egységesen reprodukálódik. Valójában lehet, hogy ésszerűbb volna magukról az egyes szavakról vagy nyelvi egységekről beszélni, és a nyelvrendszer mint

ezen egységek populációját tekinteni: egy adott szónak jobban megfogható a származási vonala (etimológiája), mint egy egész rendszernek. Ha két szónak (vagy más egységnek/szerkezetnek egy adott nyelvben vagy két külön nyelvben) közös az eredete, azt mondjuk: rokonságban vannak, más szóval **kognátumok**.²

Az összehasonlító módszer felismerése éppen abban áll, hogy a nyelv és a szavak származása csak együtt definiálható. Az összehasonlítás első lépéseként feltételezett kognátumok összevetésével hangmegfeleléseket kell találnunk. A hangmegfelelések alapján hangtörvényeket állítunk fel, amelyeknek az alkalmazásával egy alapnyelvi rekonstruált alakból mindkét nyelv változatát levezethetjük. A hangtörvényt számos rendszeres hangmegfelelésnek kell alátámasztania, s így a véletlenszerű hasonlóság gyakorlatilag kizárható. A feltételezett történeti levezetés annál meggyőzőbb, minél meggyőzőbbek (például fonetikailag természetesebbek vagy más nyelvekből ismertek) a feltételezett hangtörvények. Általában nem találunk ad hoc változásokat, pl. olyat, hogy egy korábbi *s* helyett *p*-t kezdenek ejteni. Persze lehetséges, hogy fonetikailag természetes hangváltozások sora bizarr hangmegfeleléshez vezet. Ezért ha csak a változás végpontjaira van bizonyítékunk, akkor meg kell győződnünk arról, hogy feltételezhető, hogy a két végpont között fonetikailag konzervatív, fokozatos hangváltozások sorozata közvetít. Fontos megjegyezni, hogy a sok adattal igazolt hangtörvények igazolják a kognátumok etimológiáját, amelyet ugyanakkor a feltételezett jelentésváltozás meggyőző ereje is erősíthet vagy gyengíthet.

8.6.3. Családfaelmélet és hullámelmélet

Könnyen belátható, hogy az összehasonlító módszer képes megadni több nyelv összes rokonsági viszonyát, amennyiben két nyelv közös őst rekonstruálni tudja, és hogy e szerint a modell szerint a rokonsági viszonyok családfát alkotnak. Ez a nyelvrokonságnak az ún. **családfaelmélete**. A szigorú családfaelméletet kritizáló **hullámelmélet** szerint a nyelvek közti hasonlóság oka nem csupán származási okokra vezethető vissza, hanem legalább ennyire fontos a földrajzi közelség is. Az elmélet neve is arra akar emlékeztetni, hogy több népcsoport területi érintkezése (területi szövetség, nyelvsvövetség) esetén egyes nyelvi jelenségek hullámszerűen elterjedhetnek. Ezt a földrajzi terjedést **areális diffúzió**nak nevezzük (példáinkat ld. a 8.1.2. részben). Az areális diffúzió azt eredményezheti, hogy egyes jelenségek izoglosszái keresztbe szelik a származási rokonságban lévő nyelveket, így lehetlenné téve a genetikus kapcsolatoknak a hangtörvényekkel történő rekonstrukcióját. Az areális diffúzió és lexikai diffúzió tényei gyakorlatilag megcáfolják az összehasonlító módszert és az újgrammatikus hangtörvény fogalmát. Nem véletlen, hogy számos kísérlet történt az összehasonlító módszer kiváltására, ezek azonban nem váltak elfogadottá.

² Mivel ezek a nyelvi egységek absztrakt, a nyelvi rendszerből a nyelvész által elvont fogalmak, a biológiai evolúció párhuzama gyakran félrevezető. Mind a biológiai, mind a kulturális evolúcióban vannak azonban olyan közös vonások, amelyek lehetővé teszik, hogy a kettőt egy közös, magasabb szintű evolúciós elméletben egyesítsük. A kétfajta evolúció párhuzama már Darwin idején meglehetősen népszerű volt, de hosszú lappangás után csak mostanában kezdték újra értékelni a párhuzamban rejlő lehetőségeket.

8.6.4. Lexikai statisztika és glottokronológia

A szóképzés alapján történő nyelvhasonlításnak természetesen léteznek kvantitatív módszerei. Ezek közül a legjelentősebb az 1950-es években Morris Swadesh (1909–1967) amerikai nyelvész által kidolgozott **glottokronológia**. A glottokronológia módszere azon a hipotézisen alapul, hogy egy adott nyelv alapszavai állandó sebességgel cserélődnek ki (pl. egy újítás kiszorít egy azonos jelentésű „örökölt” szót). Eszerint ha a két nyelvből vett azonos jelentésű szópárok egy reprezentatív listáját vesszük, a közös eredetre visszavezethető szavak (kognátumok) arányából kikövetkeztethető a két nyelv elválásának ideje. Több nyelv esetén az elválások relatív kronológiájának alapján így egy családfa kapható.

A szókölcsonzés azonban a különböző nyelvet beszélő csoportok érintkezésének intenzitásán alapul, és ennek történeti esetlegessége miatt az állandó sebességű szóváltozás nem tartható feltételezés. A glottokronológiának számos módosítása született, de kérdéses, hogy a módszer mennyire használható, különösképpen, ha az összevetett nyelvek leírása nem engedi meg, hogy a rokon szavakat biztonsággal azonosítsuk. Nem véletlen tehát, hogy a történeti nyelvészek között a glottokronológia státusza igen vitatott.

Továbbra is nyitott kérdés azonban, hogy újabb statisztikai módszerek képesek-e rekonstruálni a nyelvtörténet módszereivel kapott és a történeti segédtudományok forrásaival alátámasztott családfákat, így lehetővé téve máig feltáratlan nyelvrokonságok igazolását.

8.6.5. Nyelvtörténet és segédtudományai

A történeti nyelvészet fontos határtudománya a történeti tudományoknak (régészet, paleontológia, történeti etnográfia). A nyelvrokonság kutatása azért is rendkívül jelentős, mert a nyelvek közötti kölcsönhatások népcsoportok érintkezését bizonyíthatják, és lenyomatként őrizhetik a technikai fejlődés történetét.

A nyelvtörténet tényeiből következtetünk a technikai és a társadalmi fejlődés bizonyos fokaira. Például számos mai indoeurópai nyelvben a ‘kilenc’ számot és az ‘újdonaságot’ kifejező szavak hasonlítanak (angol *nine—new*, német *neun—neu*) vagy egybeesnek (francia *neuf*). Bár már tudjuk, hogy az effajta egybeesések véletlenek is lehetnek, a történészek szerint a kilences szám neve az ‘új szám’ jelentésű szerkezet maradványa. Ennek az az egyik lehetséges motivációja, hogy a korabeli indoeurópai beszélők számára a kilences szám technikai újításként csapódott le, és az ezt hangsúlyozó (egykor tehát motivált) leírás a fogalom elnevezéseként konvencionálódott. (Egy másik lehetséges motiváció, hogy a korabeli beszélők a nyolcas számrendszert használták, ezért nyolcasával csoportosították a dolgokat; a kilencedik elem tehát új csoportot kezdett.) Fontos hangsúlyoznunk, hogy itt egyik tény sem bizonyítható sziklaszilárdan: sem a kilences számnak, sem a nevének nem bizonyos az eredete, de a kultúrtörténeti és nyelvtörténeti hipotézisek összeegyeztethetők, így egymást erősítik.

Komoly nyelvtörténeti munka elképzelhetetlen földrajzi, genetikai, archeológiai és kultúrtörténeti bizonyítékok nélkül. Kultúrtörténeti bizonyítékok kellenek ahhoz, hogy az etimológiákban rekonstruált hang- és jelentésváltozások alátámaszthatók

legyenek. De az archeológiai leletek segíthetnek a nyelvváltozások kronologizálásában is. Például a török nyelvekben a 'kengyel' jelentésű szó részt vesz egy rendszeres változásban, amely a csuvasos jellegű török nyelveket a többitől elkülöníti. Ebből arra következtethetünk, hogy a szó már a nyelvben volt, amikor a két akkori nyelvváltozat elvált egymástól, és a hangtörvény érvényesült. Mivel a kengyel területi megjelenéséről bizonyítékaink vannak, az adott nyelvváltozást a kengyel legkorábbi megjelenésének időpontja utánra datálhatjuk.

8.6.6. Nyelvcsaládok

A nyelvek közötti származási viszonyok arra is jók, hogy a nyelveket csoportokba, ún. **nyelvcsaládokba** soroljuk. Ilyen nyelvcsaládok az indoeurópai vagy az uráli nyelvcsalád, de ilyen az ausztronéz vagy sino-tibeti is. A genetikai kapcsolatok meglehetősen gyakran bizonytalanok, és számos nyelv rokonsági viszonyai ellentmondásosak, így besorolásuk esetleges vagy egyedi. A kaukázusi nyelvek között is sok ilyen vitatott eredetű van, Pápua Új-Guinea törzsi nyelveinek többsége ilyen; ezeket gyakran jobb híján területi alapon sorolják egy-egy nyelvcsoportba. A nyelvek leszármazási alapon történő pontos osztályozása gyakran lehetetlen, vagy azért, mert a velük genetikai rokonságban lévő nyelvek mind kihaltak, vagy egyszerűen mert az összevetések nem teszik lehetővé a megfelelő rokonítást. (Sok esetben az írásbeliség hosszú hiánya miatt nincsenek elég régi nyelvmélekek.) Nem csodálkozhatunk tehát azon, hogy vannak **elszigetelt nyelvek**, amelyek egyedül alkotnak nyelvcsaládot, jelen tudásunk alapján más nyelvvel nem rokoníthatók. Ilyen a Mezopotámiában 3000 évvel ezelőtt használt sumer (ld. még írástörténet) vagy a római birodalom fénykorára már kihalt etruszk. A ma beszélt nyelvek százai hasonlóképpen nem rokoníthatók ismert nyelvekkel (ilyen például a baszk).

8.6.7. Nyelvrokonság és identitás

Mivel a nyelv a kultúra legfőbb közvetítője, nem csoda, hogy a nyelv múltja, története nagyon fontos szerepet játszik a nyelvi közösség identitásában. A nyelvrokonság kérdése az etnikai identitás meghatározásában betöltött központi szerepe miatt gyakran politikailag terhelt. Ezért nem véletlen, hogy a nyelvrokonítás az áltudomány nem szűnő célpontja. Az effajta átpolitizált nyelvrokonságvita különösen jellemző olyan országokra, amelyek (már egy jó ideje) olyan népek szomszédságában élnek, amelyeknek a nyelve az övékkel nincsen származási rokonságban. Mivel az egymás szomszédságában élő népek érintkezése olyan területi egybeesésekhez vezet, amelyek erodálják a leszármazási kapcsolatból adódó hasonlóságokat, a genetikai kapcsolatok sokkal kevésbé nyilvánvalóak a laikus számára. Például a magyarnak a finnugor nyelvekkel való rokonítását gyakran még művelt társaságokban is divatos megkérdőjelezni. Talán mondanunk sem kell, hogy bármi is a célja annak, hogy egy nyelvet bizonyos más nyelvekkel próbáljunk rokonítani (ha egyáltalán van ilyen cél), a tudományos módszerek alkalmazása nem kerülhető meg, nem helyettesíthető mással. Például a legtöbb közismert rokonítási kísérlet, amely a magyar nyelvet távoli nyelvekkel próbálta kapcsolatba hozni (sumer, japán, óegyiptomi, etruszk)

nem tudományos eszközökkel történt. Ezekben a tudománytalan kísérletekben az a közös, hogy mindössze a rendszertelen részleges felszíni hasonlóságok ismertetésén alapulnak. Ilyeneket azonban tetszőlegesen kiválasztott nyelvek között is tömegével lehet találni.

9.

A nyelvtudomány története

Ebben a fejezetben áttekintjük a nyelvtudomány történetét a kezdetektől napjainkig. Elsőként az írás történetét tekintjük át, majd bemutatjuk hogyan gondolkodtak az ókori kultúrákban a nyelvről. Ezután sorra vesszük az európai nyelvtudomány fontosabb mérföldköveit korszakonként. A fejezetet a 20. század modern nyelvtan-elméleteinek részletes ismertetése zárja.

9.1. Az írás története

A nyelvészet történetét az ókori görög és indiai grammatikusoknál szokták kezdeni, pedig bizonyos, hogy többé-kevésbé tudatos nyelvészeti tevékenységet már korábban is folytattak, akár több ezer évvel időszámításunk előtt. Ezt abból tudjuk, hogy legalább 3000 évvel időszámításunk előtt már létezett szabályozott írásrendszer. Az írásrendszer létrehozása mindig nyelvészeti munkát igényel, hiszen az írásnak ahhoz, hogy jól használható legyen, összhangban kell lennie a lejegyzett nyelv rendszerével.

Az írásrendszer szabályozásának igénye legfőképpen ott merül fel, ahol a szavak írásképe a tartalmukkal nagyon homályos kapcsolatban van. Az ún. **piktografikus** (képírásos) rendszerekben a lejegyzett egység írásképe ikonikus, vagyis a jelölt tartalmat valamilyen módon képpel ábrázolja. Az **ideografikus** („gondolat-lejegyző”) írásrendszer már nem képeket, hanem szimbólumokat használ. A beszélt nyelv lejegyzésére szolgáló írások azok, amelyek már mindenképpen a nyelvre való tudatos reflexiót kívánnak meg.

Az ún. **logografikus** („szólejegyző”) írásrendszerekben a jelek meghatározott nyelvi egységekre (pl. szavakra) vonatkoznak, de kiejtésük nincs rögzítve. Logografikus például a kínai írás, ahol a szavakat komplex, de nem értelmezhető részekből álló jelekkel, ún. kandzsikkal írják le. Logografikus jegyek tekinthetjük a mi írásunkban, hogy a számokat számjegyekkel írjuk le. A logografikus írás nagy előnye, hogy a szélsőségesen különböző tájszólások közötti közvetítésre is alkalmas, hiszen a sokféleképpen mondott szavak lejegyzett képe mindenütt azonos. A logografikus írások sokszor a **szó-** vagy **szótagírás** irányába változnak meg. (A szó-, illetve a szótagírás mechanizmusára hasonlít az a játékos szokás, ahogy az angolban a 4 vagy a 2 számjegyekkel jelölik a *-for-*, illetve a *-to-* szótagokat, a megfelelő számok kiejtésének megfelelően.)

A szótagírás szabályozásához már hangtani ismeretek is szükségesek. Ilyen írás például a sumer ékírás és az egyiptomi hieroglifa-írás (bár az utóbbi őriz logografikus, sőt, ideografikus jegyeket is). Egyfajta szótagírásnak tekinthető a szanszkrit nyelv lejegyzésére használt devanāgarī, amely Ázsia számos írásrendszerének is az őse. Ebben a mássalhangzók jelei sorakoznak, és mindegyiken **mellékjelként (diakritikumként)** jelenik meg az illető szótag magánhangzója. A sémi nyelvek írásai (mindenekelőtt az arab és a héber írás) szintén ilyen jellegű, de a magánhangzókat még mellékjelekkel se jelölik (a liturgikus szövegeket kivéve). Ez azzal függ össze, hogy e nyelvek rendszere miatt a magánhangzók nagyrészt megjósolhatóak (amelyek pedig nem, azokat speciális mássalhangzó-jelekkel mégiscsak jelölik, pl. a *j* jelével az *i*-t, a *w* jelével az *u*-t).

A legrégebbi ilyen félig-meddig szótagírásnak tekinthető írások között volt a proto-kánaáni (kb. i.e. 1400) és ennek leszármazottja, a föníciai (kb. i.e. 1050). A föníciai írás leszármazottja az arámi és a görög írás is; a görög volt az első igazán **betűírásnak** tekinthető írásrendszer (az ismertek közül), mivel ebben már a magánhangzóknak is külön jelük volt. A görög ábécé az őse a latin és a cirill írásnak is.

A szó elszáll, de az írás megmarad. A beszélt nyelv generációról generációra és tájegységről tájegységre változhat. A beszélt nyelv használata során csak a kortárs társadalmi közeg nyelvhasználatából meríthetünk információt (legalábbis így volt ez a hangrögzítés feltalálása előtt). Az írás révén ezzel szemben jóval több, mind térben, mind időben távoli forrásokat ismerhetünk meg.

9.2. Nyelvészet az ókorban

Néhány **akkád** (babilóniai) nyelvű feljegyzéstől eltekintve (ezek közül a sumer nyelvtanról szóló beszámolók közül a legkorábbiak, kb. i.e. 1600-ból származnak) az ókorból csak a görög, az indiai és a római nyelvtanírók munkái ismertek.

9.2.1. A görög nyelvészet

Azt mondhatjuk, hogy az ókori **görögöknél** a nyelvtudomány mint tudományág nem létezett, bár a nyelv is a filozófiai spekuláció egyik célpontja volt. Az első ismert nagy vita arról szólt, hogy milyen eredetű a nyelv: valamilyen, az emberen kívül álló örök elv irányítása alatt áll-e, vagy pusztán emberi szülemény (pl. „szerződés” egy közösség tagjai között)? A nyelveredet tekintetében tehát az egyik oldalon a **természetesség**, a másikon a **konvenció** hívei vitatkoztak egymással. Így volt ez már a **Szókratész** (i.e. 469–399) előtti filozófusoknál is; **Platónnál** (i.e. 427–348) a *Kratülosz* c. dialógusban is ez a fő téma.

Egy ősi elképzelés szerint a dolgoknak maguktól van **nevük**. Kratülosz szerint a szavak eredetileg a jelentésükhöz természetesen kapcsolódó, „megfelelő” alakúak voltak. A nyelvi vizsgálódás célja tehát a **régi** („valódi”) alakok megismerése. Innen ered az *etimológia* terminus (*etümosz* ’valódi’), amelynek mai értelme egyszerűen ’szótörténet’.

Az **analógia** és **anomália** kérdése körül is érdekes vita folyt a görög filozófusok körében. Gyakorlatilag azt firtatták, hogy inkább a szabályszerűségek, vagy inkább a kivételek léte jellemzi-e a nyelvet. Az analogisták **paradigmákat** ('példa, séma'), szabályosságokat kerestek, míg az anomalisták kivételeket és rendellenességeket. Utóbbiak a nyelvnek az olyan „logikátlan” aspektusait hangsúlyozták, mint például az, hogy az *Athēnai* 'Athén' szó többes számú, holott Athén városából csak egy van, vagy hogy a *paidion* 'kisgyerek' szó semleges nemű (az *-ion* kicsinyítő képző miatt; ehhez hasonló a németben az a jelenség, hogy minden *-chen* kicsinyítő képzős főnév semleges nemű, attól függetlenül, hogy milyen szóból van képezve). Gyakran még ma is előfordul a laikus nyelvészkedők érveléseiben, hogy a „logikát” kéri számon a nyelven (pl. a grammatikai nemek, a kettős tagadás stb. kapcsán, vagy amikor bírálják egyes rögzült kifejezések használatát: „az ember nem *leszáll* a villamosról, hanem *lelép*”). Reméljük azonban, hogy már az előző fejezetekben sikerült érzékeltetnünk, hogy a nyelvben a logika (pl. az, hogy két tagadás állítással egyenértékű-e) és az ökonómia (takarékoság a szavakkal vagy a hangokkal) csak igen esetlegesen és indirekt módon érhető tetten, valójában speciálisan nyelvi szabályszerűségek képében. Ezeket viszont, univerzalitásuk és ugyanakkor autonómiájuk miatt, külön tudományág keretében érdemes vizsgálni: a nyelv logikája nem a racionális érvelés logikája.

Mindenesetre a nyelv alapos vizsgálata elősegítette a görög nyelv rendszerezését, a grammatikai kategóriák megszületését. **Prótagorasz** (i.e. 4. sz.) már felismerte, hogy léteznek nemek a görögben. Platónnál már megtalálható a két fő szófaj, a **főnév** és az **ige** (vagy inkább az **alany** és az **állítmány**) megkülönböztetése. Arisztotelésznél szintén találkozunk a nemek felismerésével és újabb szókatégoriákkal. A **sztoikusoknál** (akik anomalisták voltak) már léteznek a főnév, ige, kötőszó, névelő kategóriái, megkülönböztetik a **köznevet** a **tulajdonnévtől**, megtaláljuk a befejezett—folyamatos, az aktív—passzív, valamint a tranzitív—intranzitív megkülönböztetéseket is. Először fogják fel a nyelv szavait úgy, mint forma és jelentés **társítását**.

Az első rendszeres görög nyelvtankönyv **Dionüsziosz Thrax** (i.e. 2. sz.) nevéhez fűződik (hangtant és alaktant tartalmaz). Ebben már határozószó, prepozíció, névmás, és participium is szerepel mint szókatégoria. Előkerülnek az eset, szám, nem, idő és mód kategóriái is. Egy másik, kevésbé rendszerezett nyelvtan **Apollóniosz Düszkolosz** tollából született, az i.sz. 2. században; ez tartalmazza az első európai mondattant.

9.2.2. Az indiai nyelvészet

Az indiai nyelvészet jóval megelőzte a görög hagyományt, bár a kettő sok vonásban hasonlít: ilyen az írásbeliségnek és a régi szent szövegek tanulmányozásának előnyben részesítése. Az indiai nyelvészet legnevesebb képviselője **Pāṇini**, aki valamikor i.e. 600 és 300 között megírta az *Aṣṭādhyāyī* („nyolc könyv”) című rendszeres szanszkrit nyelvtant. **Tolkāppiyam** az i.e. 2. században írta meg tamil nyelvtanát.

Az indiai nyelvészetben számos olyan kérdést megvitattak, amelyeket a görögök is (pl. a nyelvi jelek önkényességének problémáját), és a legtöbb dologban hasonló

eredményekre jutottak. Viszont a görög grammatikusoknál sokkal jelentősebb eredményeket ért el az indiai nyelvészet a hangtannak és a szójelentéseknek (és a nyelvi környezet ezekre gyakorolt hatásának) a leírásában. Végül Pānini a szanszkrit nyelv hangtanának és alaktanának olyan teljességre törekvő, explicit szabályrendszerben megfogalmazott **generatív** leírását adta meg, amelyet az európai nyelvészet csak az 1960-es évektől hozott létre (a generatív nyelvtanokról ld. a 20. századi nyelvtudomány történetét).

9.2.3. Római nyelvészet

A latin grammatika szinte teljes egészében görög mintára íródott, és általában is jellemző rá a görög szemlélet feltétel nélküli elfogadása. **Varro** (i.e. 116–27) „rendszeres latin nyelvtanának” tartalomjegyzéke igen sokat elárul a kor nyelvvel kapcsolatos szemléletéről. A grammatikát a helyes beszéd művészetével és a költészet megértésének mesterségével azonosítja, és egyik fő célja a nyelvi hibák és barbarizmusok tárgyalása.

Számos latin nyelvtan közül a leghíresebbeket és a legtovább (az egész középkorban) használtakat **Donatus** (i.sz. 4. sz.) és **Priscianus** (i.sz. 520) írták. Ezek is Thrax és Düszkolosz szellemében készültek, és azokhoz képest nem sok eredetiséget, új eredményt mutattak fel.

9.2.4. A klasszikus tévhit

Akárcsak Varrót, az ókor és a korai középkor későbbi nyelvvel kapcsolatos műveit is áthatják az írott nyelvnek a beszélt nyelvvel szembeni elsődlegességére, illetve a művelt társadalmi rétegek és irodalmi művek nyelvhasználatának tisztaságára utaló nézetek.

A hellenisztikus kor vonzódása a klasszikus görög idők hagyományához (pl. a homéroszi eposzok újraolvasásához, tanulmányozásához) előtérbe helyezte az írott kultúrát, és különösen az irodalmi nyelvet. Mivel ezek a művek a legtöbb olvasó számára archaikusak és nehezen érthetőek voltak, elemzésük megkövetelte a grammatika ismeretét. Így a grammatikát valójában az írás művészetével és a költészet értelmezésével azonosították. A beszélt nyelvet viszont az írott nyelvhez képest másodlagosnak tekintették.

Az írott kultúra iránti tisztelet azt a nézetet erősítette, hogy az irodalom nyelve tisztább, nemesebb, mint minden más fajta nyelvváltozat. És természetesen a művelt réteg nyelvváltozata áll ehhez legközelebb, az írástudatlanok és műveletlen alsóbb néprétegek pedig **megrontják** a nyelvet. Ezek a nézetek tudományosan nem tarthatók, ezért összefoglaló néven gyakran **klasszikus tévhit** néven említik. A klasszikus tévhit tételei a klasszikus kultúra befolyása miatt mélyen beleivódtak az európai ember gondolkodásába, hatásuk két évezred elteltével még mindig érezhető. Nyomai számos helyen tetten érhetők: a mai magyar nyelvet leíró szótárak és nyelvtankönyvek irodalmi idézetei, a kölcsönszók állítólagos „nyelvrontó” hatásának hangoztatása magukat nyelvésznek nevezők körében is, a helyesírás hihetetlenül és

érthetetlenül nagy hatása a beszélők nyelvi intuíciójára és a kollokvialis kifejezések elítélése mind-mind a klasszikus tévhit hagyományai.

A mai nyelv művelés (kivéve az ún. **nyelvvédőket**, akik komolyan veszik, hogy a nyelvet meg kell védeni a „káros tendenciáktól”) elismeri, hogy a „helyes nyelvhasználat” preskriptív fogalma inkább csak a magasabb társadalmi rétegek normájához való igazodásként értelmezhető: az tehát, hogy „helyesen” beszélünk-e, alapvetően illemtani kérdés, a nyelvtan leírásához és a nyelv működésének tudományos vizsgálatához vajmi kevés köze van. A nyelvtudomány legfeljebb azt vizsgálhatja, mik a jellemzői a normáknak, vagy például hogy milyen hatása van a normához igazodás igényének a nyelvhasználatra.

9.3. Nyelvészet a középkorban

Ha nagyon leegyszerűsítjük a dolgot — és egy ilyen rövid összefoglalóban nem tehetünk másként —, azt kell mondanunk, hogy a latin grammatikától a 19. századig a nyelvtanítás és a nyelvtanról való gondolkodás nem sokat haladt előre. Az egész középkor során Donatus és Priscianus latin grammatikáit tartották mérvadónak, és már ezek is Thrax görög grammatikájának mintájára készültek, és annak eredményeit nem haladták meg.

Bár már a 10. századtól kezdve foglalkoztak más európai nyelvekkel is (talán elsőként az írrel, majd a provanszállal, egyéb újlatin nyelvekkel, az izlandival, az angollal stb.), majd a reneszánsztól kezdve a legkülönbözőbb nyelvekkel, ez furcsa módon nem vezetett az ókori nyelvészeti dogmák újragondolásához. Tulajdonképpen az „iskolai” nyelvtanokban még ma is jelentős mértékben uralkodnak az ókori grammatika hagyományai.

A középkorban a nyelvről való gondolkodás csak a **nyelvfilozófia** és a **logika** szempontjából hozott új gondolatokat. A **skolasztikusoknak**, a nyelvi **univerzalizmus** első képviselőinek (13–14. sz.) célja a redukció volt, azaz a nyelv elveinek és kategóriáinak levezetése általánosabb logikai és/vagy metafizikai elvekből (ld. **2.1.1.**); ezt a diszciplínát **spekulatív grammatikának** nevezték. Ennek a mozgalomnak a képviselői számos könyvet írtak *De modis significandi* („A jelölés módjairól”) címmel, ezért szokás őket **modistáknak** is nevezni. A nyelvtan szempontjából a modisták legjelentősebb eredménye a **mondattani viszonyok** felfedezése és tanulmányozása: ők vezették be például a tárgyias és a jelzős szerkezetnek megfelelő fogalmakat, ezzel megvetve az ókorban gyakorlatilag még nem létező **mondattan** alapjait.

A reneszánsz idejéből nyelvészeti tevékenységként leginkább a nemzeti nyelvek leírását és írásrendszerük megteremtését lehet kiemelni. Bár az izlandi és az ír helyesírás megteremtése jóval korábban történt, azoknak nem sok hatásuk volt a reneszánsz idején kezdődött munkálatokra, így a 15–16. században újra fel kellett fedezni a fonémikus írás alapelveit, és egyáltalán, a beszédhangok és a betűk közötti óriási különbséget.

A középkori (skolasztikus) nyelvfelfogás és egyben a karteziánus racionalizmus nagy összefoglalása a 17. századi francia Port Royal-i apátságban kialakult iskola

munkássága, nevezetesen az 1660-ban megjelent *Grammaire générale et raisonnée* („Általános és értelmező nyelvtan”), **Claude Lancelot** (1615–1695) és **Antoine Arnauld** (1612–1694) munkája. Ebben visszatér a skolasztikus gondolat: a különböző nyelvek mind az értelem produktumai, és mint ilyenek, levezethetők egy általánosabb racionális rendszerből. (Megjegyezzük, hogy Noam Chomsky, a generatív nyelvészet megalapítója a racionalista nyelvfilozófia követőjének tekinti magát, ld. [9.6.3.](#))

9.4. A 19. század nyelvészete

A 19. századi nyelvészet kezdetének **Wilhelm von Humboldt** (1767–1835) munkásságát tekinthetjük. Humboldt az általános nyelvészetnek mint tudományágnak a megeremtője és első nagy alkotója. Humboldt nemcsak nagy ismerője volt az emberi nyelveknek, hanem elsőként vetette fel a nyelvek sokfélesége mögött meghúzódó közös elvek gondolatát. A nyelvi **univerzálék** léte ahhoz a humboldti megfigyeléshez köthető, hogy az emberi nyelvek nem különböznek egymástól tetszőleges módon. Humboldt nyelvfilozófiai munkássága mellett lefektette a történeti nyelvtudomány, a nyelvtipológia és a mondattan tudományos alapjait, tanítványai és követői a 19. századi nyelvtudomány legnagyobb alakjai.

A 19. századi nyelvészetet a nyelvtörténet és a nyelvtipológia magas szintű művelése jellemezte. További fontos kutatási kérdés volt, hogy milyen viszonyban vannak a nemzeti kultúrák a nemzeti nyelvekkel, illetve hogy hogyan kapcsolódik az egyén lelki működése a nyelvhasználathoz. A nyelvtan kérdését a 19. század főként történeti szempontból közelíti meg. Ez a diakrón szemlélet egyrészt a romantika szellemi áramlatával, másrészt a 18. század végén született, az egyes nyelvek rokonsági viszonyait érintő felfedezésekkel hozható összefüggésbe. 1770-ben **Sajnovics János** (1733–1785) felfedezte a magyar és a lapp (majd 1799-ben **Gyarmathi Sámuel** (1751–1830) a magyar és a finn) rokonságát, 1780-ban pedig **Sir William Jones** (1746–1794) az európai nyelveket a szanszkriothoz fűző genetikai kapcsolatot, ami az indoeurópai nyelvtudomány talán legfontosabb felfedezése volt. A század nyelvtörténeti iskolájának, az ún. **történeti-összehasonlító nyelvészetnek** a legfontosabb képviselői a dán **Rasmus Rask** (1787–1832), valamint a német **Jacob Grimm** (1785–1863) és **Franz Bopp** (1791–1867) voltak (az összehasonlító módszerről részletesen írunk a [8.6.2.](#) pontban).

A 19. század közepén tevékenykedő **August Schleicher** (1821–1868) foglalta össze az előtte kialakult történeti iskola eszméit. Elméletét, az ún. **családfaelméletet**, amely a nyelvek szétválásának családfa-jellegű modelljét alkotta meg, az utódok (elsősorban **Johannes Schmidt**) (1843–1901) módosították. A ma elfogadott elképzelés, mely a családfaelmélet és az ún. **hullámelmélet** kombinációja, szintén Schmidt nevéhez fűződik. (Ezekről az elméletekről részletesen írunk a [8.6.3.](#) részben).

Az ún. **újgrammatikus** nyelvészeti iskola (németül *Junggrammatiker*) a 19. sz. utolsó évtizedeiben a Lipcsei Egyetemen tevékenykedő, indoeurópai nyelvészettel foglalkozó tudós társaság körül alakult ki. Ők helyezték először tudományos ala-

pokra a történeti nyelvészetet a diakrón nyelvtudomány módszertani elveinek rögzítésével. Legfontosabb képviselői **Hermann Osthoff** (1878–1910), **Karl Brugmann** (1849–1919), **Berthold Delbrück** (1842–1922) és **Hermann Paul** (1846–1921) voltak. Legismertebb, ma is olvasott munkáikban (Brugmann és Delbrück: *Az indogermán nyelvek összehasonlító nyelvtanának alapjai*, 1878, és Hermann Paul: *A nyelvtörténet elvei*, 1880) foglalták össze az indoeurópai nyelvek zömével kapcsolatos megfigyeléseiket és általános nyelvészeti nézeteiket. Ők fogalmazták meg azt a tételt, hogy a nyelvi változást szabályok vezérlik, és hogy a nyelvváltozást két alapelv irányítja: a **hangváltozás** és az **analógia**. Ez a két fogalom nagyjából felöleli a hangtani, az alaktani és a mondattani szerkezeteken végbemenő változások elveit, továbbá feltételezi, hogy a nyelv két független szerkezetű és eltérő szabályszerűségeket mutató szintre osztható (a nyelv kettős tagolása). Ezekről az elképzelésekről részletesen írunk a **8.2.** részben.

A 19. században a nyelvhasználathoz és a nyelvi változásokhoz kapcsolódó tudati mechanizmusok kutatásában a legnagyobb alkotók **Wilhelm Wundt** (1832–1920) és Hermann Paul voltak. Ők a 20. századi nyelvészeti és pszicholingvisztikai kutatások úttörői.

9.5. A 20. századi strukturalizmus

A 20. század döntő fontosságú fejleménye a nyelvészeti **strukturalizmus** megjelenése. A strukturalizmus egyrészt szerves folytatása volt az újgrammatikus iskolának, másrészt a nyelv **szinkrón** (egy adott időpontban vett) rendszerének módszeres kutatásával teljesen új alapokra helyezte a nyelvészetet. Ebben a pontban csak az európai strukturalizmusról szólnunk, amelynek két legfontosabb megnyilvánulása **Ferdinand de Saussure** (1857–1913) svájci nyelvésznek, valamint a lengyel—orosz—cseh strukturalista iskolának a tevékenységéhez köthető; a 20. századi amerikai nyelvészetről külön, a **9.6.** pontban számolunk be.

9.5.1. Ferdinand de Saussure

A genfi Ferdinand de Saussure a modern nyelvészet egyik európai atyjának mondható, a nyelvről vallott elképzelései ma is meghatározóak a modern nyelvelméleti kutatások módszertanában és megközelítéseiben.

Az újgrammatikusok követőjeként indult: még egyetemi hallgató korában megjelenik az *Értekezés a magánhangzók eredeti rendszeréről az indoeurópai nyelvekben* című nagyobb lélegzetű munkája. Leghíresebb műve a *Bevezetés az általános nyelvészetbe* (franciául *Cours de linguistique générale*), amely 1907 és 1911 között tartott előadásainak anyagát tartalmazza, és amelyet halála után tanítványai szerkesztettek könyvformába.

Saussure elsőként helyezkedett szembe a nyelvészet kizárólagosan történeti megközelítésével. Hermann Paul nyomán hangsúlyozta, hogy a nyelvet társadalmi körében kell vizsgálni, vagyis az irodalmival szemben a beszélt nyelv elsődlegességét

hirdette (ld. 9.2.4.). Nevéhez fűződnek a következő fogalmak és megkülönböztetések, melyek a modern nyelvészet kiindulópontjait, alapelveit fémjelzik.

A jel. Először mondta ki, hogy a nyelv egysége a **jel**, amelyet ő egy **hangképzet** (a jelölő) és egy **fogalom** (a jelölt) kapcsolataként határozott meg. A jelölt és a jelölő kapcsolata nem természetes kapcsolat, hanem **önkéntes**, konvencionális.

Langue és parole. Saussure-nél a *langage* szó a nyelv egész jelenségre vonatkozik. Ez természetesen nem teljes egészében szűk értelemben nyelvi természetű. A *langue* szó jelöli a nyelvi jelrendszert mint struktúrát; ezt a szót használja Saussure a nyelvre mint társadalmi képződményre és mint az egyén nyelvi tudására egyaránt. Ezzel szemben a *parole* 'beszéd' szó a nyelv megfigyelhető produktumaira, a megnyilatkozásokra vonatkozik. A beszédtevékenység nem szigorúan nyelvi természetű. Szubsztanciái, a hang és a gondolat kívül esnek a nyelv lényegén.

E felosztás alapján tehát külön tudományágnak tekinthető és tekintendő **a nyelv nyelvészete**, illetve **a beszéd nyelvészete**. A nyelvi jel realizációi közti különbségek lényegtelenek, csakúgy, mint bármelyik oldal (a jelölő vagy a jelölt) szubsztanciális tulajdonságai.

A nyelv olyan értelemben rendszer, hogy az egyes jelek sajátosságai csupán negatív módon, a többitől való különbözőségükben ragadhatók meg. Emiatt a jelek nem vizsgálhatók önmagukban, csakis mint a rendszer részei. Csak a jelek közötti viszonyok a lényegesek: „a nyelv forma, nem szubsztancia”.

Szinkronia és diakronia. A nyelvészetben belül fontos a **diakrón**, illetve a **szinkrón** szemlélet szétválasztása, amelyek korábban összemosódtak. A szinkrón leírás egy időpillanatban (tehát nem változásában nézve) egy adott nyelvi közösség nyelvének (egy nyelvállapotnak, egy rendszernek) a leírása. A diakrón leírás a nyelv időbeli változásának tanulmányozása. A nyelvváltozás nem más, mint nyelvállapotok egymásutánja. A nyelvi rendszer leírása csak szinkrón lehet, mivel rendszerről csak a szinkrón szemléletben beszélhetünk: a különböző időpontok nyelvállapotaiban szereplő elemek nem lépnek egymással rendszerszerű kapcsolatba.

Jelek közötti viszonyok. A kifejezések kétféle kapcsolatban állhatnak egymással:

1. A *parole*-ban, vagyis a nyelvhasználat eredményeként a kifejezések együttes előfordulási, sorrendi stb. viszonyba kerülnek egymással. Ezek az ún. **szintagmatikus** viszonyok; és
2. A *langue*-ban a nyelvi rendszer elemei (a jelek) **asszociatív** viszonyokban állnak egymással (ezeknek alapja a formai, illetve jelentéstani hasonlóság). Ilyen viszonyok például a **szinonímia**, az alaktani (ragozási, képzési) kapcsolat stb. (Később ezeket a kapcsolatokat **paradigmatikus** viszonyoknak is nevezték.)

9.5.2. A kelet-európai strukturalizmus

A kelet-európai strukturalizmus jelentős alakja **Filipp Fjodorovics Fortunatov** (1848–1914), aki az oroszországi összehasonlító nyelvészet alapítója; szintén nagy

hatása volt a lengyel **Jan Niecisław Baudouin de Courtenay** (1845–1929) működésének, akitől a fonológia és a fonéma fogalmát eredeztetik, és aki valójában Saussure előfutára volt mind a nyelv—beszéd, mind a diakrónia—szinkrónia dichotómiák felismerésében. Baudouin de Courtenay Kazanyban, Tartuban, Krakkóban, Szentpéterváron és Varsóban is tanított (mint látni fogjuk, a lakóhely-változtatás a többi kelet-európai strukturalistára is jellemző volt). Megalapította az ún. **kazanyi és szentpétervári** iskoláknak, ahol számos orosz és lengyel tanítványa világhírű lett. Az 1910-es években **Roman Oszipovics Jakobson (Jakobson)** (Moszkva, 1896–Cambridge, Massachusetts, 1982) és **Viktor Sklovskij** (1893–1984) körül kialakult moszkvai **formalista** iskolára is nagy hatással volt.

A kelet-európai iskolák közül a hangtan szempontjából az 1920-as és 1930-as években működő **prágai nyelvész kör** a legfontosabb. Legismertebb képviselői **Nyikolaj Szergejevics Trubeckoj (Trubetzkoy)** (Moszkva, 1890–Bécs, 1939), **Vilém Mathesius** (1882–1945) és Jakobson. Az iskola legismertebb munkája Trubeckoj *Grundzüge der Phonologie* („A fonológia alapelvei”) című könyve. Ők alkalmazták először következetesen Saussure elveit a fonológia területére, és gyakorlatilag máig ható eredményeik voltak ezen a téren: magának a fonémának és a megkülönböztető jegyeknek a mai használatban szokásos fogalma is tőlük származik.

Kategoriális nyelvtan

A **kategoriális nyelvtan** (angolul *Categorical Grammar*, röviden CG) mint a matematikai logika keretén belül fejlődő irányzat, a század 30-as éveinek lengyel logikai iskolájáig nyúlik vissza, de később az egyik legfontosabb nemzetközileg művelt nyelvtani irányzattá fejlődött. Elsősorban **Kazimierz Ajdukiewicz** (1890–1963) 1935-ös, **Yehoshua Bar-Hillel** (1915–1975) 1953-as és **Jim Lambek** (1922–) 1958-as munkáinak köszönhető. A kategoriális nyelvtan Frege nyomán (ld. 4.4.) a nyelvi kategóriákat teljes és hiányos kifejezésekre osztja; a hiányos kategóriákat (például az állítmányt) úgy jellemzi, hogy mi hiányzik belőlük (például az állítmány egy hiányos mondat, amelyből az alany hiányzik), és kiegészítve milyen teljes kifejezést adnak (például az állítmány alannyal kiegészítve mondatot). Bar-Hillel vezette be ezenkívül a hiány **helyének** a megjelölését (például az angolban az állítmány **elől** hiányzik az alany). Később bizonyították, hogy a környezetfüggetlen frázisstruktúra-nyelvtan ekvivalens ezzel a rendszerrel; a kategoriális nyelvtan általában is a generatív nyelvtan korai megjelenésének tekinthető, hiszen módszertani elveiben megegyezik azzal.

A kategoriális nyelvtan radikálisan **lexikalista**, ami azt jelenti, hogy a jeleket érintő mindennemű információt a lexikonban, a lexikai tételek kategóriáiban kódol (ld. 9.7.). Ezzel lényegesen kisebb terhet ró a mondattani szabályokra, de egyúttal éles határt is von a lexikon mint a kategóriák halmaza és a mondatösszerakás mechanizmusa (kategóriákat kombináló szabályok rendszere) közé; ld. a Montague-nyelvtanról szóló 9.6.3. pontot. Ebben is a generatív nyelvtan előfutára.

9.6. Az amerikai nyelvészet a 20. században

Az amerikai nyelvészet a 20. század 10-es éveitől az európaival párhuzamosan fejlődött. Ezután az európai strukturalizmus nyomán jött létre az amerikai **deskriptív** (leíró) nyelvészeti irányzat, amely kétségtelenül a nyelvészet világtörténetének egyik csúcspontja, hiszen olyan módszertant dolgozott ki, amelynek segítségével nyelvek tömegének a nyelvtanát írták le. A **generatív** nyelvészet, a huszadik század második felétől a modern nyelvtudomány meghatározó paradigmája is ennek az iskolának a közvetlen leszármazottja. Az alábbiakban röviden áttekintjük az amerikai strukturalizmus főbb állomásait.

9.6.1. A deskriptív iskola előfutárai

Az amerikai nyelvészet **William Dwight Whitney** (1827–1894) szanszkritológus munkásságával indul. Az indián nyelvek leírását elsőként antropológusok kezdeményezték; az első hagyományos leírás Jonathan Edwards nevéhez fűződik, 1788-ból származik, és a massachusettsi indiánok nyelvéről szól. A 19. sz. közepére egyre másra születnek a nyelvleírások (Major James Powell, D.C. Brigton, Albert S. Gatchet). A sok, addig ismeretlen nyelv leírása során egyre világosabb lett, hogy a szinkrón leíró módszerek tökéletesítésre szorulnak.

Franz Boas

A Németországban született **Franz Boas** (1858–1942) az 1880-as években Amerikába települt; Észak-Amerika antropológiájával és összehasonlító indoeuropaisztikával foglalkozott. Ő szerkesztette az *Amerikai Indián Nyelvek Kézikönyvét* (angolul: *Handbook of American Indian Languages*), amely először 1911-ben jelent meg. A kötet 19 nyelv leírását tartalmazza. A könyv bevezetője jelentős írás a modern nyelvtudomány történetében, hiszen számos, a századforduló után még forradalmi-nak számító, haladó szemléletű elvet fogalmaz meg:

1. Minden nyelv a saját szerkezetének megfelelő terminusokkal írható le. A klasszikus görög-latin grammatikán alapuló hagyomány kategóriái és módszertana egyeduralgó volt a szinkrón nyelvleírásokban. Ennek a konzervatív szemléletnek a fellazítása rendkívüli lendületet adott a modern nyelvleírásnak.
2. A nyelvekben a szerkesztési módok teljesen önkényesek és sokfélék. Gyakran bizonyos viszonyok kifejezését akkor is rákényszerítik a beszélőkre, ha azok teljesen mellékesek a közlendő szempontjából, pl. nem, szám, idő, az információ forrása (vagyis hogy a beszélő maga tapasztalta-e a közölt tény, vagy csak kikövetkeztette, másoktól hallotta stb.).
3. Nincsenek primitív (szegényesebb, egyszerűbb stb.) nyelvek.

Edward Sapir

Edward Sapir (1884–1939) az akkori Poroszországban (a ma Lengyelországban található Lebork városában) született, gyermekkorában került ki Amerikába. Boas tanítványa volt, az ő hatására kezdett el indián nyelvekkel foglalkozni; ebből doktorált antropológusként. A Kaliforniai és a Pennsylvániai Egyetemen foglalkozott indián nyelvek leírásával (pl. wishram, takelma, jana, ute, pajut), majd a Kanadai Nemzeti Múzeum Geológiai Kutatóintézetében az Antropológiai Osztály vezetője lett, ahol további indián népek néprajzának és nyelvének a tanulmányozásán dolgozott (nutka, athabasz, tlingit, kucsin, ingali).

1921-ben jelent meg a *Language: An Introduction to the study of Speech* („A nyelv: Bevezetés a beszéd tanulmányozásába”) című könyve. Nevéhez fűződik a konceptuális nyelvtipológia, amely a nyelveket az általuk alkalmazott konceptuális megkülönböztetések (pl. nyelvtani nemek) megléte és típusai alapján osztályozza. Például konkrét fogalmak (tárgy, akció, minőség) kifejezésére szolgáló eszközök, valamint az állítások felépítéséhez szükséges fogalmi viszonyokat kifejező eszközök minden nyelvben megtalálhatók. Ezen nyelvi kifejezőeszközök formai megjelenítése azonban nyelvről nyelvre változik (szórend, ragozás), s ennek alapján a nyelvek különböző osztályokba sorolhatók.

Sapir **mentalista** felfogása élesen szembenáll a deskriptív nyelvészet elképzeléseivel. Sapir szerint a nyelvi kategóriáknak pszichológiai realitásuk van, például a fonémát pszichikai asszociációk összességéként, ún. „idealizált hangként” képzelte el.

Tőle származik a **nyelvi minta** (angolul „linguistic pattern”) fogalma: mindenki magában hordozza nyelve szerveződésének alapvető sémáit, azaz mindazon eszközök mintáit, amelyeket a nyelv a kommunikáció megvalósításához biztosít. Az örökletes nyelvi minták elképzelése előfutára a generatív nyelvtan innatizmusának.

A behaviorizmus

A **behaviorizmus** pszichológiai irányzata az orosz **Ivan Petrovics Pavlov** (1849–1936) kutatásainak hatására jött létre. Megalapítója **John Broadus Watson** (1878–1958), programadó írásai: *Psychology As the Behaviourist View It* („Pszichológia, ahogy a behavioristák látják”, 1913); *Psychology From the Standpoint of the Behaviorist* („Pszichológia behaviorista szempontból”, 1919). Ezek adtak formát a századfordulón terjedő irányzatnak. A behaviorizmus másik fontos képviselője **Burrhus Frederic Skinner** (1904–1990). Leghíresebb művei: *The Behavior of Organisms* („A szervezetek viselkedése”, 1938); *Verbal Behavior* („A nyelvi viselkedés”, 1957). A behaviorizmus alapvető tudománymetodológiai alapelve, hogy egy tudományos elmélet csak megfigyelhető jelenségek alapján objektív tények birtokában erősíthető, illetve cáfolható meg. Szubjektív ítéletek, mint az introspekció és az intuíció erre nem alkalmasak. A behaviorista megközelítés központi tétele, hogy az emberek közötti különbségek csupán a környezeti hatások különbségében keresendők. Az emberi viselkedés egésze reaktív természetű, azaz csupán ingerekre adott válasz. Mivel tehát a viselkedés tárja elénk a pszichikumot, a pszichológiának ezt kell vizsgálnia. De a vizsgálat során kizárólag az ingerek és reakciók (ún. inputok és outputok) fi-

gyelhetők meg objektív módszerekkel, így csak a kettő közti kapcsolatot írhatjuk le. A mögöttes belső (mentális) folyamatok és állapotok közvetlenül nem figyelhetők meg, a mibenlétükön való spekuláció tudományosan értelmetlen és káros.

Ez a felfogás jól összefér a strukturalizmussal, mégis ellentmond az európai strukturalizmus (és sok amerikai strukturalista nyelvész) alapvetően mentalista felfogásának. A behaviorizmus az amerikai leíró nyelvészet antimentalista módszertanának a kiindulópontja.

9.6.2. Az amerikai deskriptív nyelvészet

Az amerikai deskriptív nyelvészet az egyik legnagyobb kiterjedésű és legnagyobb hatású irányzat a nyelvészet történetében. Az elméleti és módszertani újításokon kívül — és ezeknek következtében — számtalan nyelv teljesnek mondható leírása származik az irányzat képviselőitől. A deskriptív nyelvészeti iskola kiemelkedő képviselője volt **Charles Hockett** (1916–2000), **Kenneth L. Pike** (1912–2000), **Rulon Wells** (1919–), **Charles Fries** (1887–1967) és **Martin Joos** (1907?–1979) mellett Leonard Bloomfield és Zellig Harris is. Róluk az alábbiakban részletesebben szólunk.

Leonard Bloomfield

Leonard Bloomfield (1887–1949) az amerikai deskriptív nyelvészeti iskola legjelentősebb alakja. Maurice Bloomfield neves történeti nyelvész fia volt, tanulmányait részben Lipcsében és Göttingenben végezte, közép-nyugati egyetemeken tanított germanisztikát, majd 1940-től a Yale Egyetem nyelvészprofesszora lett.

1914-ben jelent meg igen népszerű általános nyelvészeti munkája *Introduction to the Study of Language* („Bevezetés a nyelv tanulmányozásába”) címmel, 1926-ban pedig az *A Set of Postulates for the Science of Language* („Posztulátumok a nyelvtudomány számára”) című írása, amely elsőként tett kísérletet arra, hogy a nyelvtudomány alapfogalmait kizárólag belső fogalmakból kiindulva definiálja. 1933-ban jelent meg legjelentősebb műve, a *Language* („A nyelv”): az ebben kifejtett rendszeren alapul az **amerikai strukturalizmus** egyik válfaja, a **disztribúciós nyelvészet**.

Bloomfield a kezdetektől foglalkozott egyes Fülöp-szigeteki nyelvekkel és az algonkin nyelvcsalád tagjaival. Az angol nyelv térnyerése és az indián őslakos közösségek fellazulása miatt az indián nyelvek többsége addigra a kihalás szélére került, leírásuk így egyre sürgetőbb feladatnak tűnt. Ehhez azonban szükség volt a nyelyleírás hatékony módszereinek a kidolgozására. Az 1910-es évekre Bloomfield egyre inkább a behaviorizmus híve lett, és elhatározta, hogy kidolgozza a nyelv vizsgálatának merőben új, kizárólag objektív megfigyelésekre alapuló elveit. Bloomfield szigorúan **antimentalista** volt, vagyis a behaviorista módszertanra hivatkozva elhárította a nyelven kívüli fogalmak alkalmazását a nyelyleírásban.

Eszerint a kommunikáció, tehát a nyelv is a viselkedés része. A nyelvi elemek jelentéselemzése ilyen szempontból annak leírásával azonos, hogy adott ingerek milyen megnyilatkozásokat váltanak ki reakcióként, illetve hogy adott megnyilatkozások mint ingerek milyen reakciókat váltanak ki. Bloomfield szerint általános esetben

a megnyilatkozásokat belső stimulusok előzik meg, amelyeknek kimutatására a tudomány még nem képes: az agy és a megnyilatkozások közötti interakció tudományos leírása megold(hat)atlan. Emiatt Bloomfield szerint nem érdemes a jelentésről spekulatív elméleteket gyártani, és főként nem szabad a nyelvreírás fogalmait a jelentés külső vonatkozásaira, a jelöletek tulajdonságaira építeni. Ehelyett a nyelvi jelek kategorizálását szigorúan más jelekkel való együttes előfordulásuk alapján szabad megtenni. Ezen az elven alapul a nyelvi elemzés ún. **disztribúciós módszere**, amelyet Bloomfield és munkatársai dolgoztak ki. A disztribúciós elemzés alapja az ún. **közvetlen összetevős** elemzés, amelynek értelmében minden összetett jel hierarchikus szerkezetű, azaz közvetlen összetevőkre bontható, akár többféleképpen is; a közvetlen összetevők aztán további közvetlen összetevőkből állhatnak, és így tovább egészen az atomi összetevőig. A közvetlen összetevős szerkezetek — ha nem tartalmaznak megszakított összetevőt — ágrajzzal ábrázolhatók (ld. 5.1.).

Zellig Harris

Zellig Sabbatai Harris (Balta, Ukrajna, 1909–Philadelphia, Pennsylvania, 1992) eredetileg ókori sémi nyelvekkel foglalkozott. Bloomfield tanítványa volt, tőle származik a deskriptív nyelvészet legezaktabb leírása. Harris formalizálta a disztribúciós elmélet felfedező eljárásait, ezért a matematikai nyelvészet és számítógépes nyelvészet egyik úttörőjének is tekintik.

Harristól származik a **transzformáció** fogalma is. Nyelvtani elképzelésében azt hangsúlyozta, hogy a szigorúan közvetlen összetevős elemzés mellett a szerkezetek leírásakor figyelembe kell venni azt is, hogy ezek milyen más szerkezetekkel állnak rendszeres kapcsolatban (ezek a kapcsolatok a transzformációk).

9.6.3. A generatív nyelvtan

Noam Avram Chomsky (1928–) Harris leghíresebb tanítványa. Chomsky máig a modern nyelvészet legmeghatározóbb egyénisége, Chomskyra való hivatkozás nélkül komolyabb nyelvtudományi értekezés nem jelenhet meg. Sokak szemében Chomsky személye tudománypolitikailag meglehetősen ellentmondásos: a nézeteit szinte vakon elfogadó nyelvészek segítségével elméletei tulajdonképpen megmértetés és objektív érdek nélkül is követőkre találnak. A Chomsky nevével fémjelzett nyelvészeti program szinte egyeduralkodó, s ezért őt gyakran mint a posztgenerativista paradigma kerékkötőjét személyesen tartják felelősnek. Mindemellett érdemei a nyelvészetben, a matematikai nyelvészettől a nyelvfilozófiáig tagadhatatlanok, és hatása az információs tudományokra valószínűleg egyedülálló a legújabbkori történelemben.

Formális nyelvi modellek

Chomsky 1957-ben megjelent könyve, a *Syntactic Structures* („Mondattani szerkezetek”) fordulópontot jelentett a nyelvészet történetében. Chomsky azt tűzte ki célul, hogy a **formális nyelvek** matematikai elméletét (amelyben szintén az egyik legnagyobb tekintély volt) alkalmazza a természetes nyelvek modellálására. A formális

nyelvek elméletében a nyelv nem más, mint betűsorok halmaza, a nyelv **nyelvtana** pedig egy olyan szabályrendszer, amely éppen ezt a halmazt állítja elő (**generálja**). Ennek az elméletnek a kiinduló hipotézise az, hogy a formális nyelvek alkalmasak a természetes nyelv modellálására. Bár ezt az ún. **generatív** szemléletet szinte azonnal vitatni kezdték — például a 60-as években Charles Hockett és **Terence Langendoen** (1939–) —, máig a nyelvészeti főáram meghatározó nézete.

A *Mondattani szerkezetekben* Chomsky először a közvetlen összetevős elemzés elméletét rekonstruálja a formális nyelvek segítségével, azt állítva, hogy az éppen a **környezetfüggetlen frázisstruktúra-nyelvtan** nevű nyelv-, illetve nyelvtantípussal modellálható (ezt az állítását szinte azonnal megkérdőjelezték). A közvetlen összetevős elemzés elégtelenségét Harris nyomán **transzformációk** bevezetésével kívánta megoldani, erre a célra bevezette a **transzformációs generatív nyelvtan (TG)** mint formális nyelvtan fogalmát. A generatív mondattan gyakorlatilag ennek a nyelvtannak a változatait tekinti a nyelv modelljének.

Magyarázat és innátizmus

Chomsky a nyelvészeti magyarázatok több fajtáját, szintjét különbözteti meg. A közvetkező meghatározásokat használja: egy grammatika a **megfigyelés szintjén adekvát**, hogyha minden formáról el tudja dönteni, hogy az adott nyelv egy lehetséges mondata-e. A **leírás szintjén adekvát** grammatika elő is tudja állítani egy adott nyelv összes mondatát, azaz azonos az adott nyelv mondatdefiníciójával. A **magyarázat szintjén is adekvát** grammatika viszont pszichológiailag reális és a nyelvvel-sajátító mechanizmus tekintetében is hiteles modellje a nyelvnek. Bírálta a behaviorizmust, a strukturalizmust és a pusztán leíró nyelvészetet, amiért nem is törekszik arra, hogy az általa létrehozott nyelvmódel a magyarázat szintjén is adekvát legyen.

Chomsky válasza a magyarázati adekvátság kihívására az ún. **univerzális nyelvtan** fogalmának bevezetése. Ez a fogalom von Humboldt munkáiban gyökerezik, és azt az emberi elmében rejlő magot ragadja meg, amely határt szab az emberi nyelvek változékonyságának.

Chomsky legfőbb és igen sokat vitatott nézete az **innátahipotézis**. Chomsky szerint a természetes nyelvek nem sajátíthatók el pusztán induktív úton, már csak a nyelvi ingerek viszonylagos szegénysége miatt sem. Az innátizmus szerint viszont létezik egy emberre jellemző „mentális szerv”, a **nyelvelsajátító mechanizmus** (angolul: *language acquisition device*), amely felelős a nyelvek elsajátíthatóságáért. Az univerzális grammatika nem más, mint a nyelvvelsajátító mechanizmus formális modellje, ennek megadása Chomsky szerint a nyelvészet tényleges célja. Az innátizmus legfontosabb, máig bizonyítatlan állítása, hogy ez a mechanizmus jól elkülöníthető, sőt független a többi kognitív funkciót irányító rendszertől, az általános kognitív képességekből nem levezethető. (Ezt a problémát részletesen tárgyalja a **2.** fejezet.)

A feltételezés szerint a nyelvvelsajátító mechanizmus működésének következtében a nyelvi minták segítségével építi fel magában az ember egy adott nyelv nyelvtanának belső képét, a beszélő anyanyelvi **kompetenciáját**. (A konkrét nyelvhasználatot, az ún. **performanciát** részben ez az absztrakt belső szabályrendszer, részben pedig esetleges biológiai és társadalmi hatások határozzák meg.)

Valójában a kompetenciamodellt szokás szűkebb értelemben vett **generatív grammatikának** nevezni. Egy adott nyelv generatív nyelvtana tehát az (ideális) anyanyelvi beszélő kompetenciájának modellje. Fontos viszont, hogy nem modellje sem a **beszédprodukciónak**, sem a **percepciónak**, tehát a nyelvhasználat során mutatott nyelvi viselkedésnek (a **performanciának**). Chomsky szemlélete végleteken mentalista: a behaviorista megközelítéssel szemben a viselkedést mint az objektív vizsgálat tárgyát sem módszertanilag, sem fenomenológiailag nem tartja központiának. A performancia modellálásának kizárása azonban némiképp megnehezíti a kompetenciamodell mellett, illetve az ellene felhozott empirikus bizonyítékok értékelését.

Mondattani szerkezet

A generatív nyelvtan alapdogmái közé tartozik, hogy a mondatszerkezeteket, vagyis a szavak sorát kisebb egységekre, frázisokra lehet bontani, majd ezeket továbbra, és így tovább, egészen az elemezhetetlen, atomi összetevőig. Ez a „szegmentálási” eljárás a mondatnak **összetevős szerkezetet** tulajdonít, amely már az amerikai deskriptív nyelvészeti hagyományban is fontos szerepet játszott. A mondattani reprezentáció ágrajza tulajdonképpen ezt az összetevős szerkezetet jeleníti meg. A mondattani fának kitüntetett pozíciói lehetnek. Ezeknek a pozícióknak az egymáshoz viszonyított elrendezései (konfigurációi) sok fogalom definíciójának az alapjai. Ilyen konfigurációs fogalom például a hagyományos grammatikákban előszeretettel használt **alany**, illetve a **tárgy** fogalma, amelyeket a transzformációs nyelvtan a fenti értelemben **levezetett fogalmaknak** tart, vagyis a szintaktikai fa bizonyos pozícióinak felelteti meg őket.

A transzformációs generatív grammatika korai szakasza

A transzformációs nyelvtanban a felszíni szerkezetek egy átalakító, levezető folyamat végeredményeképpen állnak elő, ezért ezt a megközelítést **derivációs** vagy **levezetésalapúnak** nevezhetjük. (Ennek alternatívájáról, a **megszorításalapú** elméletekről a 9.7. részben részletesen szólnunk.)

Régi felismerés, hogy egyes mondatpárok nagyon hasonló jelentést hordoznak, lényegi logikai szerkezetük megegyezik, azonban a szerkezetük eltér. Így például a kijelentő mondat és kérdő változatai között szoros jelentéstani kapcsolat van, és szerkezeti eltérésük is rendszeresnek mondható. A transzformációs nyelvtan elképzelése szerint e két mondat szerkezete között a nyelvtannak kell megteremtenie a kapcsolatot, és ezt úgy fogalmazza meg, hogy a két mondat **mélyszerkezete** azonos. Mivel a kijelentő mondat a „jelöletlen” eset, annak feltételezett szerkezete képviselheti a közös mélyszerkezetet. A két mondat közötti felszíni különbségeket a köztük kapcsolatot teremtő transzformációknak köszönhetik. Ezért az elméletet **transzformációs generatív nyelvtannak** nevezik.

A két mondat között nemcsak szórendi különbségek lehetnek, hanem egyes új morféimák jelenhetnek meg, szavak alakulhatnak át, pl. az angol kérdő mondatban szerepelnie kell a *do* 'tesz' igének, ha a főige nem segédigés vagy kopulás („do-

betoldás” transzformáció). A transzformáció tehát beszúrhat elemeket, vagy elvehet tartalmakat, és így **nem monoton** módon változtathatja meg az ábrázolásokat.

Katz és Postal (1964), valamint Chomsky (1965) munkái újabb korszakot indítottak meg a transzformációs nyelvtani hagyományon belül, amely az ún. **standard elmélet** megalkotásához vezetett. Ennek keretén belül került elő első ízben a mondat-tani **jegy** fogalma, amely azóta is központi szerepet játszik a nyelvtani elméletekben. (Ez a fonológiai jegyekhez hasonlóan mondat-tani egységek belső tulajdonságainak — többes számú, kérdő (névmás) stb. — a jellemzésére szolgál.)

Ez az elmélet explicitté tette azt is, hogy mi a szerepe a kiinduló mondat-szerkezetnek: egy adott mélyszerkezet minden olyan információt tartalmaz, mely jelentéstani értelmezés szempontjából releváns lehet. A standard elmélet továbbá azt állította, hogy a predikátum—argumentum (régens—vonzat) viszonyok és a mély-szerkezeti mondat-tani pozíciók viszonylag egyszerűen megfeleltethetők egymásnak. Eszerint az elképzelés szerint a transzformációs levezetés tulajdonképpen a jelentés és a forma közötti kapocs. Ez az elképzelés igen tetszetős volt más tudományterületek képviselői számára is.

A korai generatív irányzat szerint a mondatok szerkezetének két szintje van: a **mögöttes** vagy **mélyszerkezet** a jelentéshez valamilyen értelemben közelebb álló struktúra, amelyet az általános frázisszerkezet szabályai generálnak (ezek a szabályok alkotják a nyelvtan ún. báziskomponensét, amely egy környezetfüggetlen formális nyelvtannal modellezhető). Ezeket a mélyszerkezeteket egy ún. **transzformációs** komponens alakítja **felszíni szerkezetté**. A mondat-szerkezetre alkalmazható transzformációk az egyik mondat-szerkezetből egy másik mondat-szerkezetet állítanak elő, így az alapstruktúrából kiindulva szerkezetek sorozata jön létre. Az ilyen rendezett halmazok utolsó eleme a felszíni szerkezetet hivatott ábrázolni. A felszíni szerkezetet a hangtani modul „értelmezi”.

Például az angolban a tárgy általában az ige után áll, de egyes esetekben — például a passzív szerkezetben és a kérdő vagy tárgyi alárendelt mellékmondatban — mégsem ott jelenik meg (*the boy whom John saw* 'a fiú, akit John látott'). Az elmélet szerint ilyenkor egy **mozgatás** viszi el eredeti (mélyszerkezeti) helyéről az illető elemet (példánkban a vonatkozó névmást), és az eredeti pozíciót egy üres elem (az ún. **nyom**) jelöli: *the boy whom_i John saw e_i*. (Ld. a mondat-tani fejezet **5.1.** pontját).

A mai generatív mondat-tan már nem így származtatja a felszíni szerkezetet, és egy harmadik szerkezeti ábrázolást is feltételez, amelyet **logikai formának** hívnak.

A nyelvfeldolgozás vizsgálatában is kezdeti lelkesedés övezte a transzformációs nyelvtant, hiszen vonzó volt az az elképzelés, hogy a nyelvi feldolgozás nehézsége összefüggésbe hozható a levezetés bonyolultságával. A későbbiekben az ezekkel kapcsolatban elvégzett pszicholingvisztikai kísérletek némelyike kifejezetten cáfolta a transzformációkkal kapcsolatos elméleti elképzeléseket.

A standard elmélet feltevéseit a végsőkéig lehet sarkítani: a mélyszerkezet nemcsak tartalmazza a szemantikai interpretációhoz elengedhetetlen információkat, hanem a mélyszerkezet maga a jelentéstani reprezentáció. Ezt az elképzelést vallotta a 70-es évek körül kibontakozó **generatív szemantika** irányzata, amely főképpen **George Lakoff** (1941–), **James McCawley** (1930–1991), **Paul Postal** (1941–) és **Haj (John Robert) Ross** (?–) nevéhez fűződik. Ez nem csupán a kompozicionali-

tás elvének egy sajátos értelmezése (ld. 4.4.2. és 5.1.), de azt is maga után vonja, hogy a mondattan és a jelentéstan nem is különálló komponensei a nyelvtannak. Továbbá, mivel a jelentés univerzális, a mélyszerkezetek minden nyelven egyformák, a felszíni szerkezetekben mutatkozó különbségek mind a transzformációk során jönnek létre. Ez az elmélet sokat vitatott okokból igen rövid idő alatt eltűnt a kutatások homlokteréből.

Chomsky és **Ray Jackendoff** (1945–) nevéhez fűződik az az elképzelés, amely a transzformációs nyelvtanon belül a **kiterjesztett standard elmélethez** (angolul *Extended Standard Theory*) vezetett, és amely elvetette azt az elképzelést, hogy egy mélyszerkezet egyetlen jelentést hordoz. Például a kvantort (mennyiségjelölőt) tartalmazó főneves kifejezések elrendezését megváltoztatva hatóköri változásokat érhetünk el. (Így a *Minden lány táncolt egy fiúval* mondatnak egyetlen mélyszerkezete van, de kétféle hatóköri viszony lehet a *minden (lány)* és az *egy (fiú)* között: az egyik alapján a mondat azt jelenti, hogy minden lányhoz lehet legalább egy fiút találni, akivel táncolt, de ez lányról lányra más fiú is lehet, míg a másik annak felel meg, hogy lehet találni egyetlen fiút, aki minden lánnyal táncolt.) A szemantikai „komponens” vizsgálata azt a nézetet erősítette, hogy a nyelvtan **moduláris**, vagyis különböző nyelvtani jelenségek körök magyarázatára külön nyelvtani **modulokat** kell feltételezni, amelyeknek a működési mechanizmusai eltérhetnek egymástól.

Szintén itt került elő elsőként a fent már említett üres elemek rendszeresebb vizsgálata, valamint a **lexikai szabály** fogalma is. A lexikai szabály olyan szabály, amely a lexikonon, szótáron belüli elemek között teremt kapcsolatot, például bizonyos igék tárgyias és tárgyatlan vagy sima és műveltető változatai között — akárcsak a hangtan lexikális szabályai, a lexikai szabályok is idioszinkratikus feltételekkel alkalmazhatók, tehát sok kivétel is van alóluk.

Az „elvek és paraméterek” irányzat

A 80-as években jött létre a transzformációs nyelvtan máig is leginkább letisztult változata, amely minden idők legsikeresebb formális nyelvtani irányzatának mondhatja magát. Chomsky 1981-es *Lectures on Government and Binding* („Előadások kormányzásról és kötésről”) című programadó könyve alapján a **kormányzás és kötés** elméletének (**GB**) nevezett irányzat talán mindmáig a legtöbb szinkrón nyelvészeti tanulmány keretében szolgált. Az elmélet a nyelvtant modulokra osztja, amelyeknek mind megadhatók a saját univerzális elveik. Ez az elmélet azt feltételezi, hogy a mondattani levezetés során a transzformációk a mondattani reprezentáció ágrajzának egyes részcsomópontjait máshova helyezik, más csomópontok alá csatolják. Ezt a fajta transzformációt **mozgatásnak** (angolul *movement*) nevezik. A mozgatási művelet, a „mozgasd alfát” („Move α ”) az egyetlen transzformációtípus, amelyet a mondattani levezetés megenged. Az elemek mozgatásának korlátait az egyes modulok által megszabott kritériumok szabályozzák.

A GB-re gyakran az „elvek és paraméterek” (angolul *principles and parameters*) megnevezéssel hivatkoznak. Ez azért van, mert az elmélet explicitté teszi, hogy a moduljait **univerzális elvek** vezérlik, és minden nyelvspecifikus jelenség az elvek **parametrizálásával** magyarázható. Az elvek valójában az univerzális nyelvtan mo-

delljét adják, és ez már behatárolja a lehetséges nyelvek körét: az egyes nyelvek nyelvtanának középponti részei csak a paraméterekben térhetnek el egymástól. Az innátahipotézis értelmében az univerzális elvek velünszületettek, így egy konkrét nyelv elsajátítása nem más, mint a paraméterek beállítása.

Az „elvek és paraméterek” modell szerint a különböző nyelvi szintek reprezentációi egymáshoz hasonlóak. Például a funkcionális morfémákra ugyanolyan elvek érvényesek, mint a lexikai fejekre. Ennek az elképzelésnek egy viszonylag radikális kicsúcsosodása a **tükörelv**, amely szerint a funkciómorfémák sorrendje a morfológiában közvetlenül megfeleltethető a mondattanban a morfémákhoz tartozó funkcionális frázisok beágyazási sorrendjének. Például az angolban (az egyszerűbb esetekben) a mondattanilag (külön szavakkal) kifejezett idő- és módjelek éppen fordított sorrendben állnak, mint a magyarban alaktanilag kifejezett, hasonló funkciójú jelek:

(1) *Angol:*

1 2 3
I can go
én -hat megy
'mehetek'

(2) *Magyar:*

3 2 1
me het ek

Az ún. **minimalista program** a GB-nek közvetlen leszármazottja, de — mint a neve is mutatja — ez az irány sokkal inkább egy kutatási program irányelveit takarja, mint egy konkrét nyelvészeti elméletét.

A mondatszerkezetek közvetlen levezetése helyett a minimalista elképzelés azt mondja, hogy egy jólformált kifejezés meghatározása nem más, mint a „legjobb” kiválasztása a jelölteket tartalmazó halmaz elemei közül. A nyelvtan elveit olyan logikai alapokra kell helyezni, amelyek egyszerű és intuitív alapelvek logikai következményei. Például ilyenek a **gazdaságossági elvek**: a kevésbé strukturált szerkezetek és a rövidebb levezetések számítanak „jobbnek”. Legújabbban ezen gazdaságossági elvek a mondattani levezetés minden lépésére érvényesek, így tehát a konkrét levezetés tulajdonságai meghatározók a jólformáltság eldöntéséhez, vagyis azt csak alternatív levezetések összehasonlítására hivatkozó, ún. transzderivációs megszorításokkal lehet kezelni.

A transzformációs nyelvtan az évek során jelentős változáson ment keresztül. Ennek a hagyománynak néhány konkrét elképzelése azonban máig központi helyet foglal el a meghatározó nyelvtani áramlatban: (i) a hierarchikus szintaktikai szerkezet központi szerepet játszik, számos nyelvtani fogalom a faszervezet elemeinek konfigurációival van definiálva; (ii) a levezetések központi szerepet játszanak: a szerkezetek struktúraváltoztató műveletek (transzformáció, mozgatus) során jutnak el egy kiinduló reprezentációból a jólformált felszíni szerkezetig; (iii) az elmélet gerincét univerzális elvek alkotják, ezek közül egyeseknek parametrikus (nyelvspecifikus) változatai vannak, a nyelvspecifikus szerkezeteknek az a magyarázata, hogy a paraméterek nyelvenként másképpen vannak beállítva; (iv) a nyelvtani rendszer

deduktív természetű: kevés számú axiómából kívánja levezetni a jelenségek széles körét.

Montague-nyelvtan

Richard Montague (1930–1971) amerikai logikus körülbelül azt jelentette a jelentéstanban, mint Chomsky a mondattanban. A jelentéstan Frege úttörő munkásságától (ld. a nyelv használatáról szóló fejezet 4.4. pontját) Montague munkásságáig a nyelvészet többi ágától elkülönülve, a logikán belül fejlődött. Montague másik előfutára a **kategoriális nyelvten** hagyománya volt (ld. 9.5.2. pont).

Montague elméletének három aspektusát érdemes kiemelni: a jelentéstanban az intenzionális kifejezések modellezése, a kompozicionalitás szigorú értelmezése, valamint a kategoriális nyelvten alkalmazása.

Intenzionalitás. A Montague-nyelvtan jelentéstana a **típuselméleti intenzionális logikát** használja a jelentés ábrázolására. Ez a formális rendszer igen árnyalt jelentésábrázolást tesz lehetővé, de matematikailag nehezen kezelhető, ezért ma már kevés irányzat használja eszközöként.

Kompozicionalitás. Montague formális megfogalmazása szerint a kompozicionalitás Frege-féle elve (ld. 4.4.2.) azt jelenti, hogy a mondattani szerkezetet egy művelettartó leképezés (homomorfizmus) segítségével lehet a jelentéstani szerkezetre vetíteni. Ennek a kivételesen szigorú értelmezésnek megfelelően alkotta meg jelentéstant is tartalmazó formális nyelvtenát.

A kategoriális nyelvten alkalmazása. A típuselméleti jelentéstannal párhuzamos Montague-féle mondattan a kategoriális nyelvten alapjain nyugszik.

Különösen nagy hatással volt az utókorra a determinánsok és kvantorok (és általában a névelős és mennyiségjelölős kifejezések) kezelése Montague-nál, amelyet a híres *PTQ*-ban, a *Proper Treatment of Quantification in Ordinary English* („A kvantifikáció helyes kezelése az angolban”) című cikkében fejtett ki, és amellyel megalapozta az ún. **általánosított kvantorok** elméletét. Eszerint a névelők és általában a kvantorok két halmaz (lényegében az alanyoknak és az állítmánynak megfelelő halmazok) közötti viszonyt fejeznek ki. Így a *Minden hal úszik* mondat fő részei a kvantor (*minden*), a halak halmazát jelölő *hal* szó és az úszók halmazát jelölő *úszik* állítmány. A *minden* kvantor azt fejezi ki, hogy az első halmaz (a halak halmaza) részhalmaza a másodiknak (az úszók halmazának), és ez az elemzés kiterjeszthető a többi névelőszerű kifejezésre is.

9.7. Nem transzformációs generatív irányzatok

Chomsky transzformációs nyelvtenának kezdettől fogva sok bírálója volt. Két fő pontot emelünk ki ezekből a bírálatokból. Az első magukat a transzformációkat érinti: eszerint Chomsky a közvetlen összetevős elemzés bírálatánál nem indokolta meg kellőképpen, hogy miért csak a transzformáció lehet jó megoldás annak hiányosságaira. Ebből a bírálatból bontakoztak ki azok az elméletek, amelyeket **nem procedurális, nem levezetésalapú, megszorításalapú** stb. elméleteknek nevezhetünk.

Ezek az elméletek a transzformációk helyett összetett kategóriákat, többszintű reprezentációkat, nem szigorúan hierarchikus fráziszerkezetet és hasonló eszközöket javasolnak. A második fajta bíráló Chomskynak azt a meggyőződését érinti, hogy a nyelvi rendszer két teljesen különböző komponensre, egy statikus és teljesen idioszinkratikus **lexikonra**, és egy teljesen produktív szabályokból álló, a szótári egységeken működő autonóm **mondattanra** oszlik. Számos ténybeli ellenérvet hoztak fel ez ellen a szigorú szétválasztás ellen, amelyek a lexikon dinamikus voltára, a szintaxis idioszinkratikus tulajdonságaira, autonómiájának hiányára utalnak. Ebből a fajta bírálattól bontakoztak ki a ma **lexikalista** elméleteknek nevezett irányzatok.

9.7.1. A nem levezetésalapú nyelvtanok megjelenése

Chomsky egy 1970-es tanulmányában — a generatív szemantikára reflektálva — megpróbálta bebizonyítani, hogy az angol nominalizáció (vagyis főnév képzése igéből) lexikai folyamat. Már a hetvenes években igen sok olyan irányzata alakult ki a transzformációs nyelvtannak, amely a lexikális ábrázolások fontosságát hangsúlyozta. **Joan Bresnan** (?–) *Realistic Transformational Grammar* („Realisztikus transzformációs nyelvtan”) című munkája elsőként nyújtotta sok olyan nyelvi jelenség lexikonban történő elemzését, amelyet korábban mondattani folyamatok termékének tartottak. A Montague-nyelvtan (ld. 9.6.3.) pedig megmutatta, hogy a jelentéseket hogyan lehet közvetlenül a felszíni szerkezeteknek megfeleltetni.

A korai nyolcvanas években a kutatókat ez arra ösztönözte, hogy megpróbálják teljesen kiküszöbölni a transzformációkat a nyelvtani leírás eszköztárából, és sorra jelentek meg a **nem transzformációs** generatív nyelvtani elméletek: a **lexikális funkció nyelvtan** (angolul Lexical Functional Grammar, röviden LFG), az **általánosított frázisstruktúra-nyelvtan** (angolul Generalized Phrase Structure Grammar, röviden GPSG), a **kategoriális nyelvtan** (angolul Categorical Grammar, röviden CG) és a **függőségi nyelvtan** (angolul Dependency Grammar, röviden DG).

9.7.2. Megszorításalapú elméletek

A pszicholingvisztikai kutatások eddig leginkább az ún. interakciós elképzeléseket támasztották alá. Ezek szerint a nyelvi tudás különböző szintjeit (hangalak, alaktni, mondattani és szemantikai információ) egyszerre (nem pedig valamilyen meghatározott sorrendben) használjuk fel a beszédértés és beszédprodukció során. A **megszorításalapú** vagy **deklaratív** nyelvtanok alap gondolata, hogy nem levezetéseket (így pl. transzformációkat) feltételeznek, tehát semlegesek maradnak a nyelvfeldolgozás sorrendiségének a tekintetében. A modulok szigorú sorrendiségén alapuló nyelvtanok ezzel szemben azt a feltételezést tartalmazzák, hogy a nyelvtudás különböző részei valamilyen sorrendben működnek a nyelvi feldolgozás során (ez az ún. **szeriális** elképzelés).

Az alábbiakban összefoglaljuk azokat a legfontosabb téziseket, amelyeket alapvetésként elfogadnak azok a megszorításalapú irányzatok, amelyeket alább tárgyalunk.

- **Megszorításalapú felépítés:** A jólformált nyelvi reprezentációk meghatározásában nem játszik szerepet a levezetés fogalma. Azok a jólformált jelek, amelyek a nyelvten összes megszorítását kielégítik.
- **Egyszintűség:** Az egyes nyelvi szintekre vonatkozó információk egyszerre rónak megszorításokat a nyelvi jelekre, s így a nyelvi jelek jólformáltságát a különböző nyelvi rétegek (modulok) megszorításainak egyidejű kielégítése engedélyezi.
- **Szigorú lexikalizmus, lexikai integritás:** A szavak, melyeket egy függetleníthető lexikai modul állít elő, a szintaxis atomi építőelemei. Belső szerkezetük a mondattan számára nem hozzáférhető, összetevői mondattanilag nem autonóm egységek, nem jelek.
- **Hierarchikus lexikon:** A nyelvi általánosítások megannyi szintje — az univerzális elvektől egészen a nyelvspecifikus és kivételes konstrukciókig — egy konstrukció hierarchiában ábrázolódik. Értelemszerűen a hierarchia legmagasabb részén a nagyon általános fogalmak és a rájuk vonatkozó általános elvek helyezkednek el, míg a hierarchia legalsó szintjein az egyes konkrét konstrukciók (instanciák), pl. szavak találhatók, idioszinkratikus tulajdonságaikkal.

Lexikális funkciók nyelvten

Az amerikai strukturalisták összetevős szerkezetein alapuló transzformációs nyelvten élesen szemben áll az európai nyelvészeti hagyománnyal. Ez utóbbi nagyobb hangsúlyt fektet a szavakra s azok egymáshoz viszonyított szerepére, akár összetevős szerkezet feltételezése nélkül. Ez az ún. függőségi viszonyrendszer a **függőségi grammatika** alapfogalma (ld. 5.2.). Az „alanya valaminek” vagy a „jelzője valaminek” mind ismerős fogalmak a magyar iskolai nyelvtenből, de a függőségi grammatikának számos formalizált leszármazottja is van; ilyen például **Richard Hudson** (1939–) **szónyelvtana** (Word Grammar).

A lexikális funkciók (vagy lexikális–funkcionális) nyelvten (LFG) elméletének (amely főként Joan Bresnan és **Ronald Kaplan** (?–) nevéhez fűződik) szintén az a központi gondolata, hogy a grammatikai funkciók a nyelvten alapfogalmak, és azokat — a transzformációs nyelvten gyakorlatával szemben — nem az összetevős szerkezetbeli viszonyok alapján lehet definiálni. De az LFG az összetevős szerkezetet is elismeri, mint a nyelvi struktúrák egyik nézetét. Ilyen módon az LFG a nyelvten modularitását vallja, de egészen más értelemben, mint a transzformációs nyelvten. Ez az ún. **reprezentációs modularitás** annyit tesz, hogy a nyelvi jelek különböző univerzálisan meglévő nyelvi szinteken írhatók le, s a nyelvten feladata, hogy az ezek közötti összefüggéseket megadja. Az LFG-ben például két ilyen szerkezetet, ábrázolási szintet tételeznek fel: a funkcionális struktúra (f-struktúra) a grammatikai viszonyokat adja meg, míg a c-struktúra az összetevős szerkezetet.

Fontos kiemelni, hogy az LFG-ben nincsenek transzformációk. A lexikonban található elemek csakis a felszíni szerkezetre vonatkozó megszorításokat tartalmaznak. Ilyen módon a transzformációkat vagy mozgásokat motiváló összefüggéseket az LFG a lexikonon belül kezeli. Például az aktív és passzív szerkezetek váltakozását,

amelyet a levezetési nyelvtanok mondattani transzformációk segítségével, mozgással kezelnek, két igei lexikai tétel közötti **lexikai szabály** segítségével írja le.

Az LFG-ben merül fel először, hogy a mentális lexikon modellje nem csupán az egyedi kivételességek (idoszinkráziák) táráként képzelhető el, hanem annál sokkal dinamikusabb, strukturáltabb. Az LFG-ben feltételezett lexikai leírások határozottan megfogalmazzák a lexikai reprezentációk mibenlétét, de az elemek közti viszonyokra, a köztük kapcsolatot teremtő szabályokra is hangsúlyt fektetnek. Ilyen módon nemcsak a lexikai tételek belső, hanem az egész lexikon globális strukturáltságát feltételezik. Ugyanebbe az elképzelésbe illeszkedik a 80-as évek legfontosabb generatív fonológiai irányzata, a **Paul Kiparsky** (1941–) és mások nevéhez fűződő ún. **lexikális fonológiai** modell.

A **relációs nyelvtanban**, (angolul Relational Grammar), amelynek fő képviselői **David M. Perlmutter** (?–) és **Paul M. Postal** (1936–), szintén primitívumok a hagyományos grammatikai funkciók. Az LFG-hez hasonlóan az elemzések a grammatikai relációk segítségével vannak megfogalmazva. A passzív szerkezet például a tárgy alannyá való „előléptetése” (promotion), valamint az alany elhagyása. Ilyen módon a passzivizálás mint univerzális művelet valóban függetleníthető a felszíni kifejezési módjától, amely nyelvenként igen eltérő lehet (esetjelölés, igei morfológia és szórend tekintetében).

Általánosított frázisstruktúra-nyelvtan

A 80-as években publikálta munkáit **Gerald Gazdar** (1950–), melyeknek nyomán hamarosan egy megközelítésében meglehetősen új elmélet fejlődött ki, az **általánosított frázisstruktúra-nyelvtan** (angolul Generalized Phrase Structure Grammar, röviden GPSG). Fő művelői Gazdaron kívül **Geoffrey Pullum** (1945–) és **Ivan Sag** (?–). Ennek alapötlete az összetett mondattani kategóriák bevezetése és alapos kidolgozása volt. A GPSG jelentősége abban állt, hogy megfogalmazta az igényt az explicit módon formalizált elméleti keretek iránt, és nagyon határozott lépést tett abba az irányba, hogy a transzformációs nyelvtannak egy objektíve értékelhető, tesztelhető alternatíváját kínálja. A GPSG viszonylagos sikerét azonban mégis annak köszönhetette, hogy néhány olyan, a nyelvészeket régóta foglalkoztató probléma rendkívül elegáns megoldását nyújtotta, mint például a távoli függőségek vagy a mellérendelés.

A **környezetfüggetlen nyelvtanok** már korábban a formális nyelvészet eszköztárának bevett kellékei voltak. Teljesnek mondható mondattani leírást azonban nagyon körülményes ezzel az eszközzel megadni, hiszen a hierarchikus szerkezet legalsó elemeinek, az atomi szimbólumoknak a szegénysége nem teszi lehetővé a nyelvi szerkezetekben a különböző nyelvi szinteknek megfelelő információ kódolását, a finom megkülönböztetések a kategóriák áttekinthetetlen elszaporodásához vezetnek. Ez a szintén összetett kategóriákkal dolgozó kategoriális nyelvtanra is igaz.

A GPSG legfontosabb meglátása, hogy ezek a nyelvtanok olyan speciális módon gazdagíthatók, hogy **generatív kapacitásuk** (kifejezőerejük), és konkrétan az igen előnyös matematikai tulajdonságaik nem változnak, mégis alkalmassá tehetők a finom kategoriális különbségek kifejezésére. A GPSG-t igen vonzóvá teszi az, hogy a

környezetfüggetlen nyelvtanok előnyös tulajdonságaiból fakadóan igen hatékonyan megvalósítható számítógépes rendszerekben. A frázisstruktúra-nyelvtanok paradigmáján belül implementált nyelvtani rendszerek egész sora látta meg a napvilágot az elmúlt két évtizedben, és a szimbolikus (nem statisztikai) alapon működő nyelvtani rendszerek gyakorlatilag mind a GPSG szellemében működnek.

A GPSG-nek talán legfontosabb öröksége a nyelvi szerkezeteket definiáló újraíró szabályok „dekompozíciója”. Ez azt jelenti, hogy a frázisstruktúra-szabályok két komponensre bonthatók: (i) **közvetlen dominanciát** kifejező szabályokra, melyek megszabják a kategóriák közötti közvetlen összetevősségi viszonyokat (ún. ID-szabályok); valamint (ii) **megelőzési szabályokra**, melyek megszabják egy adott kategórián (összetevőn) belül a közvetlen összetevők hangalakjainak a sorrendjét (ún. LP-szabályok).

Optimalitáselmélet

Az **optimalitáselmélet** (angolul Optimality Theory, röviden OT) először a 90-es években mint fonológiai elmélet került a nyelvészetbe, **Paul Smolensky** (1955–) és **Alan Prince** (?–) révén, de hamarosan megjelentek az optimalitáselméleti elemzések a mondattan területén is.

Az OT feltételezése szerint a nyelv univerzális elvek halmaza, azonban ezek az elvek mind **megsérthető** megszorítások. Ezek a megsérthető megszorítások rangsorolva vannak, de a rangsorolás nem univerzális, tehát az egyes nyelvek különbségeiért a különböző rendezések felelnek. Ahogy a transzformációs nyelvtanban a paraméterek elsajátítása, az OT-ben az amúgy univerzális elvek rangsorának megtanulása felel a nyelvi tudásért. A jólformált nyelvi reprezentációk azok, amelyek minden alternatívájuknál jobbak abban az értelemben, hogy csak alacsonyabbra rangsorolt (kevésbé fontos) megszorításokat sértenek meg. A jólformált reprezentációk meghatározása tehát megkívánja, hogy az alternatívák körét meghatározzuk, majd pedig az alternatív reprezentációkat összehasonlítva döntsünk egy-egy szerkezet grammatikalitásáról.

Konstrukciós nyelvtan

A **konstrukciós nyelvtan** (angolul Construction Grammar) elnevezése onnan ered, hogy e szerint az elképzelés szerint (amely főként **Charles Fillmore** (1929–), **Paul Kay** (1934–) és **Adele Goldberg** (?–) nevéhez fűződik) a nyelvi objektumokat **konstrukciók** engedélyezik. Mivel a nyelv objektumai jelek, a konstrukció minimálisan valamiféle formai információ és jelentéstani információ társítása. Az adott jelet engedélyező konstrukciók absztrakt értelemben részei a jelnek: tulajdonképpen az adott objektum részleges leírásai. Ilyen értelemben egy konstrukció közvetlen általánosítása mindazon objektumoknak, amelyekben előfordul. A konstrukciók további konstrukciók jelenlétét (teljesülését) követelhetik meg némely formai vagy jelentéstani értelemben vett összetevőjükre nézve. Egy nyelv konstrukciós nyelvtana tehát konstrukciók gyűjteménye, strukturált adatbázisa, melyek megfelelő módon kombinálva pontosan az adott nyelv jólformált kifejezéseit adják. A konstrukciós nyelvtan tehát elsősorban a generatív nyelvészet deduktív természetével fordul szembe, azzal,

hogy minimális, a lehető legáltalánosabb elvek alapján kell magyarázni a nyelvtani szerkezeteket.

A konstrukciós nyelvtan a jelentést eleve a nyelvtan részének tekinti, mivel a jelek leírásának egyik aspektusa maga a jelentésreprezentáció. Azonban sokszor hangsúlyozza, hogy a jelentés leírása, ami nélkül nem beszélhetünk nyelvtanról, nem szorítkozhat valamiféle jelentéssel kapcsolatos jegyeket tartalmazó, de alapvetően szintaktikai szerkezetre. Már a mondat szerkezetek egyszerűbb eseteinél is olyan bonyolult pragmatikai tényezők befolyásolják a jelek használatát, mint az enciklopédikus tudás, a következtetések, előfeltevések, elvárások és a diskurzushelyzet.

A fentiekből következően a konstrukciós nyelvtannak az az álláspontja, hogy minden generatív nyelvtannak a természetes nyelv jelenségekörének teljes leírására kell törekednie. Bár a nyelvészet egyik célkitűzése valóban az, hogy elszámoljunk az egy nyelven belül megfigyelhető vagy esetleg nyelvek között is érvényes általános szabályszerűségekkel, a másik oldal is fontos: nem szabad megfélemlenünk az egyedi kivételekről, lexikalizált alakokról, idiomatikus konstrukciókról, kollokációkról, s általában semmiről, ami nyelvi tudásunk részét képezi. A transzformációs nyelvtan és későbbi követői főleg az egyik végre koncentráltak, amennyiben egyszerű és általános elvekből próbálták levezetni az egyes nyelvekben található nyelvi jelenségek nagy részét, s így az univerzális nyelvtanhoz próbáltak közel kerülni.

Ezek a magyarázatok gyakran a legkisebb erőfeszítés nélkül is megcáfolhatók, éppen azért, mert a rendszer nagyon általános axiómákon alapul. A konstrukciós nyelvtan szerint az olyan magyarázat, amely nem a releváns tények minél teljesebb leírására törekszik, nem lehet adekvát. Továbbmenve: az általánosításokhoz csakis a teljes tényfeltáráson keresztül vezethet az út; éppen ezért a konstrukciós nyelvtan a leghatározottabban elutasítja egyes nyelvi jelenségeknek a perifériára utalását más, központiaként ítélt konstrukciókkal szemben. Ilyen értelemben a konstrukciós nyelvtan visszatérést jelent a strukturalista, deskriptív szemlélethez.

A kivételes konstrukciók természetének elemzése megerősítheti az elmélet alapfogalmainak létjogosultságát. Még tovább menve: ha megtaláljuk a megfelelő alapfogalmakat és nyelvtani architektúrát, vagyis a konkrét nyelvi szintek reprezentációs nyelvét, akkor az univerzális nyelvtan a leírások által automatikusan körvonalazódik. A reprezentáció megtalálásához a kulcsot viszont leggyakrabban éppen maguk a lexikalizálódott és idiomatikus (mások által periférikusnak minősített) konstrukciók adják.

Bár a tények teljes feltáráására irányuló ambíció egy kicsit utópisztikus, ki kell emelnünk a tanulságot. Egy sikeres elméletnek állnia kell az új adatok ostromát. A túl általános, deduktív rendszereket a kivételek romba dönthetik. Fontos, hogy egy elmélet, bármilyen megszorított is, teret biztosítson az egyedi, ritka és kivételes konstrukcióknak, melyek nem, vagy csak egyes aspektusaikban illeszkednek bele az adott nyelv, illetve az univerzális nyelvtan általános elveibe. Mivel a kivételek léte és a lexikalizálódás az egyik legtermészetesebb része a nyelvnek, ezért olyan elméletet kell kidolgozni, amelynek keretébe ezek legalább olyan természetesen illeszkednek, mint a nagyon általános szabályszerűségek.

A fejközpontú frázisstruktúra-nyelvtan

A **fejközpontú frázisstruktúra-nyelvtan** (angolul Head-driven Phrase Structure Grammar, röviden HPSG) a GPSG módosítására irányuló kutatások eredményeképpen alakult ki, egyúttal a fent ismertetett konstrukciós nyelvtenok alfajának tekintti magát. A HPSG integrálta az addigi formális nyelvészeti kutatások tanulságait, alapfogalmainak és feltételezéseinek nagy része már a korábbi elméletek és irányzatok keretében tetten érhető. A HPSG kialakulása **Carl Pollard** (?–) és Ivan Sag munkásságához kapcsolható, akik két könyvben is összefoglalták elképzelésüket egy fejközpontú nyelvtenről (1987, 1994).

A HPSG a frázisstruktúra-nyelvtanok paradigmájába tartozik, de — mint az elmélet neve is jelzi — a **fej** fogalma a HPSG-ben központi szerepet kap. A függőségi nyelvtenről örökölt függőségi viszonyokra vonatkozó információt közvetlenül a fejek hordozzák.

A HPSG-ben — mint a konstrukciós nyelvtenban általában — a **jel** fogalma kiemelkedő szerepet játszik. A jel egy információs struktúra, melyben a nyelvi ábrázolás minden szintjére vonatkozó információ egyszerre van jelen — beleértve a hangalaki, alaktani, mondattani és szemantikai tulajdonságokat, de a pragmatikai és diskurzushelyzettől függő használati feltételekre vonatkozó információt is. A HPSG a nyelvet mint jelek rendszerét fogja fel, s a jelek rendszerét magyarázó elméletet a jelek mint információs struktúrák feletti leíró általánosításoknak a rendszerét képzelel. Ez az elmélet is megszorításalapú, tehát **deklaratív** megközelítés, vagyis nem tételez fel struktúráváltoztató, nem-monoton műveleteket, csak a felszíni szerkezetre vonatkozó megszorításokat tesz.

A HPSG egy **megszorított deduktív rendszer**, ilyen értelemben megfelel a generatív nyelvten Chomsky-féle eszményképének is. Az explicit megfogalmazás miatt, amelyet a HPSG-formalizmus kényszerít a nyelvten írójára, az elemzések algoritmizált működő rendszerek alapját képezhetik. Ilyen értelemben a HPSG gyakorlati célú számítógépes nyelvészeti irányzat.

9.8. Posztgenerativista irányzatok

A legnehezebb azokat az irányzatokat áttekinteni, amelyek a legújabbak, így a legkialakulatlanabbak; ezeknek a legnehezebb a tudományos jelentőségét megítélni, sőt, sokszor még egymástól elkülöníteni is. Ezért a generatív nyelvten bírálatából kibontakozó, jobb híján **posztgenerativistának** nevezett irányzatokról csak utalásszerűen szólnunk.

Ezeknek az irányzatoknak — bár nem biztos, hogy egységes paradigmáról beszélhetünk — számos közösnek mondható sarokpontját lehet azonosítani.

Jólformáltság és nyelvhasználat. A nem generatív irányzatok képviselői tagadják, hogy hasznos lenne a nyelvről mint mondatok halmazáról gondolkodni. Ezt arra alapozzák, hogy a nyelv beszélőinek nincs világos intuíciójuk a jólformáltság pontos hatáiról, és ha tudnak is ilyen ún. grammatikalitási ítéleteket hozni, ez semmiképp sem nyelvi képességeik legfontosabb mércéje, nem tartozik a nyelvtudás fontos ele-

mei közé. A grammatikalitási ítéletek helyett a **megértés és megértetés képességét** tartják a nyelvtudás elsődrendű tényezőjének.

Ennek megfelelően a posztgenerativista irányzatok modelljei a nyelvi viselkedésre (a beszédre és a feldolgozására), a performancia némiképp nyelven kívülinek tartott valós idejű folyamataira is kiterjednek.

Nyelven kívüli tényezők. A 20. század fő áramlataival szemben a posztgenerativista magyarázatok nagy súlyt helyeznek a nyelvhasználat korábban külsődlegesnek tekintett jellemzőire. Így nemcsak a nyelvhasználatban, hanem (ettől elválaszthatatlanul) magának a nyelvi rendszernek a felépítésében is döntő jelentőséget tulajdonítanak a jelek **szubsztanciájának** (pl. a beszédhangoknak, ezek percepció és artikulációs tulajdonságainak), a beszélők **társadalmi viszonyainak**, a különböző jelek és jeltípusok **gyakorúságának**, valamint annak a ténynek, hogy a beszélők tudatában vannak a különböző **nyelvváltozatok** létezésének.

Mivel ezeket a jelenségeket hagyományosan sok esetben a nyelvészet segédtudományai vizsgálják (szociológiai kutatások, akusztikus vizsgálatok, korpusznyelvészet stb.), a posztgenerativizmus eredendően **interdiszciplinárisabb**, mint a generatív nyelvészet.

A posztgenerativista szemlélet szakít azzal az elképzeléssel, hogy a nyelvi képesség autonóm kognitív modul. Módszertanában sokkal inkább követi a kognitív tudományokban elfogadott kísérletes megközelítést, a nyelvi viselkedés megfigyelhető tényeit közvetlenebb módon teszi a modellek tárgyává, illetve a magyarázatok kiindulópontjává.

Holisztikus szemlélet és analógia. A posztgenerativista javaslatok sok esetben **holisztikus** nézeteket vallanak a nyelvi szerkezetekről, vagyis nem a minimális elemek keresését tartják fontosnak, és azokat a szabályokat, amelyeknek a segítségével ilyen minimális elemekből felépíthetőek az összetett jelek, hanem megfordítva, az összetett elemeket tartják elsődlegesnek (legalábbis azokat, amelyek nem egyedi, ad hoc kombináció révén jönnek létre).

A 20. század legtöbb irányzatával szemben döntő fontosságot tulajdonítanak az **analógiának**: a megértés és megértetés képességének kulcsát abban látják, hogy a beszélők korábbi megnyilatkozások hasonlatosságára alkotják és értik meg a később használtakat vagy hallottakat. (A hasonlóságok felfedezése természetesen egyfajta elemekre bontást is jelent, de ez nem mond ellent a holisztikus elképzelésnek, mert nem elemekből való építkezéstről van szó.)

Konstruktivizmus. Mivel az analógiás képességet a megértés általános kognitív mechanizmusának tekintik, tagadják a nyelv induktív megtanulhatatlanságának tézisét és az innatizmust, vagyis azt állítják, hogy a nyelv megtanulhatósága az ember általános kognitív képességeiből levezethető.

A diakrónia szerepe. Ebből következően tagadják a speciálisan nyelvi univerzálék örökletességét. A nyelvi szerkezetekre vonatkozó tendenciák és univerzálék magyarázatában ehelyett döntő szerepet tulajdonítanak a nyelvi változásnak. Hangsúlyozzák, hogy a nyelvhasználat és annak körülményei visszahathatnak a nyelvi rendszerre, és ennek a mechanizmusait csak a nyelvi változások vizsgálatával lehet megér-

teni. Ennek megfelelően a változó rendszer **emergens** tulajdonságait dinamikus (a változást szimuláló) modellekkel kell magyarázni.

A fent tárgyalt lexikalista elméletek közül a **konstrukciós nyelvten** vagy a részletesen nem ismertetett **kognitív nyelvten**, valamint a **használatközpontú nyelvten** többé-kevésbé összeegyeztethető az általunk posztgeneratívként leírt felfogással.

Mindezek az elvek ugyan nagyrészt már a 19. századi nyelvtudományban és Saussure műveiben is kitapinthatók, és ilyen értelemben nem teljesen újszerűek. Másrészt azonban a generatív nyelvten széles körben elterjedt nézetrendszeréhez viszonyítva forradalmi gondolatoknak számítanak.

A számítógépes kutatások korábban a generatív nyelvészetre is jellemző szimbólummanipulációs és szabályalapú megközelítéseket használtak. Napjainkra a nyelvtechnológia új irányt vett, és sokkal inkább az információs technológiában egyre inkább kedvelt statisztikai módszerek használata felé fordult. Az érdeklődés középpontjában az automatikus tanulás, a mintafelismerés és a dinamikus rendszerek modellezése áll, amelyek rendre kísérteties párhuzamot mutatnak az posztgenerativizmus általunk ismertetett holisztikus, konstruktivista és emergentista szemléletmódjával. Érdekes nyitott kérdés, hogy az információs technológia eme forradalmi vívmányai mennyiben képesek a posztgenerativisták régi-új nézeteinek új értelmet adni.

Olvasmányok

Ebben a részben a nyelvtudomány tárgykörében **magyarul megjelent** munkákat sorolunk fel. Főképpen olyan munkákat igyekeztünk választani, amelyek a nyelvészet általános kérdéseivel foglalkoznak, vagy a nyelvészet egyes speciális részterületeit annak alapjaitól kezdve tárgyalják. A kifejezetten a széles olvasóközönség számára írt népszerűsítő műveket a ☞ jellel, míg a specializált előismereteket feltételező szakkönyveket csillaggal jelöltük meg.

A könyveket megpróbáltuk tematikusan csoportosítani, de számos munka a nyelvészetnek egyszerre több területét érinti, és így a csoportba sorolás néha esetlegesen tűnhet. Az olvasmányok jegyzékében nem szerepelnek a nyelvészeti munkához elengedhetetlen források, a szótárak.

A <http://www.nyelviszlet.hu> internetcímen található nyelvészeti portálról további hasznos nyelvészeti tárgyú oldalak érhetők el a világhálón.

1. Átfogó nyelvtudományi munkák

- ☞ Sapir, Edward: *Az ember és a nyelv*. Gondolat Kiadó, 1971.
- *Horányi Özséb–Szépe György (szerk.): *A jel tudománya*. Gondolat Kiadó, 1975.
- Telegdi Zsigmond: *Bevezetés az általános nyelvészetbe*. Nemzeti Tankönyvkiadó, 1977, 1997.
- *Telegdi Zsigmond (szerk.): *Szöveggyűjtemény az általános nyelvészet tanulmányozásához*. ELTE Egyetemi jegyzet.
- *Antal László (szerk.): *Modern nyelvelméleti szöveggyűjtemény I–VI*. ELTE Egyetemi jegyzet.
- ☞ Kenesei István (szerk.): *A nyelv és a nyelvek*. Ötödik javított, bővített kiadás. Akadémiai Kiadó, 2004.
- ☞ Crystal, David: *A nyelv enciklopédiája*. Osiris Kiadó, 1998.
- ☞ Nádasdy Ádám–Kálmán László: *Hárompercesek a nyelvről*. Osiris Kiadó, 1999.
- ☞ Pinker, Steven: *A nyelvi ösztön. Hogyan hozza létre az elme a nyelvet?* Typotex Kiadó, 1999.
- ☞ Szilágyi N. Sándor: *Világunk a nyelv*. Osiris Kiadó, 2000.
- Kugler Nóra–Tolcsvai Nagy Gábor: *Nyelvi fogalmak kisszótára*. Korona Kiadó, 2000.
- ☞ Nádasdy Ádám: *Ízlések és szabályok: írások nyelvről, nyelvészetről, 1990-2002*. Magvető Kiadó, 2003.
- Kiefer Ferenc (főszerk.): *A magyar nyelv kézikönyve*. Akadémiai Kiadó, 2003.
- ☞ Kiefer Ferenc (szerk.): *Magyar nyelv*. Akadémiai Kiadó, 2006.

2. Nyelvfilozófia

A nyelvfilozófiai művek gyakran foglalkoznak a jelentés és a nyelvhasználat témáival is (ld. 13.). Számos nyelvfilozófiai mű nem kortárs megközelítéseket tárgyal, így ezek egyben a nyelvtudomány történetéhez (16.) is fontos adalékok.

Kelemen János: *A nyelvfilozófia kérdései Descartes-tól Rousseauig*. Kossuth—Akadémiai Kiadó, 1977.

Black, Max: *A nyelv labirintusa*. Holnap Kiadó, 1998.

Nyíri Kristóf és Szécsi Gábor (szerk.): *Szóbeliség és írásbeliség*. Áron Kiadó, 1998.

Umberto Eco: *A tökéletes nyelv keresése*. Atlantisz Könyvkiadó, 1998.

Neumer Katalin (szerk.): *Nyelv, gondolkodás, relativizmus*. Osiris Kiadó, 1999.

Kelemen János: *A nyelvfilozófia rövid története: Platóntól Humboldtig*. Áron Kiadó, 2000.

Farkas Katalin–Kelemen János: *Nyelvfilozófia*. Áron Kiadó, 2002.

*Anderson, James A.: *A kommunikációelmélet ismeretelméleti alapjai*. Typotex Kiadó, 2005.

3. Állati kommunikáció, emberi nyelv és evolúció

Az emberi gondolkodás és nyelvi kommunikáció keletkezését tárgyaló művek számos általános megismeréstudományi kérdést is érintenek, melyeket a pszicho- és neurolingvisztika részben adtunk meg (8.). A nyelv kialakulása és a kulturális evolúció szorosan kapcsolódik a nyelvi változás és így a történeti nyelvészet tárgyköréhez (6.).

*Papp Mária (szerk.), *A nyelv keletkezése*. Kossuth, 1974.

*Csányi Vilmos: *Evolúciós rendszerek. Az evolúció általános elmélete*. Gondolat Kiadó, 1988.

Daniel Dennett: *Darwin veszélyes ideája*. Typotex Kiadó, 1998.

Csányi Vilmos: *Az emberi természet. Humánétológia*. Vince Könyvkiadó, 1999.

Sperber, Dan: *A kultúra magyarázata*. Osiris Kiadó, 2001.

Merlin Donald: *Az emberi gondolkodás eredete*. Osiris Kiadó, 2001.

Marc D. Hauser: *Vad elmék: mit gondolnak az állatok?* Vince Kiadó, 2002.

Bickerton, Derek: *Nyelv és evolúció*. Gondolat Kiadó, 2004.

4. A magyar nyelv

☞ Bárczi Géza: *A magyar nyelv életrajza*. Gondolat Kiadó, 1963.

*Papp Ferenc: *A magyar főnév paradigmatisztikus rendszere*. Akadémiai Kiadó, 1975.

Deme László–Imre Samu (szerk.): *A magyar nyelvjárások atlasza I–VI*. Akadémiai Kiadó, 1968–1977.

*Pusztay János: *Az „ugor-török háború” után*. Magvető Kiadó, 1977.

- *É. Kiss Katalin: *A magyar mondatszerkezet generatív leírása*. Akadémiai Kiadó, 1983.
- Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana. I–II/1,2*. Akadémiai Kiadó, 1991/1992/1995.
- *Hajdú Péter: *Az uráli nyelvészet alapkérdései*. Tankönyvkiadó, 1991.
- *Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan I.: Mondattan*. Akadémiai Kiadó, 1992.
- *Bereczki Gábor: *A magyar nyelv finnugor alapjai*. Universitas Kiadó, 1996.
- *Hadrovics László: *Magyar történeti jelentéstan*. Akadémiai Kiadó, 1992.
- É. Kiss Katalin–Kiefer Ferenc–Siptár Péter: *Új magyar nyelvtan*. Osiris Kiadó, 1998.
- Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, 2000.
- *Kenesei István (szerk.): *Igei vonzatkeretek a magyarban*. Osiris Kiadó, 2000.
- *Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan II.: Fonológia*. Akadémiai Kiadó, 2000.
- *Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan III.: Morfológia*. Akadémiai Kiadó, 2001.
- Bárczi Géza: *A magyar szókinccs eredete* (reprint). Tinta Könyvkiadó, 2001.
- Kálmán László (szerk.): *Magyar leíró nyelvtan: Mondattan I*. Tinta Könyvkiadó, 2001.
- Sziksainé Nagy Irma: *Leíró magyar szövegtan*. Osiris Kiadó, 1999.
- Tolcsvai Nagy Gábor: *A magyar nyelv szövegtana*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 2001.
- Kiss Jenő (szerk.): *Magyar dialektológia*. Osiris Kiadó, 2001.
- *Wacha Balázs: *Időbeliség és aspektualitás a magyarban*. Akadémiai Kiadó, 2001.
- *Alberti Gábor–Medve Anna: *Generatív grammatikai gyakorlókönyv 1-2: magyar transzformációs generatív nyelvészeti elemzések*. Janus Kiadó—Books, 2002.
- Bárczi Géza–Benkő Loránd–Berrár Jolán: *A magyar nyelv története*. Nemzeti Tankönyvkiadó, 2002.
- Kiefer Ferenc (főszerk.) *A magyar nyelv kézikönyve*. Akadémiai Kiadó, 2003.
- Kiss Jenő–Pusztai Ferenc (szerk.): *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó, 2003.
- ☞É. Kiss Katalin: *Anyanyelvünk állapotáról*. Osiris Kiadó, 2004.
- Hegedűs Rita: *Magyar nyelvtan. Formák, funkciók, összefüggések*. Tinta Könyvkiadó, 2004.
- Laczkó Krisztina–Mártonfi Attila: *Helyesírás*. Osiris Kiadó, 2004.
- Antal László: *A magyar esetrendszer*. [1961]. Szak Kiadó, 2005.
- Kiefer Ferenc (főszerk.): *Magyar nyelv*. Akadémiai Kiadó, 2006.

5. A nyelvekről általában

- ☞Antal László: *Nyelvek nyomában*. Kozmosz könyvek, 1981.

- Hutterer Miklós: *A germán nyelvek*. Gondolat Kiadó, 1986.
- Antal László–Csongor Barnabás–Fodor István: *A világ nyelvei*. Gondolat Kiadó, 1990.
- *Robert Austerlitz: *Nyelvek és kultúrák Euráziában. Válogatott tanulmányok*. MTA Nyelvtudományi Intézet, 1992.
- Fodor István (szerk.): *A világ nyelvei*. Akadémiai Kiadó, 1999.
- Janson, Tore: *Beszélj! : A világ nyelvei – tegnap, ma, holnap*. HVG, 2002.
- *Gecső Tamás (szerk.) *Természetes nyelvek — mesterséges nyelvek*. Tinta Könyvkiadó, 2003.
- Fodor István: *A világ nyelvei és nyelvcsaládjai*. Tinta Könyvkiadó, 2003.

6. Történeti nyelvészet

- Ld. még a magyar nyelvről szóló munkák között a 4. pontban.
- *Róna-Tas András: *A nyelvrokonság*. Gondolat Kiadó, 1978.
- Benkő Loránd: *A történeti nyelvtudomány alapjai*. Tankönyvkiadó, 1988.
- Bynon, Theodora: *Történeti Nyelvészet*. Osiris Kiadó, 1997.
- *Gombocz Zoltán: *Jelentéstan és nyelvtörténet*. Akadémiai Kiadó, 1997.
- Cser András: *A történeti nyelvészet alapvonalai*. PPKE BTK, 2000.
- *P. Lakatos Ilona–T. Károlyi Margit (szerk.): *Nyelvvesztés, nyelvjárásvesztés, nyelvcsere*. Tinta Könyvkiadó, 2004.

7. Szociolingvisztika

- *Papp Mária—Szépe György (szerk.): *Társadalom és nyelv. Szociolingvisztikai írások*. Gondolat, 1975.
- *Siklaci István (szerk.): *A szóbeli befolyásolás alapjai I–II*. Tankönyvkiadó, 1990.
- *Kontra Miklós (szerk.): *Tanulmányok a határainkon túli kétnyelvűségről*. Magyar-ságkutató Intézet, 1991.
- Kiss Jenő: *Társadalom és nyelvhasználat. Szociolingvisztikai alapfogalmak*. Nemzeti Tankönyvkiadó, 1995.
- Ronald Wardhaugh: *Szociolingvisztika*. Osiris—Századvég, 1995.
- Jelisztratov, Vlagyimir: *Szleng és kultúra*. KLTE, Debrecen, 1997.
- *Kis Tamás (szerk.): *Szleng*. KLTE, Debrecen, 1997.
- Bartha Csilla: *A kétnyelvűség alapkérdései*. Nemzeti Tankönyvkiadó, 1998.
- Szépe György–Derényi András (szerk.): *Nyelv, hatalom, egyenlőség. Nyelvpolitikai írások*. Corvina Kiadó, 1998.
- Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvi tervezés*. Universitas Kiadó, 1998.
- *Adamikné Jászó Anna–Bódi Zoltán (szerk.): *Szociolingvisztikai szöveggyűjtemény*. Tinta Könyvkiadó, 2002.
- *Bezeczky Gábor: *Metafora, narráció, szociolingvisztika*. Akadémiai Kiadó, 2002.

- *Réger Zita: *Utak a nyelvhez: nyelvi szocializáció – nyelvi hátrány*. Soros Alapítvány és MTA Nyelvtudományi Intézet, 2002.
- *Kontra Miklós (szerk.): *Nyelv és társadalom a rendszerváltás kori Magyarországon*. Osiris Kiadó, 2003.
- *Gecső Tamás (szerk.): *Variabilitás és nyelvhasználat*. Tinta Könyvkiadó, 2004.
- *Cseresnyési László: *Nyelvek és stratégiák, avagy a nyelv antropológiája*. Tinta Könyvkiadó, 2005.
- *Adamik Béla: *Nyelvpolitika a Római Birodalomban*. Tinta Könyvkiadó, 2006.
- *Huszár Ágnes (szerk.): *A családi nyagगतástól a munkahelyi nyelvhasználatig*. Tinta Könyvkiadó, 2006.

8. Pszicholingvisztika és neurolingvisztika

- Pléh Csaba: *A pszicholingvisztika horizontja*. Akadémiai Kiadó, 1980.
- *Pléh Csaba (szerk.): *Szöveggyűjtemény a pszicholingvisztika tanulmányozásához*. Tankönyvkiadó, 1980.
- Lengyel, Zsolt: *A gyereknyelv*. Gondolat, 1981.
- Pléh Csaba (szerk.): *Kognitív tudomány*. Osiris Kiadó, 1996.
- Jean Piaget: *Az értelem pszichológiája*. Kairosz Kiadó, 1997.
- Pléh Csaba: *Bevezetés a megismeréstudományba*. Typotex, 1997.
- *Michael W. Eysenck–Mark T. Keane: *Kognitív pszichológia*. Nemzeti Tankönyvkiadó, 1997.
- *Pléh Csaba: *Mondatmegértés a magyar nyelvben*. Osiris Kiadó, 1998.
- *Pléh Csaba–Győri Miklós (szerk.): *A kognitív szemlélet a nyelv kutatásában*. Pólya Kiadó, 1998.
- Gósy Mária: *Pszicholingvisztika*. Corvina, 1999.
- Bánréti Zoltán (szerk.): *Nyelvi struktúrák és az agy*. Corvina Kiadó, 1999.
- *Lengyel Zsolt: *Az írás. Kezdet–folyamat–végpont. Az írástanulás pszicholingvisztikai alapjai*. Corvina, 1999.
- *Racsmány Mihály–Pléh Csaba (szerk.): *Az elme sérülései: kognitív neuropszichológiai tanulmányok*. Akadémiai Kiadó, 2001.
- *Pléh Csaba–Lukács Ágnes (szerk.): *A magyar morfológia pszicholingvisztikája*. Osiris Kiadó, 2001.
- ☞ Michael Tomasello: *Gondolkodás és kultúra*. Osiris Kiadó, 2002.
- ☞ Pinker, Steven: *Hogyan működik az elme?* Osiris Kiadó, 2002.
- *Lukács Ágnes–Király Ildikó–Racsmány Mihály–Pléh Csaba (szerk.): *A téri megismerés és a nyelv*. Gondolat, 2003.
- Alison Gopnik–Andrew Meltzoff–Patricia Kühl: *Bölcsék a bölcsőben. Hogyan gondolkodnak a kisbabák?* Typotex Kiadó, 2005.

- ☞ Bánréti Zoltán. 2006. Neurolingvisztika. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Magyar nyelv*. Akadémiai kiadó, 2006. 481–507.
- ☞ Pléh Csaba: Pszicholingvisztika. Gyereknyelv. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Magyar nyelv*. Akadémiai kiadó, 2006.

9. Számítógépes és matematikai nyelvészet

- *Prószéky Gábor: *Számítógépes nyelvészet*. Számalk, 1989.
- *Bach Iván: *Számítástechnikai nyelvészet*. Egyetemi jegyzet. BME Kiadó, 1991.
- *Prószéky Gábor–Kis Balázs: *Számítógéppel emberi nyelven. Az intelligens szövegkezelés számítógéppel*. Szak Kiadó, 1999.
- *Alberti Gábor: *Matematika a természetes nyelvek leírásában*. Tinta Könyvkiadó, 2006.
- Prószéky Gábor–Várady Tamás–Olaszy Gábor: *Nyelvtechnológia*. In: Kiefer Ferenc és Siptár Péter (szerk.): *A magyar nyelv kézikönyve*. Akadémiai Kiadó, 2003. 567–587.
- Prószéky Gábor–Várady Tamás–Olaszy Gábor: *Nyelvtechnológia*. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Magyar nyelv*. Akadémiai Kiadó, 2006. 667–687.

10. Hangtan

- Ld. még az általános nyelvészeti (1.) és nyelvtörténeti (6.) művek, valamint a magyarról (4.) és más nyelvekről (5.) szóló művek idevágó részeit.
- *Siptár Péter: *Modern fonológiai szöveggyűjtemény*. Tankönyvkiadó, 1988/1993.
- *Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan II.: Fonológia*. Akadémiai Kiadó, 1994/2001.
- Siptár Péter—Jaques Durand: *Bevezetés a fonológiába*. Osiris Kiadó, 1997.
- *Kassai Ilona: *Fonetika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, 1998.
- *Siptár Péter (szerk.): *Szabálytalan fonológia*. Tinta Könyvkiadó, 2001.
- *Gósy Mária–Menyhárt Krisztina (szerk.): *Szöveggyűjtemény a fonetika tanulmányozásához: elméleti, kísérleti és alkalmazott beszédkutatás*. NIKOL, 2003.
- *Gósy Mária: *Fonetika, a beszéd tudománya*. Osiris Kiadó, 2004.
- *Varga László: *Metrikus fonológia és a ritmikai hangsúlyváltozás*. Tinta Könyvkiadó, 2005.

11. Alaktan

- Ld. még az általános nyelvészeti (1.) és nyelvtörténeti (6.) művek, valamint a magyarról (4.) és más nyelvekről (5.) szóló művek idevágó részeit.
- *Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan III.: Morfológia*. Akadémiai Kiadó, 2000.

Wacha Balázs: *Szófajtan: alapfogalmak, történeti áttekintés, gyakorlatok*. PPKE BTK, 2000.

*Kiefer Ferenc (szerk.): *Igék, főnevek, melléknevek. Előtanulmányok a mentális szótár szerkezetéről*. Tinta Könyvkiadó, 2004.

12. Mondattan

Ld. még az általános nyelvészeti (1.) és nyelvtörténeti (6.) művek, valamint a magyarról (4.) és más nyelvekről (5.) szóló művek idevágó részeit.

Fiatál Nyelvészek Munkaközössége: *Magyar nyelv a gimnázium II. osztálya számára: 1. A mondat tagolása, 2. a közvetlen összetevős szerkezet*. Kísérleti munkafüzet, 1980.

*Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan I.: Mondattan*. Akadémiai Kiadó, 1992.

*Chomsky, Noam: *Mondattani szerkezetek, Nyelv és elme*. Osiris—Századvég, 1995.

*Kálmán László: *Konstruktív nyelvtan*. Tinta Könyvkiadó, 2001.

*Kömlösi András: *A lexikai-funkcionális grammatika mondattanának alapfogalmai*. Tinta Könyvkiadó, 2001.

*Trón Viktor: *Fejközpontú frázisstruktúra-nyelvtan*. Tinta Könyvkiadó, 2001.

13. Jelentéstan és pragmatika

Számos jelentéstant és pragmatikát illető kérdést tárgyalnak a nyelvfilozófiai művek (2.). Ld. még az általános nyelvészeti (1.) és nyelvtörténeti (6.) művek, valamint a magyarról (4.) és más nyelvekről (5.) szóló művek idevágó részeit.

Horányi Özséb: *Jel, jelentés, információ*. Magvető Kiadó, 1975.

Antal László: *A jelentés világa*. Magvető Kiadó, 1978.

*Frege, Gottlob: *Logika, szemantika, matematika*. Gondolat Kiadó, 1980.

*Andor Csaba: *Jel – kultúra – kommunikáció*. Gondolat Kiadó, 1980.

*Kiefer Ferenc: *Az előfeltevések elmélete*. Akadémiai Kiadó, 1983.

Austin, John L.: *Tetten ért szavak*. Akadémiai Kiadó, 1990.

*Pléh Csaba–Síklaki István–Terestyéni Tamás: *Nyelv – Kommunikáció – Cselekvés*. Osiris Kiadó, 1997.

*Ruzsa Imre–Máté András: *Bevezetés a modern logikába*. Osiris Kiadó, Budapest, 1997.

*Kálmán László–Rádai Gábor: *Dinamikus szemantika*. Osiris Kiadó, 1999.

Kiefer Ferenc: *Jelentéselmélet*. Corvina Kiadó, 2000.

Reboul, Anne–Jacques Moeschler: *A társalgás cselei: bevezetés a pragmatikába*. Osiris Kiadó, 2000, 2005.

Searle, John R.: *Elme, nyelv és társadalom: a való világ filozófiája*. Vince Kiadó, 2000.

- *Kiefer Ferenc: *Lehetőség és szükségszerűség*. Tinta Könyvkiadó, 2005.
 Szili Katalin: *Tetté vált szavak. A beszédaktusok elmélete és gyakorlata* Tinta Könyvkiadó, 2005.

14. Szövegtan, stilisztika, retorika

- Szabó Zoltán: *Szövegnyelvészet és stilisztika. Szövegnyelvészet és stilisztika*. Tankönyvkiadó, 1988.
 Szikszainé Nagy Irma: *Stilisztika*. Trezor Kiadó, 1994.
 Wacha Imre: *A korszerű retorika alapjai I—II*. Szemimpex Kiadó, 1994.
 Robert de Beaugrande—Wolfgang U. Dressler: *Bevezetés a szövegnyelvészetbe*. Corvina Kiadó, 2000.
 Adamik Tamás—A. Jászó Anna—Aczél Petra: *Retorika*. Osiris Kiadó, 2004.
 Szathmári István: *Stílusról, stilisztikáról napjainkban*. Tinta Könyvkiadó, 2005.
 *Szathmári István (szerk.): *A stilisztikai alakzatok rendszerezése*. Tinta Könyvkiadó, 2006.

15. Az írás története

- Az írásrendszerekről és történetükről számos általános bevezetőben is olvashatunk (pl. *A nyelv és a nyelvek*, ld. **1.**).
- Kniezsa István: *A magyar helyesírás története*. Tankönyvkiadó, 1959.
 Németh Gyula: *A magyar rovásírás*. Akadémiai Kiadó, 1934.
 Filep László–Bereznai Gyula: *A számírás története*. Gondolat, 1982.
 Jakó Zsigmond–Radu Manolescu: *A latin írás története*. Európa, 1987.
 Georges Jean: *Az írás, az emberiség emlékezete*. Park kiadó, 1991.
 Kéki Béla: *Az írás története: A kezdetektől a nyomdabetűig; A latin nyomdabetű fejlődése*. Vince, 2000.
 Sebestyén Gyula: *Rovás és rovásírás*. [1909] Tinta Könyvkiadó, 2005.

16. A nyelvtudomány története, irányzatai és módszertana

A nyelvtudomány történetét, irányzatait és módszertanát tárgyaló művek mellett ebben a szakaszban soroltuk fel nyelvészek magyarul megjelent monográfiáit is, amelyek egy-egy nyelvészeti iskolát vagy megközelítést mutatnak be. A nyelvfilozófiával foglalkozó munkák nagyrészt kitérnek a nyelvfilozófia történetére, amely a nyelvtudomány történetétől elválaszthatatlan, valamint számos általános módszertani problémát érintenek (**2.**).

- *Jurij D. Apreszjan: *A modern strukturális nyelvészet elmélete és módszerei*. Gondolat, 1971.
 *de Saussure, Ferdinand: *Bevezetés az általános nyelvészetbe*. Gondolat Kiadó, 1971. Corvina Kiadó, 1997.

- *Telegdi Zsigmond (szerk.): *Hagyományos nyelvtan — modern nyelvészet*. Nemzeti Tankönyvkiadó, 1972.
- *Jakobson, Roman: *Hang – Jel – Vers*. Gondolat Kiadó, 1972.
- *Chomsky, Noam: *Generatív Grammatika*. Európa Kiadó, 1985.
Wilhelm von Humboldt válogatott írásai. Európa Kiadó, 1985.
- *Chomsky, Noam: *Mondattani szerkezetek, Nyelv és elme*. Osiris—Századvég, 1995.
Máté Jakab: *A 19. századi nyelvtudomány rövid története*. Nemzeti Tankönyvkiadó, 1995.
Máté Jakab: *A 20. századi nyelvtudomány történetének főbb elméletei és irányzatai*. Nemzeti Tankönyvkiadó, 1998.
- Robins, Robert H.: *A nyelvészet rövid története*. Tinta—Osiris Kiadó, 1999.
- *Kálmán László—Trón Viktor—Varasdi Károly (szerk.): *Lexikalista elméletek a nyelvészetben*. Tinta Könyvkiadó, 2002.
- Szilágyi N. Sándor: *Elmélet és módszer a nyelvészetben*. Erdélyi Tudományos Füzetek 245. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 2004.
- H. Tóth Imre: *A nyelvtudomány története a kezdetektől a 20. század elejéig: csomópontok és átvezető szálak*. JATE Press, 2005.
- *Antal László: *A formális nyelvi elemzés*. [Magvető Kiadó, 1964]. Szak Kiadó, 2005.
- Cser András: *A magyar nyelvtudomány története*. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Magyar Nyelv*. Akadémiai Kiadó, 2006. q
- Simoncsics Péter: *Paradigmaváltás légtüres térben*. Tinta Könyvkiadó, 2006.
- Szathmári István: *A magyar nyelvtudomány történetéből*. Tinta Könyvkiadó, 2006.

Fogalomtár

adekvátság ♦ A Chomsky-féle nyelvtanelméletben a különböző nyelvtanok különböző „szinteken” lehetnek megfelelőek (adekvátok). A nyelvtan

- a **megfigyelés** szintjén adekvát, ha bármely formáról el tudja dönteni, hogy az adott nyelv mondata-e;
- a **leírás** szintjén adekvát, ha elő is tudja állítani az adott nyelv összes mondatát; és
- a **magyarázat** szintjén adekvát, ha a nyelvelsajátító és nyelvhasználati lelki mechanizmusnak is hiteles modellje.

→*generatív nyelvtan.*

adjunktum ♦ A →*generatív mondat*ban olyan elem, amely szabadon csatlakozhat a szerkezet →*fejéhez*, és a kapott kategória megegyezik a fej kategóriájával.

afázia ♦ Olyan specifikus nyelvi károsodás, amely agysérülés következménye. →*agráfia, alexia, anómia.*

ágens ♦ Annak a szereplőnek a jelentésbeli szerepe, aki szándékosan cselekedve okozza az →*eseményt.* →*páciens, tematikus szerep.*

agglutináló nyelv ♦ „Ragozó” nyelv: a toldalékok jól elkülöníthetően, egy megadott sorrendben egymás után helyezkednek el a szóalakokban. →*izoláló nyelv, flektáló nyelv.*

agráfia ♦ Írászavar. →*afázia, alexia, anómia.*

aktuáció ♦ Az az esemény, amikor egy beszélő először él egy nyelvi →*újítással*, és ezzel nyelvi változást indít el. →*propagáció.*

akusztikus fonetika ♦ A beszédhangokat objektíve hallható, fizikailag mérhető sajátosságaik alapján vizsgáló tudományág. →*artikulációs fonetika, percepció fonetika.*

alaktan = morfológia ♦ A szóalakok felépítését vizsgáló tudományág.

alapnyelv = proto nyelv ♦ Két vagy több nyelv közös őse. →*rekonstrukció, nyelvrokonság.*

alexia ♦ Olvasási zavar. →*afázia, agráfia, anómia.*

alkalmazott nyelvészet ♦ A nyelvtudomány eredményeinek gyakorlati felhasználási lehetőségeit vizsgáló tudományágak összefoglaló neve. →*elméleti nyelvészet.*

- állapot** ♦ Olyan \rightarrow eseményszerkezet, amelyben nincsen releváns változás.
- állítás** ♦ Olyan megnyilatkozás, amelynek igazságértéke van, vagyis értelmes „igaznak” vagy „hamisnak” tekinteni.
- allofón** ♦ A \rightarrow fonológiában, ahol a beszédhangokat úgy fogják fel, mint egyazon absztrakt egység (\rightarrow fonéma) megnyilvánulásait, az egy fonémához tartozó variánsok az allofónok.
- allomorf** ♦ Az \rightarrow alaktanban, ahol a különböző \rightarrow morfokat úgy fogják fel, mint egyazon absztrakt egység (\rightarrow morféma) megnyilvánulásait, az egy morféma-hoz tartozó variánsok az allomorfofok.
- általánosított kvantor** ♦ A főnévi csoportoknak olyan elemzése, mintha mindegyik (például még a tulajdonnevek is) \rightarrow kvantort tartalmaznának.
- analitikus toldalék** ♦ Olyan toldalék, amely nem vált ki tőváltakozást. \rightarrow szintetikus toldalék.
- analógia** ♦ Szerkezeti párhuzam. A nyelvtörténetben gyakran magyarázati elv, amely szerint a szerkezeti párhuzamokra törekvés motivál bizonyos nyelvi változásokat.
- anómia** ♦ Megnevezési zavar. \rightarrow afázia, alexia, agráfia.
- areális diffúzió** ♦ Egy nyelvi jelenség területi terjedése. \rightarrow areális jelenség, izoglossza, hullámmélet.
- areális jelenség** ♦ Olyan nyelvi jelenség, amely egy bizonyos földrajzi területen az ott beszélt nyelvek rokonsági viszonyaitól függetlenül megfigyelhető.
- artikulációs fonetika** ♦ A beszédhangokat képzésük sajátosságai alapján vizsgáló tudományág. \rightarrow akusztikus fonetika, percepcióf fonetika.
- asszociatív viszony** ♦ A saussure-i nyelvelméletben a nyelv jelei közötti, a jelölő és/vagy a jelölt hasonlóságán, funkcionális kapcsolatán alapuló viszony. \rightarrow paradigmatikus viszony, szintagmatikus viszony.
- atelikus kifejezés** ♦ Olyan \rightarrow folyamatra utaló kifejezés, amely nem tartalmaz utalást a folyamat esetleges végpontjának mibenlétére. \rightarrow telikus kifejezés.
- áthelyezhetőség** ♦ Az emberi nyelveknek az az univerzális tulajdonsága, hogy képzeletbeli, múltbeli, jövőbeli stb. dolgokra is tudnak utalni. \rightarrow szándékosság, szerkeszthetőség.
- áttetszőség = transzparencia** ♦ Egy szerkezet (jelentése) akkor áttetsző, ha a részeinek a jelentéséből megjósolható a szerkezet jelentése. \rightarrow kompozicionalitás, idióma.
- autoszegmentális fonológia** ♦ A \rightarrow fonológiának az az irányzata, amely szerint a hangképzési mozzanatok különböző, egymástól viszonylag független \rightarrow rétegekre bonthatók fel, és a hangokat ilyen autoszegmentális tengelyek segítségével érdeemes ábrázolni.

- behaviorizmus** ♦ Pszichológiai irányzat, amely elveti a nem objektíve megfigyelhető mechanizmusok feltételezését.
- beszéd (parole)** ♦ A strukturalista nyelvészetben a nyelvhasználat produktumainak összessége, amelyekben a nyelv rendszere megnyilvánul. →*nyelv*.
- beszédaktus** ♦ A pragmatikában olyan cselekvést jelöl, amelyet a beszéd révén hajt végre a beszélő. →*lokúció, illokúció, perlokúció, performatív mondat*.
- beszédhelyzet** ♦ A nyelvi megnyilatkozás külső körülményei, beleértve a helyet, időt stb., de a beszélők egymásról alkotott elképzeléseit és a szituáció történetét is.
- betűírás** ♦ Az az írásfajta, amely az önálló funkcióval rendelkező beszédhangok egyenkénti lejegyzésével jár. →*ideografikus írás, képirás*.
- bilabiális** ♦ A két ajak közelítésével vagy összeérintésével képzett hang. →*artikulációs fonológia*.
- CV-csontváz** ♦ A hangsorok →*autoszegmentális* ábrázolásában a mássalhangzók és a magánhangzók rendszeres váltakozását ábrázoló →*réteg*.
- családfaelmélet** ♦ A nyelvi változásnak a 19. században divatos elmélete, amely szerint a nyelvek közötti rokonsági viszonyok pusztán csak a leszármazási viszonyaikban megragadhatók, ezek a viszonyok a családfát alkotnak. →*összehasonlító módszer, nyelvrokonság, hullámelmélet*.
- csúcspont** ♦ Az →*eseményszerkezetekben* egy →*telikus kifejezéssel* jelölt folyamat végpontja, amelyben az →*esemény* bekövetkezik.
- determinizmus** ♦ A nyelv és a gondolkodás viszonyának az a felfogása, amely szerint az emberek gondolkodása nem egyetemes szabályoknak engedelmeskedik, hanem attól függően különbözik, hogy mi az anyanyelvük. →*relativizmus, univerzalizmus*.
- diakronia** ♦ A nyelvnek történeti szemlélete, amelyben a nyelvhasználat időbeli változása áll a középpontban. →*szinkronia*.
- dinamikus jelentéstan** ♦ Az a jelentéstani iskola, amely szerint a →*jelentést* nem a →*jel* és a →*jelölet* közötti statikus viszonyként érdemes megragadni, hanem azzal érdemes jellemezni, hogy a jel használata milyen változást képes előidézni a hallgatóságban.
- disztribúció** ♦ Egy nyelvi elem előfordulásainak jellemzése aszerint, hogy milyen más elemek környezetében fordul elő.
- egybeolvadás** ♦ A nyelvi változásnak az a fajtája, amikor több tagú szerkezetből kevesebb tagú szerkezet jön létre a tagok önállóságának megszűnésével. →*elkülönülés*.
- egyébként-elv** ♦ A →*szabályalapú nyelvtanokban* az az elv, amely szerint több alkalmazható szabály esetén mindig a speciálisabbat, a kevesebb esetben alkalmazhatót kell alkalmazni.

- együtműködési elv** ♦ A *→pragmatika* Paul Grice által felállított alapelve, amely szerint a beszélők egymásról együtműködő viselkedést feltételeznek.
- elkülönülés = perifrázis** ♦ A nyelvi változásoknak az a fajtája, amikor egy kevesebb tagú szerkezetet több tagú vált fel (például körülírás).
- elméleti nyelvészet = általános nyelvészet** ♦ A nyelvi jelenségek általános törvényszerűségeivel foglalkozó tudományág. *→alkalmazott nyelvészet, diakrónia, szinkrónia.*
- előfeltevés** ♦ Egy mondat előfeltevései azok az állítások, amelyeknek igaznak kell lenniük már ahhoz, hogy a mondat *→állítást* fejezzen ki, tehát ahhoz, hogy akár igaznak, akár hamisnak minősüljön. *→faktív ige, kontrafaktív ige.*
- elsődleges jelrendszer** ♦ Olyan jelrendszer, amely nem egy másik jelrendszernek valamilyen átkódolása. *→másodlagos jelrendszer.*
- elszigetelt nyelv** ♦ Olyan nyelv, amelynek nem ismertek rokon nyelvei. *→nyelvrokonság, nyelvcsalád.*
- emergens jelenség** ♦ A nyelvtudományban olyan szinkrón szerkezeti rendszer-szerűség, amelyet a nyelvhasználati tényezők által motivált történeti változások (szükségyszerű) következményeként magyarázunk.
- endocentrikus szerkezet** ♦ A *→frázisstruktúra-nyelvtanokban* olyan szerkezet, amelynek a kategóriája fő tulajdonságaiban megegyezik valamelyik elemének (a *→fejének*) a kategóriájával. *→exocentrikus szerkezet.*
- eredmény** ♦ **1.** Az *→eseményszerkezetekben* az az *→állapot* vagy *→folyamat*, amely az esemény *→csúcspontjának* elérése révén elkezdődik. **2.** Az *→eseményszerkezeteknek* az a fajtája, amely csak egy *→csúcspontot* tartalmaz.
- erősödés = fortíció** ♦ A nyelvi változásoknak az a típusa, amely nagyobb intenzitású vagy időtartamú (ezért más formáktól könnyebben megkülönböztethető) formákhoz vezet. *→gyengülés.*
- értelmezés** ♦ Az a folyamat (vagy annak eredménye), amikor egy megnyilatkozásból a hallgatóság visszakövetkeztet a beszélő közlési szándékára.
- esemény** ♦ Az *→eseményszerkezeteknek* az a fajtája, amelynek egy kitüntetett pontjában (a *→csúcspontban*) valamilyen változás megy végbe.
- eseményféleség** ♦ A *→folyamatok, →állapotok* és *→események* összefoglaló neve.
- eseményszerkezet** ♦ A jelentésstanban használt fogalom arra az absztrakt szerkezetre, amellyel a nyelvek a világbeli állapotokat, folyamatokat és eseményeket ábrázolják. *→eseményféleség.*
- etnikai nyelvváltozat** ♦ Azonos anyanyelvű, ezen belül azonos etnikumhoz tartozó beszélő közösség *→nyelvváltozata.*
- eufemizmus** ♦ Tabuszavak helyettesítésére használt kifejezés.

- exocentrikus szerkezet** ♦ A *→frázisstruktúra-nyelvtanokban* az olyan szerkezet, amelynek a kategóriája egyetlen elemének a kategóriájával sem egyezik meg. *→endocentrikus szerkezet.*
- experiens** ♦ Annak a szereplőnek a jelentésbeli szerepe, aki egy belső (testi vagy lelki) *→folyamatnak* vagy *→állapotnak* az alanya. *→tematikus szerep.*
- extenzionális használat** ♦ Egy kifejezésnek olyan használata, amelynek a megértéséhez elegendő a kifejezésnek a tényleges világban vett *→jelöletét* ismerni. *→intenzionális használat.*
- faktív ige** ♦ Olyan ige, amelynek mondatbővítménye van, és amelynek *→előfeltevése* az, hogy a mondatbővítményben kifejezett *→állítás* igaz.
- fantomtő = kötött tő** ♦ Képzett szóalakokból kimutatható, de önálló ragozható *→tőként* nem használatos tőmorféma.
- fej** ♦ A *→frázisstruktúra-nyelvtanokban* az *→endocentrikus* szerkezeteknek az az eleme, amely az egész szerkezetnek a fő tulajdonságait hordozza. *→adjunktum, exocentrikus szerkezet.*
- felszíni ábrázolás** ♦ Azokban a nyelvtani elméletekben, amelyek valamilyen kikövetkeztett, elvont *→mögöttes* ábrázolásból vezetnek le a nyelvi formák tulajdonságait, a közvetlenül megjelenő formák ábrázolása.
- filológia** ♦ Egyedi nyelvi alkotásokat vizsgáló tudományág.
- flektáló nyelv** ♦ Olyan nyelv, amelyben a szóalakokat alkotó *→morfémák* nehezen foghatók fel önálló *→morfok* sorozataként, mert összeolvadnak. *→izoláló nyelv, agglutináló nyelv.*
- fókusz** ♦ Bizonyos megnyilatkozásokban valamilyen nyelvi eszközzel (hangsúllyal, szórenddel, külön *→morfémával*) kiemelt elem, amelynek jelentésánálag kitüntetett szerepe van. *→kontrasztív fókusz, kontrasztív topik.*
- folyamat** ♦ Az *→eseményszerkezeteknek* az a fajtája, amelyben az egyik szereplőnek (a *→témának*) a helye vagy az állapota folyamatosan, egy meghatározott irányban változik.
- folyamatos szemlélet** ♦ Valamilyen *→eseményféleségnek* olyan nyelvi bemutatása, amely az *→eseményhez* vezető folyamatot állítja a középpontba. *→progresszív, befejezettség.*
- fón** ♦ Egy adott nyelv hangsorainak visszatérő eleme, a nyelv beszédhangja. *→fonéma, allofón, szegmentum.*
- fonéma** ♦ A *→fonológiában* használt absztrakt egység, amely több különböző beszédhangban (*→fónban*) testesülhet meg (ezeket nevezik az illető fonéma *→allofónjainak*).
- fonológia** ♦ A hangtannak az a fajtája, amely azt hangsúlyozza, hogy a nyelvi rendszerben a beszédhangok között csak bizonyos különbségek, a *→megkülönböztető jegyek* játszanak szerepet. A fonológiában hagyományosan feltételezik, hogy a beszédhangok absztrakt *→fonémák* megnyilvánulásai; a fonémák közötti különbségtételben csak a megkülönböztető jegyek számítanak.

- fonologizálódás** ♦ Az a történeti folyamat, amelynek során eredetileg egy \rightarrow fonéma \rightarrow allofónjai maguk is fonémákká válnak, vagyis előfordulásuk már nem jósolható meg a hangtani környezetből.
- fonotaktika** ♦ Egy nyelv hangtanának az a része, amely arról szól, hogy a beszédhangoknak milyen sorozatai használatosak az illető nyelvben.
- formális nyelv** ♦ Matematikai fogalom: megadott alapelemekből (az „ábécéből”) alkotható sorozatok osztálya. A formális nyelvek elmélete azzal foglalkozik, hogy milyen formális nyelveket lehet megkülönböztetni, és ezek milyen tulajdonságokkal rendelkeznek, például hogy az elemei milyen típusú szabályrendszerrel állíthatók elő (az ilyen szabályokkal történő megadást, meghatározást nevezik a matematikában *nyelvtannak*).
- formalizmus** ♦ A nyelvtudománynak az a megközelítése, amely a rendszerszerűségek magyarázatában a nyelv funkciójának (kommunikatív használatának, illetve a használat fiziológiai, pragmatikai és társadalmi körülményeinek) nem tulajdonít jelentőséget, az általánosításokat a jelrendszer formális tulajdonságaira vezeti vissza. \rightarrow *funkcionalizmus*.
- frázis** ♦ A \rightarrow frázisstruktúra-nyelvtanokban az a mondattani egység, \rightarrow összetevő, amely már minden kötelező elemet tartalmaz, nem szorul kiegészítésre.
- frázisstruktúra-nyelvtan** ♦ A nyelvtanoknak az a fajtája, amely szerint a mondatok szerkezete hierarchikus felépítésű, néhány egymás mellett álló építőelem (pl. szóalak) \rightarrow összetevőt alkot, az összetevők pedig ugyanilyen építőelemként vesznek részt nagyobb szerkezetekben.
- funkcionális terheltség** ♦ Egy \rightarrow oppozíció jelentésmegkülönböztető szerepének kihasználtságát méri a nyelvi rendszerben; például \rightarrow fonémák esetén mérhetjük azzal, hogy az adott opozíció hány \rightarrow minimálpárt különböztet meg.
- funkcionalizmus** ♦ A nyelvtudománynak az a megközelítése, amely a rendszerűségek magyarázatában a nyelv funkciójára (kommunikatív használatára, illetve annak fiziológiai, pragmatikai és társadalmi körülményeire) helyezi a hangsúlyt. \rightarrow *formalizmus*.
- gagyogás** ♦ A nyelvelsajátításnak az a szakasza, amelyben a gyerek fokozatosan egyre inkább csak az anyanyelvére jellemző beszédhangokkal kísérletezik. \rightarrow *gőgicsélés*.
- generatív nyelvészet** ♦ A nyelvtani elméleteknek az a fajtája, amely a \rightarrow formális nyelvek matematikai elméletét használja a természetes nyelv modellálására. A generatív nyelvtan \rightarrow *formalista nyelvelmélet*.
- glottokronológia** ♦ A \rightarrow nyelvrokonság feltárásának egy alternatív módszere, amely azon a feltételezésen alapul, hogy szavak alakváltozásának vannak időbeli törvényszerűségei. \rightarrow *összehasonlító módszer*.

- grammatikalizáció** ♦ A nyelvi változás egy tipikus fajtája, amelynek során tartalmas(abb) szavak funkciószókká válnak. A grammatikalizációra egyszerre jellemzők formai változások (→*gyengülés*, →*egybeolvadás*) és jelentéstani változások (→*kiüresedés*). A grammatikalizációval ellentétes irányú rendszerszerű változásra gyakorlatilag nincsen példa.
- gógicselés** ♦ A nyelvelsajátítás során az első megfigyelhető nyelvi viselkedés, az anyanyelvre jellemző beszédhangok még nem játszanak benne kitüntetett szerepet. →*gagyogás*.
- gyengülés = leníció** ♦ A nyelvi változásoknak az a típusa, amely nagyobból kisebb intenzitású vagy időtartamú (ezért más formáktól nehezebben megkülönböztethető) formához vezet. →*erősödés*.
- hangsúly** ♦ A beszédhangoknak az a →*szupraszegmentális* tulajdonsága, hogy mekkora nyomatékkaal ejtjük. A nyomaték a →*percepció*s fonetika fogalma, →*akusztikai fonetika*i szempontból általában nagyobb intenzitással és/vagy nagyobb frekvenciával (hangmagassággal) jár együtt. A hangsúly viszonylagos fogalom (csak a környező hangok ismeretében lehet megállapítani, hogy egy hang hangsúlyos-e), ezért a →*prozódia* része.
- hangtan = fonetika** ♦ A beszédhangok vizsgálatával foglalkozó tudomány. →*fonológia*.
- hangtörvény** ♦ Olyan hangtani változást leíró szabály, amely egy →*fonémának* az adott hangtani környezetben való minden előfordulására kiterjed.
- hasonulás = asszimiláció** ♦ Az a hangtani jelenség, amikor egymás közvetlen környezetében előforduló beszédhangoknak valamilyen tulajdonságukban meg kell egyezniük.
- használatközpontú nyelvészet** ♦ A nyelvtudománynak olyan megközelítése, amely a rendszerszerűségek magyarázatában a nyelvhasználatra és annak körülményeire helyezi a hangsúlyt, a szerkezeti sajátosságokat a nyelvhasználat történeti lenyomataként magyarázza. →*funkcionalizmus*.
- hiányos paradigma** ♦ Az a jelenség, amikor egy bizonyos szó ragozási sorából hiányzik egy vagy több olyan funkciójú alak, amely a hozzá hasonló szavaknál megvan (pl. a magyar *vedlik* ige nem létezik kötőmódú alakjai). →*paradigma*.
- hiperkorrekción** ♦ Az a jelenség, amikor a nyelvhasználók valamelyik nagyobb presztízsű nyelvváltozathoz próbálnak alkalmazkodni, és ebbéli igyekezetükben olyan esetekben is az arra a nyelvváltozatra jellemző alakot használják, amikor az illető nagyobb presztízsű változatot beszélők nem (pl. *bement a szobában*).
- homályosság** ♦ A jelentésben akkor használják ezt a kifejezést, ha egy kifejezés többféleképpen értelmezhető, de magának a beszélőnek sem kell döntenie, hogy melyik értelmezés felel meg a közlési szándékának (pl. a *nyelvész* szó vonatkozhat férfira és nőre egyaránt). →*homonímia*, *poliszémia*, *többértelműség*.

- homonímia = azonos alakúság** ♦ Az a jelenség, amikor eltérő funkciójú kifejezések formája mintegy véletlenszerűen esik egybe. → *homályosság, poliszémia, többértelműség.*
- homonímiakerülés** ♦ A történeti nyelvészetben alkalmazott magyarzó elv, amely szerint bizonyos változások bekövetkezését megakadályozhatja az, ha a változás → *homonímiát* eredményezne.
- homorganikus csoport** ♦ Olyan beszédhangok egymásutánja, amelyeknek a képzésében legalább részben ugyanazok a beszédszervek vesznek részt.
- hullámelmélet** ♦ A nyelvi változásnak az a felfogása, amely szerint a változások elsősorban területi érintkezés révén terjednek szét egy bizonyos pontból koncentrikus körökben. → *családfaelmélet, areális diffúzió.*
- idegen szó** ♦ Az → *kölcsönszók*at nevezik gyakran így, főként addig, amíg a nyelvhasználók érzik, hogy a kifejezés idegen nyelvből származik.
- ideografikus írás** ♦ Olyan írásfajta, amely a beszédet az egymás után következő jelek jelentésének szimbolikus jeleivel kódolja. → *betűírás, képirás.*
- idióma** ♦ Olyan kifejezés, amelynek jelentése a nyelvben rögzült, nem következethető ki a részeinek a jelentéséből és az összerakás módjából. → *kompozicionalitás, áttetszőség.*
- illokúció** ♦ Az a kommunikációs aktus, amelyet a megnyilatkozás használatával végrehajtunk. → *beszédaktus, lokúció, perlokúció.*
- implikatúra** ♦ A megnyilatkozásokban ki nem mondott, de viszonylag jól felismerhető üzenet. → *társalgási implikatúra.*
- inherens jelrendszer** ♦ Olyan jelrendszer, amelynek használata genetikailag kódolt, öröklött képesség, elsajátítása nem tanulás eredménye.
- innátizmus** ♦ Az a felfogás, amely szerint a nyelvhasználat képessége nem általános kognitív képességekből következik, hanem önálló, genetikusan adott képességnek tekinthető. → *generatív nyelvten.*
- intenzionális használat** ♦ A nyelvi kifejezéseknek az a használata, amelynek megértéséhez nem elég a kifejezésnek a tényleges világban vett → *jelölését* ismerni, hanem más „lehetséges világokban” vett jelölését is ismerni kell. → *extenzionális használat.*
- intonáció = hanglejtés** ♦ A mondatoknak az a → *szupraszegmentális* tulajdonsága, amely a kimondásuk közben bekövetkező hangmagasság-változásokkal jellemezhető. (Természetesen viszonylagos magasságkülönbségekről van szó.) Rokon fogalom a → *tónus*, amelyet azonban csak egyes szavakkal, nem pedig teljes mondatokkal kapcsolatban használunk. → *prozódia.*
- iteráció** ♦ Olyan művelet, amelyet ugyanolyan típusú műveletek ismétlése jellemez. → *rekurzió.*

- izoglossza** ♦ Olyan képzeletbeli határ, amely egy bizonyos nyelvi jelenség (hang, ejtéváltozat, kifejezés, mondattani szerkezet stb.) elterjedési területét veszi körbe. →*areális jelenség*.
- izoláló nyelv** ♦ Olyan nyelv, amelyben az egymás mellett álló jelek nem alkotnak összetett szóalakokat, hanem külön szavaknak tekinthetők. →*flektáló nyelv, agglutináló nyelv*.
- jegy** ♦ Olyan primitív tulajdonság, jellemző, amelyet a nyelvtanban nyelvi kifejezéseknek tulajdonítunk. A jegyek segítségével gyakran →*oppozíciókat* ragad meg a nyelvészet. →*kétértékű jegy*.
- jel** ♦ **1.** Egy dolognak kommunikációs célból használt helyettesítője. Specifikusan a nyelvben jelölő és jelölt (jelentett) kapcsolata: a nyelvnek mint jelrendszernek az építőköve (morféma, mondat stb). **2.** Azokat a toldalékokat szokták így nevezni, amelyek nem alkotnak új →*szótári tételt* (→*képző*), de nem is pusztán nyelvtani funkciót jelölnek (→*rag*).
- jelentés** ♦ A kifejezéseknek az a tulajdonsága, amelynek ismeretében a kifejezést a hallgatóság különböző helyzetekben a beszélő közlési szándékainak megfelelően tudja értelmezni. →*implikátúra, konnotáció*.
- jelentéshasadás** ♦ A nyelvi változás egy esete, amelynek során egy kifejezésnek vagy szerkezetnek két eredetileg azonos jelentésű alakváltozata jelentésében vagy használati körében elkülönül. →*homonímia, poliszémia*.
- jelentésstan = szemantika** ♦ A nyelvtudománynak a →*jelentések törvényszerűségeivel*, illetve a nyelvten jelentéseket érintő jelenségeivel foglalkozó ága.
- jelölet = extenzió** ♦ Az a dolog (konkrét tárgy vagy fogalom), amelyet egy kifejezés a tényleges világban jelöl.
- jelöltség** ♦ Különböző elméletek különböző jelenségek alapján különböztetnek meg jelöltebb és kevésbé jelölt nyelvi kifejezőeszközöket. A megkülönböztetés alapja lehet az „egyszerűség” (pl. a kevesebb összetevőre bontható szótag, a kevesebb →*jegyre* bontható hang kevésbé jelölt) vagy a „természetesség” (különbéle értelmezésekkel). Gyakran alkalmazott mércéje a jelöltségnek a viszonylagos elterjedtség a világ nyelveiben. Ha az egyik eszköz minden nyelvben előfordul, amelyben a másik is, de ez fordítva nem igaz, akkor az utóbbit tekintik a jelöltebbnek.
- jelrendszer** ♦ →*Jeleknek* egy bizonyos készlete és a használatuk szabályai együttevége.
- jólformált kifejezés = grammatikális kifejezés** ♦ Egy adott nyelv rendszerének megfelelő, a nyelv szabályai szerint alkotott kifejezés. Tág értelemben minden kifejezés ilyen, amely egy adott nyelv beszélőinek →*beszédében* megfigyelhető; szűk értelemben azok a kifejezések tartoznak ide, amelyek a nyelvész által megalkotott, idealizált nyelvten szerint elfogadhatóak. A grammatikalitás a →*generatív nyelvészet* számára középponti fogalom, mivel ez az elmélet a nyelv fogalmát azonosítja a szűkebb értelemben vett grammatikális mondatok osztályával.

- képirás = piktografikus írás** ♦ Olyan írásfajta, amely az élőbeszéd egymás utáni jeleit a jelentésüket felidéző ábrákkal kódolja. →*betűírás, ideografikus írás*.
- képző** ♦ Olyan toldalék, amelynek a segítségével új →*szótári tételt* lehet létrehozni. →*jel, rag*.
- kétértékű jegy = bináris jegy** ♦ Olyan →*jegy*, amelynek kétféle érteke van („igen” és „nem”).
- kétnyelvűség = bilingvizmus** ♦ Amikor valakinek (legalább) két anyanyelve van.
- kettős tagolás = kettős artikuláció** ♦ Az emberi nyelveknek az az univerzális tulajdonsága, hogy az önálló funkcióval rendelkező legkisebb →*jelek* (a →*morfok*) maguk is építőelemeknek egy megadott készletéből (beszédhangokból) épülnek fel. →*áthelyezhetőség, szándékosság, szerkeszthetőség*.
- kiegészítő disztribúció = komplementer disztribúció** ♦ Két nyelvi elem ilyen →*disztribúciós* viszonyban áll egymással, amennyiben az egyik éppen azokban a környezetekben fordulhat elő, amelyekben a másik nem, és megfordítva.
- kiegyenlítődség** ♦ Olyan alaktani változás, amelynek során egy →*allomorf* (típus) átveszi egy másik allomorf (típus) helyét egy szó (vagy szavak) →*paradigmáján* belül.
- kiterjesztés** ♦ A →*frázisstruktúra-nyelvtanokban* olyan →*endocentrikus* mondatnani szerkezet (→*összetevő*), amelynek a kategóriája nem azonos ugyan a →*fejének* a kategóriájával, de fő tulajdonságaiban (→*szófaj*) megegyezik vele.
- kiüresedés** ♦ Jelentéstani változás, amelynek során egy kifejezés elveszíti jelentésének egyes tartalmas, konkrét aspektusait. A →*grammatikalizáció* jelentéstani vetülete.
- klasszikus tévhit** ♦ Az a hiedelem, hogy az irodalom nyelvhasználata „értékesebb”, mint a beszélt →*köznyelv*, és hogy a nyelvi változás, a korábbi irodalmi normától való eltérés a nyelvnek valamiféle „romlása”.
- kognátum** ♦ Rokonszó. Két vagy több szó akkor kognátumok, ha közös ősök van (akár egy nyelven belül). →*etimológia*.
- kommunikatív szerep** ♦ A nyelvi szerkezetekben egy-egy kifejezés szerepe abból a szempontból, hogy az milyen utalást tartalmaz a →*beszédhelyzet* különböző jellemzőire (pl. →*fókusz, topik*).
- kompetencia** ♦ A →*generatív nyelvtan* szerint az az absztrakt szabályrendszer, amelyet egy adott nyelv anyanyelvi beszélője elsajátít, és amelyet a nyelvhasználatban, a →*performanciában* felhasznál.
- kompozicionalitás** ♦ A természetes nyelv →*jelentésstanának* az az elve, hogy az összetett kifejezések jelentését csak a kifejezés részeinek jelentéseivel és a kifejezés összerakásának módjával szabad magyarázni. Egy összetett kifejezést is nevezhetünk kompozicionálisnak (→*áttetsző* jelentésűnek), amennyiben jelentése a szerkezetnek, valamint a kifejezés részeinek *tipikus* jelentéséből kikövetkeztethető. →*idióma*.

- konnotáció** ♦ Egy kifejezés használata által óhatatlanul felidézett, de a jelentéséhez nem tartozó képek, fogalmak, hangulatok. →*jelentés, implikátúra*.
- kontrafaktív ige** ♦ Olyan ige, amelynek mondatbővítménye van, és amelynek →*előfeltevése* az, hogy a mondatbővítményben levő →*állítás* hamis. →*faktív ige*.
- kontrasztív fókusz** ♦ Olyan →*fókusz*, amely azt fejezi ki, hogy a mondat maradék része által kifejezett →*állítás* (a releváns dolgok közül) csak arra igaz, amit a fókuszban álló kifejezés jelöl, másra nem. A magyarban a kontrasztív fókusz szerepű összetevő közvetlenül a ragozott igealak előtt áll (hacsak nem éppen maga az igealak a kontrasztív fókusz), utána (az esetleges további kontrasztív elemeket kivéve) nem állhat hangsúlyos összetevő a mondatban. Ha a ragozott igealak előtt már áll egy kontrasztív fókuszos összetevő, akkor az igealak után is állhatnak továbbiak: *PISTÁT hívta meg MARI* (nem pedig fordítva).
- kontrasztív topik** ♦ Olyan →*fókusz*, amely azt fejezi ki, hogy a mondat maradék része által kifejezett →*állítás* igaz arra, amit a kontrasztív topikban álló kifejezés jelöl, de a →*kontrasztív fókusszal* szemben kizárólagosságot nem hordoz. A magyarban a kontrasztív fókusz a mondat elején áll, intonációja emelkedő jellegű: *ANDRÁS (bezzeg) beszél grúzul* (de nem biztos, hogy ő az egyetlen, aki beszél grúzul).
- kontúrtónus** ♦ Egyetlen szótagon megjelenő változó hangmagasság („glissando”). →*tónus*.
- konvencionalizálódás** ♦ Az a folyamat, amelynek során egy nyelvi jelenség kezdetben →*újításnak* számító változata elterjed egy adott nyelvváltozat beszélői között. A konvencionalizálódással nyelvi változás valósul meg. →*propagáció*.
- kölcsönzés = átvétel** ♦ A szóalkotás egyik leggyakoribb eszköze, egy másik nyelvből való átvétel. →*idegen szó, areális jelenség*.
- környezetfüggetlen nyelvtan** ♦ Olyan →*formális nyelvi* nyelvtan, amely →*frázisstruktúra-nyelvtan* segítségével adja meg a formális nyelvet. Az elnevezés onnan ered, hogy megadható olyan szabályokkal, amelyek egy-egy elemet több elemmel helyettesítenek, függetlenül attól, hogy azt milyen elemek veszik körül.
- környezetfüggő szabály** ♦ A →*formális nyelvek* elméletében olyan nyelvtani szabály, amely lehetővé teszi egy vagy több elemnek más elemekkel való helyettesítését, ha az illető elemeket megadott elemek veszik körül. Az ilyen szabályokkal olyan nyelveket is meg lehet adni, amelyeket →*környezetfüggetlen nyelvtanokkal* nem.
- kötött morféma** ♦ Olyan →*morféma*, amely nem használható önálló megnyilatkozásként.
- köznyelv** ♦ Az a →*nyelvváltozat*, amely egy bizonyos közösség minden tagja számára érthető.
- közvetlen összetevős szerkezet** ♦ Az amerikai deskriptív nyelvészet által a mondatoknak tulajdonított hierarchikus szerkezet. A →*frázisstruktúra-nyelvtanokban* feltételezett szerkezethez hasonlít, de →*megszakított összetevőket* is megenged.

- kreol nyelv** ♦ Olyan nyelv, amely egy különböző anyanyelvűek által használt közvetítő nyelvből (→*pidgin* nyelvből) jött létre úgy, hogy egy közösség anyanyelveként sajátította el.
- kritikus periódus** ♦ Az az életkori szakasz, amely alatt egy nyelv anyanyelvi szinten elsajátítható. A kritikus periódus lezárulta után anyanyelvi szintű nyelvtudás nem érhető el. →*nyelvsajátítás*.
- kvantor = mennyiségjelölő** ♦ Mennyiséget jelölő kifejezés.
- lateralizáció** ♦ A jobb és a bal agyfélteke közötti funkciómegoszlás.
- leíró nyelvészet = deskriptív nyelvészet** ♦ Olyan nyelvészeti tevékenység, amely nem törekszik a leírt nyelvtani szabályszerűségeknek tágabb összefüggésbe helyezésére, magyarázatára; célja egy nyelvi (rész)rendszer adekvát leírása.
- lexikai diffúzió** ♦ A nyelvi változásnak olyan lefutása, amikor egy nyelvi egység (pl. fonéma, mondatszerkezet) változása nem minden előfordulást érint egy időben, hanem fokozatosan alakról alakra haladva megy végbe, vagyis az →*újítást* képviselő változat elterjedtsége, illetve természetessége minden nyelvallapotban konkrét lexikai tételként változik.
- lexikai hiány** ♦ Olyan hangsor, amely nem használatos egy adott nyelvben, de ennek nincsenek a nyelv rendszeréből magyarázható okai, tehát „véletlenszerűnek” tekinthető.
- lexikális szabály** ♦ Olyan →*fonológiai* szabály, amely érzékeny azoknak az egységeknek (szavaknak, morfémáknak stb.) a kategóriájára és hatáira, amelyekre alkalmazható. →*posztlexikális szabály*.
- lingua franca = közvetítő nyelv** ♦ Különböző anyanyelvűek közösségében közvetítő nyelvként használt nyelv, amely azonban (a →*pidgin*nel szemben) önálló nyelvként is létezik. →*kreol*.
- logikai forma** ♦ A →*transzformációs generatív nyelv*tanban a levezetés egyik lépésében előálló mondattani szerkezet, amelynek célja, hogy tükrözze a mondat „logikai viszonyait”.
- logografikus írás** ♦ Olyan írásfajta, amelyben az egyes jelek egyes szavakat vagy →*morfémákat* jelölnek, de nem a hangalakjuk szerint. Ilyen írás pl. a kínai. →*betűírás, képirás, ideografikus írás*.
- logopédia** ♦ Az alkalmazott nyelvészet egyik ága, a beszéd rendellenességeinek javítása a célja.
- lokúció** ♦ A mondatban nyíltan, a nyelvi konvencióknak megfelelően megfogalmazott üzenet. →*illokúció, perlokúció*
- másodlagos jelrendszer** ♦ Olyan →*jelrendszer*, amely pusztán egy másik jelrendszer átkódolása. →*elsődleges jelrendszer*.

- megkülönböztető jegy** ♦ Olyan \rightarrow *jegy*, amely képes nyelvileg különböző alakokat megkülönböztetni. Például a magyar nyelv \rightarrow *fonológiai* rendszerében ilyen a zöngesség, mert képes \rightarrow *morfokat* megkülönböztetni egymástól (a *por* nem ugyanaz a morf, mint a *bor*).
- megszakított összetevő** ♦ Olyan mondattani \rightarrow *összetevő*, amelynek elemei nem közvetlenül egymás szomszédságában vannak, hanem közbeékelődő elemek vannak közöttük.
- megszorításalapú nyelvtan** ♦ Olyan \rightarrow *formális nyelvi* nyelvtan, amely nem levezetések segítségével adja meg a nyelv mondatainak osztályát, hanem állítások (ún. megszorítások) segítségével.
- mélyszerkezet** ♦ A \rightarrow *transzformációs generatív nyelvtanban* a mondattani szerkezet levezetésének kezdeti pontján feltételezett \rightarrow *mögöttes ábrázolás*.
- mentalizmus** ♦ A nyelvi rendszer olyan felfogása, amely a nyelvi kategóriáknak közvetlen pszichológiai valóságot tulajdonít.
- metafora** ♦ Az a jelenség, amikor egy kifejezést több, egymáshoz valamiben hasonló dolog megnevezésére használhatunk. Bár ez ebben az általános formában minden jel használatában megnyilvánul, általában szűkebb értelemben használják a *metafora* szót, amikor a kifejezés „eredeti” és „átvitt” jelentése elég jelentősen különbözik (például térbeli viszonyokat jelölő kifejezéseket időbeli viszonyokra vonatkoztatunk). \rightarrow *metonímia*.
- metaforikus kiterjesztés** ♦ Jelentéstani változás, amelynek során egy szó bizonyos \rightarrow *metaforikus* vagy \rightarrow *metonimikus* használatai \rightarrow *konvencionalizálódnak*.
- metonímia** ♦ Az a jelenség, amikor egy kifejezést több, egymáshoz valahogyan kapcsolódó (de nem hasonló) dolog megnevezésére használhatunk. A kapcsolat valamilyen szokásos együttjárás, például rész—egész vagy ok—okozati viszony. \rightarrow *metafora*.
- minimálpár** ♦ A strukturalista nyelvészetben két olyan kifejezés alkot minimálpárt, amelyek csak egyetlen tulajdonságukban térnek el egymástól. Az ilyen párok bizonyítják, hogy az illető tulajdonság nyelvileg releváns, \rightarrow *oppozíciót* fejez ki. Például a *kép* és a *gép* hangsorok csak a kezdő mássalhangzó \rightarrow *zöngességében* térnek el, ugyanakkor a jelentésük teljesen eltér egymástól, vagyis a zöngesség a magyarban \rightarrow *megkülönböztető jegy*.
- modularitás** ♦ A \rightarrow *generatív nyelvtannak* az a feltételezése, hogy a különböző nyelvi jelenségekért, nyelvi szintekért pszichológiailag és neurológiailag is elkülönülő modulok felelősek.
- mondattan = szintaxis** ♦ A mondatok szavakból történő felépítésében megfigyelhető törvényszerűségekkel foglalkozó tudományág.
- morf** ♦ A strukturalista nyelvtanokban a nyelvi kifejezések legkisebb önálló funkcióval rendelkező része, beszédhangok sorozata. \rightarrow *morféma*, *allomorf*, *kettős tagolás*.

- morféma** ♦ Elvont egység, amely több azonos funkciójú \rightarrow *morf* általánosítása. Azok a morfok, amelyekben egy morféma megtestesülhet, a morféma \rightarrow *allomorfsjai*.
- morfofonológia** ♦ Az \rightarrow *alaktannak* az a része, amely \rightarrow *hangtanilag* indokolható váltokozásokkal foglalkozik.
- morfológizálódás** ♦ Olyan változás, amelynek során egy korábban környezettől függő hangtani változás már csak bizonyos alaktani környezetben figyelhető meg, így az alaktan részévé válik, és rendszeres alaktani \rightarrow *oppozíció* jelzőjévé válik.
- mozgatás** ♦ A \rightarrow *transzformációs generatív nyelvtanban* a \rightarrow *transzformációk* egyik típusa, amelynek lényege, hogy egy kifejezés az \rightarrow *összetevős szerkezetben* helyet változtat.
- mögöttes ábrázolás** ♦ Egyes nyelvtanoknak (különösen a \rightarrow *generatív nyelvtanban*) az az eszköze, amelynek segítségével közvetlenül megfigyelhető (felszíni) nyelvi jelenségeket magyarázni tud. Az a lényege, hogy feltételez közvetlenül nem megfigyelhető (mögöttes), absztrakt nyelvi egységeket, szinteket (pl. \rightarrow *mélyszerkezet*), amelyekből a felszíni szint jelenségei és viszonyai egyszerűbben vagy elegánsabban levezethetőek. \rightarrow *felszíni ábrázolás*.
- nazális** ♦ Az orrüreg közreműködésével (megnyitott orrüreggel) képzett hang.
- neurolingvisztika** ♦ A nyelvi viselkedés idegrendszeri alapjaival foglalkozó tudományág.
- neutralizáció** ♦ A történeti nyelvészetben az változás, amelynek eredményeképpen egy korábbi \rightarrow *oppozíció* semlegesedik. Szinkrón értelemben olyan \rightarrow *váltokozást* leíró szabály, amely egy opozíciót bizonyos környezetben semlegesít, és így megjósolhatóvá válik, hogy az adott környezetben milyen elem jelenik meg.
- nyelv (langue)** ♦ A strukturalista nyelvészetben az az absztrakt rendszer, amelyet az anyanyelvi beszélők elsajátítanak. \rightarrow *beszéd*.
- nyelvcsalád** ♦ Nyelvek egy csoportja. Ideális esetben egy nyelvcsalád tagjai rokonsági kapcsolatban vannak egymással, de vannak olyan nyelvcsoporthoz is, amelyek csak területi együttélésük, érintkezésük miatt mutatnak sok hasonlóságot, és ezeket is nevezik nyelvcsaládoknak. \rightarrow *nyelvrokonság*.
- nyelvfilozófia** ♦ A nyelvi viselkedés és a nyelvi rendszer filozófiai vonatkozásaival foglalkozó tudományág.
- nyelvi univerzálé** ♦ Olyan nyelvi törvényszerűség, amelynek minden emberi nyelv engedelmeskedik.

nyelvművelés ♦ Széles értelemben a nyelvhasználathoz kapcsolódó képességek, készségek fejlesztésével foglalkozó tevékenység: nyelvi illetan, nyelvi nevelés. A legelterjedtebb használata azonban arra a tevékenységre utal, amelynek célja a köznyelvi norma szabványosítása, konzerválása és előírása (preskriptív nyelvészet). Ez a *→klasszikus tévhit*en alapuló népszerű tevékenység, amelynek valóságos és sokszor kimondott célja nem az, hogy az embereknek viselkedési tanácsokat adjon, hanem hogy a nyelv változásának irányait befolyásolja (pl. harcol az idegen eredetű kifejezések ellen).

nyelvrokonság ♦ Olyan kapcsolat nyelvek között, amely a nyelv szerves változásának (nem pedig együttélésnek, nyelvcserének stb.) tulajdonítható, tehát az egyik nyelv a másiktól jött létre, vagy közös ősök van. *→areális jelenség, összehasonlító módszer.*

nyelvtan = grammatika ♦ Egy adott nyelv szabályszerűségeinek leírása.

nyelvváltozat ♦ Egy adott nyelven belül olyan résznyelv, amelyet a beszélők csak bizonyos alkalmakkor használnak, vagy csak a beszélő közösség egy része használ. A nyelvváltozatok között van olyan, amelyet egy kisebb közösség anyanyelvként használ (például a *→területi* és a *→társadalmi nyelvváltozatok*), másokat pedig alkalomról alkalomra váltogatnak ugyanazok a beszélők (pl. formálisabb és informálisabb regiszter, különböző *→stílusrétegek*). *→etnikai nyelvváltozat.*

nyitottság ♦ Az emberi nyelveknek az az univerzális tulajdonsága, hogy a bennük használt jelek készlete bővíthető, és a bővítés lehetséges módjai is jellemzőek az egyes nyelvekre. *→áthelyezhetőség, szándékosság, szerkeszthetőség, kettős tagolás.*

opcionális ♦ A *→szabad váltakozásnak* az a változata, amikor egy elem megjelenése nem kötelező.

oppozíció ♦ A strukturalizmusban nyelvileg releváns különbséget jelent, amelyet *→minimálpárok* létezése bizonyít.

önkényesség ♦ Az emberi nyelveknek az az univerzális tulajdonsága, hogy nincs természetes, ok—okozati kapcsolat a jelek formája és jelentése között.

összehasonlító módszer ♦ A nyelvek közötti rokonsági kapcsolatok feltárására használatos tudományos eljárás, amely rendszeres hangmegfeleléseken alapul. még *→rekonstrukció, kognátum.*

összetevő = konstituens ♦ A mondat szerkezetben összetartozó elemek együttese.

páciens ♦ Az *→agens* által végrehajtott cselekvés *→témája*.

paradigma ♦ Ragozási sor (pl. a *kutyát* szóalak a *a kutya* lexikai szó paradigmájába tartozik); ragozási sor funkcionális mintázata (pl. a tárgyeset főnévi paradigma egyik eleme); ragozási sor alaki mintázata (pl. a *kutya* és a *macska* paradigmája, paradigmátípusa megegyezik).

- paradigmatikus viszony** ♦ A →*strukturális nyelvészetben* a kifejezések közötti viszonyoknak az a fajtája, amely azt ragadja meg, hogy a beszélő melyik elem helyett mely más elemeket használhatott volna. Sokszor tévesen azonosítják a Saussure által →*asszociatív viszony*nak nevezett viszonyal. →*szintagmatikus viszony*.
- paraméter** ♦ A →*transzformációs generatív nyelvtan* egyes iskoláiban olyan primitív tulajdonság, amelyben az egyes nyelvek különbözhetnek egymástól. A paraméterek az →*univerzális nyelvtan* „kapcsolói”, amelyeket a beszélők a nyelvelsajátítás folyamán állítanak be.
- pejoráció** ♦ Jelentéstani változás, amelynek során egy kifejezés negatív konnotációra tesz szert, vagy negatív konnotációja felerősödik.
- percepció fonetika** ♦ Tudományág, amely azt vizsgálja, hogy hogyan érzékelik és kategorizálják az anyanyelvi beszélők a beszédhangokat. →*artikulációs fonetika, akusztikus fonetika*.
- performancia** ♦ A →*generatív nyelvtanban* az anyanyelv használata, ahogy az a valóságban megjelenik. →*kompetencia*.
- performatív mondat** ♦ Olyan mondat, amely a nyelvi konvenciók szerint valamilyen →*beszéddaktus* végrehajtására szolgál.
- perlokúció** ♦ A megnyilatkozásnak az a tulajdonsága, hogy a beszélő milyen hatást ér el vele. →*illokúció, lokúció*.
- pidgin nyelv** ♦ Olyan nyelv, amelyet különböző anyanyelvű beszélők használnak az egymással való érintkezésre, de senkinek sem az anyanyelve. →*kreol, lingua franca*.
- poliszémia = többjelentésűség** ♦ Az a jelenség, amikor egy kifejezésnek több különböző funkciója van, de ezek nem függetlenek egymástól. →*homályosság, homonímia, többértelműség*.
- posztlexikális szabály** ♦ Olyan automatikus szabályszerűség, amely nem érzékeny azoknak a szóalakoknak, hangsoroknak a kategóriájára, hatáiraire stb., amelyekre alkalmazódik (pl. zárhangok zöngésségi hasonulása a magyarban). →*lexikális szabály*.
- pótlónyúlás** ♦ Az a jelenség, amikor egy beszédhang „kiesése” (nem ejtése) azzal jár, hogy valamelyik mellette levő beszédhang megnyúlik.
- pragmatika** ♦ A kifejezések használatával foglalkozó tudományág.
- produkciós idióma** ♦ Olyan →*idióma*, amelynek jelentését nagy biztonsággal ki lehet találni, ha valaki nem ismeri, de nem valószínű, hogy magától megalkotná (pl. *széles e világon*).

- produktivitás = termékenység** ♦ Egy adott szerkezetnek az a tulajdonsága, hogy a mintájára szabadon alkothatók további hasonló funkciójú szerkezetek. Például a magyarban a „melléknév + -ság/-ség” minta produktívnak mondható, mivel bármilyen melléknévvel alkotható ilyen szerkezet ‘az illető tulajdonsággal rendelkezés’ értelemben. Azokban az elméletekben, amelyekben a szerkezeteket →szabályok segítségével magyarázzák, a szabadon alkalmazható szabályokat hasonló értelemben nevezik produktívoknak.
- progresszív szemlélet = progresszív aspektus** ♦ A →folyamatos szemlélethez hasonló szemlélet. Ezt a kifejezést kifejezetten →telikus folyamatok esetében szokták használni.
- propagáció** ♦ Egy nyelvi →újítás elterjedésének folyamata.
- prozódia** ♦ Azoknak a →szuprasegmentális hangtani tulajdonságoknak az összefoglaló neve, amelyeket egy-egy hang alapján nem lehet megállapítani, csak egy egész hangsor együttes vizsgálatával. A legfontosabb ide tartozó tulajdonságok a ritmus, az →intonáció és a →hangsúly.
- pszicholingvisztika** ♦ A nyelvi viselkedés lélektani vonatkozásaival, a nyelvfeldolgozással és a nyelvelsajátítással foglalkozó tudományág.
- rag** ♦ Azokat a toldalékokat szokták így nevezni, amelyek nem új →szótári tételt hoznak létre, hanem nyelvtani funkciót jelölnek. →képző, jel.
- redundáns jegy** ♦ Nyelvi kifejezéseknek olyan tulajdonsága, amely más tulajdonságaiból megjósolható, azokkal kötelezően együtt jár. →jegy.
- régens** ♦ Olyan nyelvi egység, amelynek →vonzata van.
- regularizáció** ♦ Olyan (főként alaktani) változás, amelynek során egy szóra vagy szóosztályra korlátozott váltakozást (kivételes, szabálytalan mintázat) a domináns váltakozás (szabályos mintázat) szorít ki vagy vált fel.
- rekonstrukció** ♦ Egy korábbi nyelvállapotnak vagy egy kifejezés őséneke a kikövetkeztetése. →etimológia, alapnyelv.
- rekurzió** ♦ Az →iteráció egy fajtája, amikor az iteratív eljárás során létrehozunk valamit, és annak eredményére alkalmazzuk a következő lépést, vagy részeire bontunk valamit, és az így kapott részekre alkalmazzuk a következő lépéseket.
- relativizmus** ♦ A nyelv és a gondolkodás viszonyának az a felfogása, amely szerint az anyanyelv kategóriái és szabályszerűségei befolyásolják a beszélők gondolkodását. →determinizmus, univerzalizmus.
- részhang = frikatíva** ♦ A levegőfolyam részleges elzárásával képzett, folyamatosan fenntartható →zörejh hang (pl. f).
- réteg = tengely** ♦ Az →autoszegmentális fonológia egyik alapfogalma, nagyjából megfelel a partitúrák egy-egy szólamának.
- retorika** ♦ A szövegalkotás szabályszerűségeivel foglalkozó tudományág, eredetileg a hatásos szónoklat megalkotásának tudományát jelölte. →stilisztika, szöveg-tan.

- rezultatív bővítmény** ♦ Az ilyen bővítmény azt jelöli meg, hogy egy \rightarrow telikus kifejezéssel jelölt folyamat \rightarrow csúcspontján milyen tulajdonságra tesz szert a folyamat \rightarrow témája.
- sikerességi feltétel** ♦ Annak a megfogalmazása, hogy egy bizonyos megnyilatkozás milyen feltételek mellett képes egy bizonyos \rightarrow beszédaktust megvalósítani.
- siketek jelnyelve** ♦ A különböző kézjeleket használó nyelvek legfontosabb fajtája, amelyre a Föld minden pontján van példa, de a különböző jelnyelvek között ugyanolyan jelentős különbségek vannak, mint a beszélt nyelvek között. A siketek jelnyelvei a beszélt nyelvekkel egyenértékű természetes nyelvi rendszerek.
- simulószó = klitikum** ♦ Olyan szó, amelynek nincs önálló hangsúlya, csak bizonyos önálló szavakkal együtt, azokhoz hozzátapadva fordul elő, de nem toldalék, mert nem mindig ugyanolyan kategóriájú szóhoz tapad. Például a magyar *-e* kérdőszócska hátra simul (enklitikum), a névelő pedig előre simul (proklitikum).
- spekulatív grammatika** ♦ A középkorban a nyelvről való gondolkodás jellemző formája, amelynek lényege, hogy a nyelv szabályszerűségei általános metafizikai vagy logikai törvényszerűségekből vezethetők le.
- stigmatizálás** ♦ Megbélyegzés (egy nyelvváltozaté vagy egy bizonyos nyelvváltozatra jellemző nyelvi egységé).
- stilisztika** ♦ A nyelvi eszközök használatával foglalkozó tudományág, amely ezeket elsősorban abból a szempontból vizsgálja, hogy milyen hatást tesznek a hallgatóságra. \rightarrow retorika.
- stílusréteg = regiszter** ♦ Olyan nyelvváltozat, amelyet csak egy bizonyos környezetben használnak (pl. irodalmi, társalgási). A legtöbb „nagy” (területi, társadalmi stb.) nyelvváltozaton belül többféle stílusréteget különböztetnek meg a beszélők.
- strukturális leírás** ♦ A \rightarrow környezetfüggő szabályoknak az a része, amely megadja, hogy milyen környezetben mely elemeket kell helyettesíteni. \rightarrow strukturális változás.
- strukturális változás** ♦ A \rightarrow környezetfüggő szabályoknak az a része, amely megadja, hogy mivel kell helyettesíteni a \rightarrow strukturális leírásban megadott elemeket.
- strukturáliszmus** ♦ A 20. század elejének-közepének nagy hatású nyelvészeti iskolája, amely a nyelvet mint \rightarrow jelrendszert állítja a középpontba.
- szabad váltakozás** ♦ Két nyelvi elem közötti \rightarrow disztribúciós viszony, amely abban áll, hogy mindkét elem minden olyan környezetben megjelenhet, amelyben a másik is. Az is szabad váltakozás, amikor egy elem megjelenése nem kötelező; ilyenkor \rightarrow opcionálisról beszélünk.

- szabály** ♦ Egyes nyelvtani elméletekben a nyelvi szabályszerűségek leírásának eszköze, amelynek az a lényege, hogy valamilyen átalakítást végzünk (például a *→hasonulás* mint szabály egy beszédhang megváltoztatását írja elő), vagy valamit létrehozunk (például a toldalékolási szabályok a toldalékolt alak létrehozásának módját adják meg). A szabályok egymás után alkalmazása levezetéseket ad. *→megszorítás*.
- számítógépes nyelvészet** ♦ Az *→alkalmazott nyelvészetnek* az az ága, amely a nyelvvel kapcsolatos számítógépes alkalmazások kidolgozásával foglalkozik, vagy természetes nyelvi jelenségek számítógépes modellezését helyezi a középpontba. Előbbit *nyelvtechnológiának* is nevezik.
- szándékosság** ♦ Az emberi nyelveknek az az univerzális tulajdonsága, hogy a megnyilatkozást nem szigorúan meghatározott ingerek váltják ki. *→áthelyezhetőség, szerkeszthetőség, kettős tagolás, önkényesség*.
- szegmentálás** ♦ Egy nyelvi elemnek összefüggő egységekre (*→szegmentumokra*) való kimerítő felbontása.
- szegmentum** ♦ *→Szegmentálással* elkülöníthető nyelvi egység. Gyakran a *→fón* szinonimája.
- szemiotika** ♦ *→Jelrendszerekkel* foglalkozó tudományág.
- szerkeszthetőség = kreativitás** ♦ Az emberi nyelvnek az az univerzális tulajdonsága, hogy a nyelv eszközeinek, jeleinek segítségével új, korábban nem létezőt megnyilatkozások is alkothatók. *→áthelyezhetőség, szándékosság, önkényesség, kettős tagolás*.
- szerkezeti többértelműség** ♦ Összetett nyelvi kifejezéseknek olyan *→többértelműsége*, amely nem tulajdonítható a bennük lévő kisebb egységek (szavak, morfémák) többértelműségének. A mondatban az ilyen homonímiát gyakran *→többszörös mondatszerkezettel* lehet kifejezni, ahol az egyes szerkezeti elemzések megfelelnek a mondat különböző olvasatainak.
- szimptóma** ♦ Olyan jelszerűség, amely okozata annak, amit jelöl (tkp. jelez), például a füst jelzi a tűz jelenlétét.
- szinkrónia** ♦ A nyelvnek egyidejű szemlélete, amelyben a nyelvhasználat egy bizonyos állapota, stádiuma áll a középpontban. *→diakrónia*.
- szinonímia** ♦ Az a jelenség, amikor két nyelvi kifejezésnek (közel) ugyanaz a jelentése.
- szintagmatikus viszony** ♦ A *→strukturális nyelvészetben* a kifejezések közötti viszonyoknak az a fajtája, amely azt ragadja meg, hogy a beszélő mely elemeket melyekkel együtt és melyek mellett használ egy mondatban. *→paradigmatikus viszony*.
- szintetikus toldalékolás** ♦ Olyan toldalékolás, amelyben a tő és a toldalék egymástól függően alakot változtat, illetve összeolvad. *→analitikus toldalékolás*.
- szleng** ♦ Fiatalabb generációknak vagy ezek egy-egy rétegének a nyelvváltozata.

- szociolingvisztika** ♦ A nyelvhasználat társadalmi vonatkozásaival foglalkozó tudományág.
- szófej** ♦ Az ókori eredetű hagyományos nyelvtanok műszava, amely szótövek valamiféle tágon értelmezett →*disztribúciós*, de egyben jelentéstani csoportosítását jelöli, amelynek módszertani háttere homályos.
- szótag** ♦ A beszédhangok sorozatának ritmikai egysége, amelynek középpontjában egy nagy hangzósságú hang (általában magánhangzó, ritkábban egyéb →*zengőhang*) áll.
- szótagírás** ♦ Olyan írás, amelyben az egyes jelek egy-egy szótagot kódolnak. →*betűírás, logografikus írás, képirás, ideografikus írás*.
- szótár = lexikon** ♦ A leíró nyelvészetben a nyelvleírásnak az a része, amely a külön megtanulandó alapegységeket sorolja fel; a →*generatív nyelvtanban* az alapegységeket előállító modul. →*szótári tétel*.
- szótári tétel** ♦ A nyelvnek olyan alapegysége, amelynek (egy adott leírás szerint) a →*szótárban* kell szerepelnie.
- szövegten** ♦ A szövegek felépítésének szabályszerűségeit vizsgáló tudományág. →*retorika, stilisztika*.
- szuppletív alak** ♦ A →*paradigma* olyan eleme, amely ugyanannak a paradigmának más elemeitől eltérő tőből van alkotva (pl. *van—legyen*).
- szupraszegmentális jegy** ♦ Beszédhangoknak olyan tulajdonsága, amely független a szegmentális tartalmuktól (vagyis attól, hogy milyen beszédhangról van szó). Fő fajtái a hangmagasság (→*tónus*) és a →*hangsúly*. →*intonáció, prozódia*.
- társadalmi nyelvváltozat = szociolektus** ♦ Olyan →*nyelvváltozat*, amelyet egy bizonyos társadalmi réteg használ.
- társalgási implikátúra** ♦ A megnyilatkozásban nyíltan nem megfogalmazott, de a hallgatóság számára jól érthető üzenet, amelyet a hallgatóság onnan ismer fel, hogy a megnyilatkozás első látásra megsérti az →*együtműködési elvet*.
- társalgási maximák** ♦ Az →*együtműködési elv* különböző részei külön állításokban megfogalmazva.
- teleológia** ♦ Célvezéreltség, a történeti nyelvtudományban előkerülő nézet, amely szerint egyes nyelvi változásokat a beszélők tudatos célvezérelt viselkedése okoz, és a beszélők szándéka közvetlenül a nyelvrendszer megváltoztatására (optimalizálására) irányul.
- telikus kifejezés** ♦ Olyan →*folyamatot* jelölő kifejezés, amely tartalmaz utalást a folyamat esetleges →*csúcspontjára* is (bár nem állítja, hogy a folyamat a csúcspontot el is éri).
- teljesítmény** ♦ Olyan →*eseményszerkezet*, amely tartalmaz egy →*folyamatot* és annak a →*csúcspontját* is.

- téma** ♦ 1. Az a dolog, amiről egy koherens szövegrész minden mondata szól. 2. Jelentésbeli szerep, az a szereplő, amely valamilyen állapot- vagy helyváltoztatáson megy keresztül. →*páciens*.
- tematikus szerep** ♦ Egy nyelvi kifejezett →*eseményféleség* különböző résztvevőinek szerepe az adott eseményféleségben. Például →*agens*, →*páciens*, →*experiens*. →*kommunikatív szerep*.
- területi nyelvváltozat = dialektus = nyelvjárás** ♦ Olyan →*nyelvváltozat*, amely egy bizonyos területen élő közösség használ.
- tolvajnyelv = argó** ♦ Egy bizonyos társadalmi csoport által használt →*nyelvváltozat*, amelynek nem kis részben az a célja, hogy kívülállók ne értsék.
- tonális nyelv** ♦ Olyan nyelv, amelyben a tónusnak →*szótári tételeket* és/vagy nyelvtani funkciókat megkülönböztető szerepe van, pl. vietnami.
- tónus** ♦ A beszédhangok hangmagassága mint →*megkülönböztető jegy*. →*szupraszegmentális jegy*, *intonáció*.
- topik = logikai alany** ♦ Olyan kifejezés a mondatban, amely azt jelöli, hogy a mondat tartalma hogyan változtatja meg (mire szűkíti le, tágítja ki vagy cseréli ki) a szöveg →*témáját*. Ha a téma nem változik az előző szövegrész témájához képest, a mondatban nincs topik. Számos más elnevezése is van, pl. *logikai alany*, *lélektani alany*, *semleges topik*.
- tő** ♦ Olyan egy vagy több morfból álló nyelvi egység, amelyhez toldalékok járulhatnak.
- többszörös mondatszerkezet** ♦ Az a jelenség, amikor egy kifejezésnek többféle használata van. Többféle változatát szokás megkülönböztetni (→*homályosság*, *homonímia*, *poliszémia*), de ezeket egymástól nagyon nehéz élesen elhatárolni.
- többszörös mondatszerkezet** ♦ A mondatban az az eset, amikor egy bizonyos nyelvtan egy mondatnak többféle szerkezetet (elemzést) tulajdonít. →*szerkezeti többérteműség*.
- történeti nyelvészet** ♦ A nyelvi változások törvényszerűségeivel foglalkozó tudományág.
- transzformáció** ♦ A →*transzformációs generatív nyelvtanban* használt →*szabályfajta*, amelynek lényege a mondatszerkezet átalakítása (pl. a szórend megváltoztatása, elemek törlése, ill. beillesztése stb.).
- transzformációs generatív nyelvtan** ♦ Olyan nyelvtani irányzat, amely →*formális nyelvi szempontból* úgy jellemezhető, hogy mind →*frázisstruktúra-nyelvtant*, mind pedig →*transzformációkat* használ.
- újítás = innováció** ♦ Új változat (módosult kiejtés, szóalak, szórend stb.), amelynek használata még nem terjedt el az adott nyelvváltozatban. Ha az újítás elterjed, →*konvencionálizálódik*, nyelvi változásról beszélhetünk.
- univerzális grammatika** ♦ A →*generatív nyelvtan* által feltételezett genetikusan adott nyelvtan, amelytől egyetlen emberi nyelv sem térhet el. →*paraméter*.

- univerzalizmus** ♦ A nyelv és a gondolkodás viszonyának az a felfogása, miszerint a kettő igen szorosan összefügg, de mivel minden ember azonos módon gondolkodik, alapvető jegyeikben a különböző nyelvek is azonosak. →*relativizmus, determinizmus.*
- üres elem** ♦ A →*generatív nyelvtan* mondattanában feltételezett absztrakt elem, amely a mondatszerkezetben jelen van, de nem hallható.
- váltakozás = alternáció** ♦ A strukturalista nyelvészetben az a jelenség, hogy ugyanabban a funkcióban (a környezettől függően vagy függetlenül) hol az egyik, hol pedig a másik →*morf* vagy →*fón* jelenik meg.
- vonzat** ♦ Olyan bővítmény, amelynek a jelenléte vagy meg van követelve, vagy jelentősen változtat a kifejezés jelentésén, vagy formai jegyeit megszorítja a →*régens.*
- zengőhang = szonoráns** ♦ Olyan beszédhang, amelynek képzése nem jár együtt a levegőfolyam zörejt okozó elzárásával vagy akadályozásával. →*zörejh hang.*
- zöngesség** ♦ A beszédhangoknak az a sajátossága, hogy képzésükkor a hangszálak rezegnek (zöngés hangok) vagy nem (zöngétlen hangok).
- zörejh hang = obstruens** ♦ Olyan beszédhang, amelynek képzésekor a levegőfolyam részlegesen elzáródik, és ezzel zörejt (nem periodikus rezgést) hoz létre. Ilyenek például a zárhangok és a réshangok. →*zengőhang.*